

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXV. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok

A tematikus blokk szerkesztője Dávid Benjámin és Fejes János

nka

– MMXXIII TÉL –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság PÁSZKA IMRE (elnök), BÁRÁNY ATTILA, BENE KRISZTIÁN, ENGLER ÁGNES,
JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC, MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS,
PUSZTAI GABRIELLA, RÁCZ LAJOS, RAJNAI ZOLTÁN, VAJDA BARNABÁS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL,
PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, DOMINEK DALMA LILLA, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS, TÓTH JUDIT

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet és az SZTE Történettudományi Intézet támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetéséről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalom

TÁRSADALOM- ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

STUDIES IN SOCIETY AND CULTURE HISTORY.

A tematikus blokk szerkesztője Dávid Benjámín és Fejes János

ORMOS BÁLINT

A római villa koncepciója ifjabb Plinius és Lucius Columella írásaiban

The Concept of the Roman Villa according to the Writings of Pliny the Younger and Lucius Columella

DOI 10.14232/belv.2023.4.1.....5

FÓTI MIKLÓS

Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltsági archontológiai kutatásokhoz

The *sancakbeyis* of Székesfehérvár in the sixteenth century. Additions to the archontology of Ottoman Hungary

DOI 10.14232/belv.2023.4.2.....20

VÁGFALVI, ZOLTÁN CSABA

A Failed “Spin-Off”: The Hungarian Catholic Leage of Nations of America.

DOI 10.14232/belv.2023.4.3.....43

GAZDIK DÁNIEL

Az Oszmán Birodalom alkotmányos kormányainak társadalmi legitimációs problémái az erzurumi vilájetben az orosz konzulátusi források tükrében 1908–1914 között

The problems of social legitimacy of the constitutional governments of the Ottoman Empire in the Erzurum vilayet in the light of Russian consular sources between 1908–1914

DOI 10.14232/belv.2023.4.4.....54

TANULMÁNYOK

STUDIES

OLASZ LAJOS

A Nemzeti Hadseregtől a Magyar Királyi Honvédségig

Trianon árnyékában, 1920–1923

From the Hungarian National Army to the Royal Hungarian Army

In the Shadow of Trianon, 1920–1923

DOI 10.14232/belv.2023.4.5.....66

BODÓ BARNA – INCZE ÉRIKA

Vegyes házasság – kétnyelvűség – asszimiláció

Mixed Marriage – Bilingualism – Assimilation

DOI 10.14232/belv.2023.4.6.....85

FARKAS ZOLTÁN

A társadalmi élet alszférái: A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája

The sub-spheres of social life: The spheres of everyday social life and political life

DOI 10.14232/belv.2023.4.7.....101

SZILÁRDI RÉKA – PAIZS MELINDA ADRIENN – FELEKY GÁBOR ATTILA

Közgazdaságtani modellek a valláskutatásban – Kereslet és kínálat a valláspiacon

Economic models in religious research – Supply and demand in the religious market

DOI 10.14232/belv.2023.4.8.....124

TÉKA

REVIEW

BURÁNY JUDIT RITA

„mindannyian harcos katonák lettünk.” Recenzió.

„we all became warrior soldiers.” Review

SZOMBATHELYI FERENC (1943): A korszerű harcászat és kiképzés. Magyar Katonai Szemle 13. évf. 6. sz. 433–436.

DOI 10.14232/belv.2023.4.9.....146

NÓGRÁDI-KEREKES, MARGIT

A magnificent journey around a building type. Review

BRUNNER, ATTILA (2023): *Town Halls in Hungary*. Budapest, Holnap Kiadó

DOI 10.14232/belv.2023.4.10.....156

SZÁSZ PÉTER

A törökverő hős változékony alakja a történelemben. Recenzió

The changing face of the Turk-beater hero in History. Review

DOI 10.14232/belv.2023.4.11.....162

CÍMLAPKÉP:

Székesfehérvár, 1929. Városház (Károly király) tér a Várkörút felé nézve,

balra a Szent Imre-templom, háttérben a neológ zsinagóga.

Jobbra a Deák Testvérek Áruháza a Koronázó tér - Kossuth utca sarkán.

Forrás: Fortepan / Kárpáti György Mór

ORMOS BÁLINT

castrumbalwanus@gmail.com

PhD-hallgató (SZTE BTK)

A római villa koncepciója ifjabb Plinius és Lucius Columella írásaiban¹

The Concept of the Roman Villa according the Writings of Pliny
the Younger and Lucius Columella

ABSTRACT

For Pliny the Younger, who considered country villas to be comfortable homes, the profitability of landed estates was also important. And the link between estates and villas was taken for granted in the antique author's own time, since ancient villas functioned not only as residences but also as estate centres. Pliny the Younger was mindful of the views of the agricultural writers who preceded him, such as Cato the Elder, Marcus Varro and Lucius Columella, on the purchase of an estate or, indeed, on the management of an estate. My aim in this paper is therefore to compare the contributions of Pliny the Younger and Lucius Columella, a close contemporary of his, on the Roman villa. The sources analysed in this paper are complemented by the findings of archaeological excavations.

KEYWORDS

economy, society, ethics, tradition

DOI 10.14232/belv.2023.4.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Ormos Bálint (2023): A római villa koncepciója ifjabb Plinius és Lucius Columella írásaiban. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 5–19

¹ A jelen tanulmány a Szegedi Történezhallgatók Negyedik Konferenciájára (2022) készített előadás átdolgozott változata.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Takács Levente egyik tanulmányában megemlítette, hogy a vidéki villákra kényelmes otthonokként tekintő ifjabb Plinius az őt megelőző mezőgazdasági szakírók, tehát idősebb Cato, Marcus Varro és Lucius Columella által megfogalmazott szempontokat is szem előtt tartotta egy birtok vásárlása vagy a birtokigazgatás terén.² A birtokok és a villák közötti kapcsolat pedig magától értetődőnek számított az antik *auctorok* számára, mivel az ókori villák nem csak lakóhelyekként, hanem birtokközpontokként egyaránt funkcionálhattak. A tanulmány szerzője viszont érintőlegesen tárgyalta ifjabb Plinius és az agrárszakírók között meglévő kapcsolódási pontokat.

A jelen dolgozat céljából ezért a teljesség igényét nélkülöző forráselemzést tűzök ki, amelynek során ifjabb Plinius és a hozzá időben közelebb álló Lucius Columella kijelentéseit vetem egybe, miközben további forráshelyek felhasználásával kitágítom a két személlyel összefüggő eszmei és értelmezői kereteket. A két *auctor* ugyanis külön-külön megalkotta a római villa ideálisnak ható koncepcióját, így az alábbiakban a forrásszövegek hasonlóságaira és különbségeire összpontosítok, a források közléseit pedig a régészeti feltárások tanulságaival egészítem ki.

A RÓMAI VILLA FOGALMA

Ahogy arra a bevezetésben utaltam, a két antik szerző vonatkozó közléseinek témája a római villa, amely összetett fogalomként értelmezendő a történeti vizsgálódásokban. A tudományos kutatások ezért olyan magyarázatokat hasznosítanak a villa fogalmának kifejtésekor, amelyek a villa gazdasági, társadalmi vagy kulturális aspektusait egyaránt figyelembe veszik. Az elmúlt több mint száz évben sokféleképpen próbálták megragadni a római villa fogalmát. Theodor Mommsen egy ízben az „előkelő tétlenséghez” kötötte a villát a köztársaság korának vége felé.³ Mommsenen kívül további kísérletek születtek a villa fogalmának megragadására a nemzetközi,⁴ és a magyarországi ókortudomány berkeiben egyaránt.⁵ A számtalan definíció közül Grüll Tibor meghatározására térek ki röviden a jelen dolgozatban, amely szerint a római villa „egy

² TAKÁCS 2018. 11–12, 17–18.

³ „Die Villenbauten und das raffinierte Land- und Badeleben machten Baiiae und überhaupt die Umgegend des Golfs von Neapel zum Eldorado des vornehmen Müßiggangs,” MOMMSEN 1855. 382.

⁴ Vö. SZERGEJENKO 1960. 336–371; KRAUSE 1965. 1199–1205; OLD 1968. 2063; WHITE 1970. 415–420; MCKAY 1984. 95–127; ACKERMAN 1985. 35–61; MIELSCH 1987. 7–8; HÖCKER 2002. 210–221; HÖCKER 2003. 23, 32–33; MCGEOUGH 2004. 226–227; ROBERT 2006. 137, 242, 254; MARZANO 2007. IX, 1, 2, 7, 9–10 és POLLARD 2016. 330–355.

⁵ Vö. FINÁLY 1985. 1173–1174; THOMAS 1964. 383–389; ÜRÖGDI 1969. 49–51; CASTIGLIONE 1974. 169; CASTIGLIONE 1973. 77–81; MARÓTI 1981. 29–35; MARÓTI 1992. 144–148; HAVAS 2001. 461–463; HAVAS 2007. 261–263 és HOFFMANN 2014. 53–54.

mezőgazdasági földterület üzemeltetéséhez szükséges gazdasági és lakóépületek összessége”.⁶ Grüll szintén megjegyezte, hogy „a villa nem építészeti, hanem gazdasági kategória, nem egyetlen épület, még kevésbé lakóház.”⁷

Az utóbbi kijelentést azonban szükségesnek tartom árnyalni, mivel az antik irodalmi források a gazdasági szerep mellett a villa építészeti jegyeit is számontartották. Az Augustus-kori építészeti szakíró, Vitruvius bár vidéki gazdaságnak írta le a villát, de megjegyezte, hogy a tulajdonos lakórése követhette a városi házakra jellemző építészeti megoldásokat.⁸ A Vitruviust követő agrárszakíró, Lucius Columella pedig egy több épületből álló, ám egymással összefüggő gazdasági egységként jellemezte a villát, ezért megkülönböztette egymástól a *rustica*, az *urbana* és a *fructuaria* elnevezésű részeket.⁹ A *pars rustica* Columella számára a villához tartozó konyhát, istállókat, a személyzet szálláshelyeit, a pajtát és a szerszámtárolót fedte le,¹⁰ miközben a *pars urbana* jelentette a tulajdonos igényesebben berendezett lakóépületét,¹¹ a *pars fructuaria* alatt viszont a villa terménytárolóit értette az ókori szerző.¹² Mindezekon kívül Vitruvius és Columella részletesen kifejtették a villához tartozó épületek kialakításának módozatait.¹³

A két ókori szakíróval ellentétben, a levélíró ifjabb Plinius egy alkalommal úgy vélekedett laurentumi villájáról, hogy utóbbi nem gazdálkodásra, hanem intellektuális tevékenységekre ösztönözte tulajdonosát.¹⁴ A laurentumi villa részletes leírását tartalmazó, ún. villa-levél¹⁵ alapján úgy tűnik, hogy Plinius a reprezentatív helyiségek és a magánlakosztályok megörökítésére koncentrált a villa egyéb épületeivel szemben.¹⁶ Ugyanerről a laurentumi villáról Plinius egy másik levélben azt írta, hogy nincs benne valódi anyagi érdekeltsége, mivel egyedül a városias stílusban kialakított lakóház és művi környezete számítottak neki, nem a gazdasági létesítmények.¹⁷ Plinius levélben megörökített villája ebben az esetben azoknak a tiburi vagy surrentumi villáknak az irodalmi reprezentációjával volt rokonítható, amelyeket a Pliniusszal kortárs költő, Publius Statius örökített meg a verseiben,¹⁸ és amely villáknak elhanyagolható volt a gazdasági szerepük az esztétikai és kényelmi funkcióikhoz képest.

Plinius a fentiek ellenére törekedett az önellátás (*autarkia*) eszményéből legalább egy keveset felvillantani a levél olvasójának a laurentumi villa kapcsán. Saját bevallása szerint a tűzifa iránti szükségletet részben a közeli erdők elégítették ki, a villa közelében haszonállatokat legeltettek és itattak, ezért a villa lakói nem szenvedtek hiányt a tejben.¹⁹ Az önellátás ideája, főleg a különféle raktárhelyiségek emlegetése révén, az agrárszakírók számára egyaránt sarkalatos

⁶ GRÜLL 2017. 164.

⁷ GRÜLL 2017. 164.

⁸ Vitr. 6.6.5.

⁹ Col. 1.6.1.

¹⁰ Col. 1.6.3–8.

¹¹ Col. 1.6.1–2.

¹² Col. 1.6.9–11.

¹³ Vö. Vitr. 6.6.1–7 és Col. 1.6.1–24.

¹⁴ Plin. *Ep.* 4.6.1–2.

¹⁵ Plin. *Ep.* 2.17.

¹⁶ SHERWIN-WHITE 1966. 188.

¹⁷ Plin. *Ep.* 4.6.

¹⁸ Vö. Stat. *Silv.* 1.3 és 2.2.

¹⁹ Vö. Plin. *Ep.* 2.17.3, 26 és 28.

pontnak számított, nem csupán egy valamirevaló villatulajdonos, hanem a korabeli Itália gazdasága szempontjából is.²⁰

Az alábbiakban, a római villa sokrétű jelentéstartalma miatt, Plinius kapcsán a „villa”, míg Columellát illetően a „villagazdaság” kifejezéseket használom, mivel Columella gazdasági létesítményként tárgyalta a villát, szemben Pliniusszal, aki a magánélet és a pihenés helyszínéiként kívánt tekinteni saját, jól kiépített laurentumi és etrusiai villa-épületeire. A dolgozat további részeiben ugyanakkor szemléltetni fogom, hogy Columella és ifjabb Plinius a római villa mely sajátosságait hangsúlyozták, illetve hagyták háttérben az irodalmi eszközök segítségével.

A FORRÁSOK SZERZŐI

A dolgozatban vizsgált két *auctor* közül, ifjabb Plinius (Kr. u. 61/62–111/113) Gallia Cisalpina Comum (ma: Como, Olaszország) nevű településén született.²¹ Élete során végigjárta az előkelő rómaiak hivatali ranglétráját, betöltötte többek között a *tribunus militum* (katonai tribunus), illetve a *consul suffectus* tisztségeket,²² végül mint *legatus Augusti* (császári küldött) *proconsuli* (helytartói) hatáskörrel irányította Bithynia provinciát. Műveltségét grammatikai ismeretek elsajátításával alapozta meg, illetve tanulmányozta a szónoklattan és a filozófiát. Már tizenévesen hozzáfogott, hogy egész életén át hódoljon irodalmi ambícióinak, amely törekvések a laurentumi és az etrusiai villák leírásait egyaránt tartalmazó tízkönyves levélgyűjteményben is fellelhetők. A pliniusi levelek igényes stilisztikai kidolgozottságukkal ugyanis túllépi az egyszerű levelek formai sajátosságait, ráadásul szerzőjük írásbeli megnyilatkozásai következetesen fonódnak össze az etikai követelményekkel, többek között a *vir bonus* (erényes férfi) eszményképével.

Lucius Columella életéről kevesebb adat maradt fenn, de ahogy arról saját maga beszámolt, Hispania Baetica nevű tartományának Gades (ma: Cadiz, Spanyolország) városából származott.²³ Feltehető, hogy Columella a lovagi rendhez tartozott és ifjabb Pliniushoz hasonlóan betöltötte a *tribunus militum* tisztségét, életideje pedig a kései Augustus-kor és Vespasianus császár uralkodása közé esett.²⁴ Columella egyaránt jártos volt a görög és latin nyelvű szakirodalomban, írásának nyelvezete és stílusa a *rhétori* (szónoki) technikák elsajátítására utalnak.²⁵ Columella ismerte továbbá Cicero munkásságát, akinek *Orator* (*A szónok*) című munkáját megemlíttette a *De re rustica* (*A mezőgazdaságról*) 1. könyvének előszavában (*praefatio*).²⁶ Columella a költészet berkeiben szintén otthonosan mozgott; több alkalommal hivatkozott Vergiliusra, idézett tőle, illetve a *De re rustica* 10. könyvét nagyrészt versben írta meg.²⁷ Columella azonban nem csupán jó tollú agrárszakírónak számított, hanem tevékeny földbirtokosnak, mivel Itáliában több ingatlannal

²⁰ Vö. Cato *Agr.* 3–4, 5.3; Var. *r. r.* 1.2.3–8, 1.13.1–5, 2. *praef.* 1–4; Col. 1. *praef.* 15–20, 1.2.3–5, 1.6.1–20, 11.1.20 és Plin. *Nat.* 18.15–20.

²¹ Vö. ADAMIK 2009. 578–588 és ALBRECHT 2004. 910–919.

²² Az aktuális évre kinevezett *consulokat* *consul ordinariinek*, az évközben kinevezett *consuli* rangú személyt *consul suffectusnak* nevezték, HAVAS 2001. 150–151.

²³ Vö. Col. 7.2.4 és 8.16.9.

²⁴ CHRISTMANN 1997. 85–86.

²⁵ Vö. ADAMIK 2009. 468 és CHRISTMANN 1997. 86.

²⁶ Vö. Col. 1. *praef.* 29–31 és Cic. *Orat.* 3–7.

²⁷ Vö. Col. 1.3.8, 2.1.4, 3.1.1, 4.11.1, 6.27.4–6, 7.1.3, 9.3.1–3, 10.1.3, 11.1.30–31 és Verg. *G.* 1. 204–206, 273–274, 2.1, 204, 362–370, 412–413, 3.269–275, 4.99, 147–148.

rendelkezett, a gazdálkodói ismereteket ezért kiegészítette a saját és nagybátyja, Marcus Columella példáival.²⁸ Lucius Columella utóbbi ismereteket gyűjtötte egybe a villagazdaságot is tárgyaló *De re rustica* című munkájában, amely Plinius levelei mellett a jelen vizsgálat tárgyát képezi.

COLUMELLA ÉS IFJABB PLINIUS FELFOGÁSÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A dolgozat előző részeiben röviden áttekintettem a római villa fogalmát, valamint ifjabb Plinius és Columella életét, amelynek során bebizonyosodott, hogy a két szerző életútjában több közös vonás fellelhető. A tanulmánynak ebben a részében néhány konkrét pontban mutatok rá a két szerző felfogásának hasonlóságaira és eltéréseire.

Takács joggal állapította meg tanulmányában, hogy „a közösségi, politikai szerepet vállaló rómaiak szereplésüket etikai normák tükrében látták és próbálták láttatni.”²⁹ Ez a normatív társadalmi gyakorlat „mélyen gyökerezett az arisztokratikus római hagyományban.” A római társadalom felső rétege ennek alapján „értékelte az egyéniségeket, ezért valaki csak akkor lehetett sikeres vagy elismert, ha megfelelt ezeknek az elvárásoknak.” A mezőgazdálkodás pedig megbecsült foglalkozásnak számított az arisztokrata felfogás szerint. Ennek oka egyfelől abban keresendő, hogy a római arisztokrácia egy mezőgazdálkodással és katonáskodással foglalkozó közösségről alkotott kulturális képzet alapján formálta a saját azonosságtudatát.³⁰ Másfelől, a földbirtok a római előkelők kiemelt jövedelemforrásának számított, emellett ez képezte a vagyoni *census* alapját.³¹

A fentiek okán, Columella és az őt megelőző Varro és idősebb Cato többek között a vagyonos szenátoroknak és lovagoknak szánták a mezőgazdálkodásról szóló műveiket,³² amelyek a gazdálkodás morális elsőbbségét hangsúlyozták egyéb foglalkozásokkal szemben.³³ Az agrárszakírók munkáit emellett haszonnal forgathatták az időközben meggazdagodott, de alsóbb társadalmi rétegekből származó, szabad születésű személyek vagy a felszabadított rabszolgák, mivel a gazdálkodás elősegíthette a társadalmi érvényesülést.³⁴ A fő feladata ezeknek az irodalmi műveknek az volt, hogy meggyőzzék olvasóikat, hogyan lehet a pénzüket befektetni egy gazdasági vállalkozásba, miközben a vagyonos személyek nem sértették meg a konzervatív társadalmi felfogás határait. Jó polgárnak lenni ugyanis részben egyet jelentett a jó gazdálkodó szerepének betöltésével, mivel a mezőgazdaságot nem sújtotta erkölcsi megbélyegzés, mint például a vámszedést, az uzsoráskodást, a bérmunkát a kézművességet, de még a kereskedelem is erkölcsileg problémás tevékenységnek számított.³⁵

Columella az őt időben jóval megelőző, neves férfiak példáit (*exempla*) állította az utódok elé,³⁶ amely felmenők politikai vagy katonai pályafutásuk mellett földet műveltek.³⁷ A Columella

²⁸ Vö. Col. 1.8.15, 2.15.4–5, 5.5.15, 7.2.4–5, 12.21.4–5, 12.40.2 és 12.44.5–6.

²⁹ TAKÁCS 2018. 14.

³⁰ Vö. Cato *Agr. praef.* 1.1–3; Cic. *Rep.* 2.15–17; *Sen.* 16; Liv. 3.26–29; Plin. *Nat.* 18.4–21 és Var. *r. r. 2. praef.* 1–4, 3.1.1–6.

³¹ Vö. Dig. 50.15.4 és HAVAS 2001. 463.

³² Vö. Cato *Agr. praef.* 1–4; Var. *r. r. 2. praef.* 1–6, 3.1–4 és Col. 1. *praef.* 1–12.

³³ MARZANO 2007. 82–87.

³⁴ MARZANO 2007. 92–95.

³⁵ Vö. Cic. *Off.* 1.42 és Col. 1. *praef.* 7–10.

³⁶ Col. 1. *praef.* 13–17.

³⁷ MARZANO 2007. 87.

által alkalmazott példázatosságról azonban kijelenthetem, hogy a római gazdálkodás és a történelmi példa (*exemplum*) kapcsolata szerzői konstrukció, nem pedig magától értetődő összefüggés. Példának okáért, Columella megemlékezett Curius Dentatusról, a Kr. e. 3. századi *consul*ról és sikeres hadvezérről, aki szerény, de tiszteletreméltó földbirtokosnak tünt fel a *De re rusticában*.³⁸ Idősebb Plinius azonban egy másik történetet jegyzett fel róla, amely szerint Dentatus több földbirtokot kívánt a megengedettnél, ennek következtében kihívta maga ellen a népgyűlés haragját.³⁹ Dentatus példája azt bizonyítja, hogy a római történelem kritikus tanulmányozását segíti elő, ha a forrásokként szolgáló irodalmi szövegekben szereplő történelmi példákat a szónoklásból átemelt retorikai alakzatokként egyaránt számon tartják a mindenkori olvasók.⁴⁰ Utóbbiaknak ugyanis az volt a szerepük, hogy a szerző érvelését támasszák alá, emiatt nem tekinthetőek megkérdőjelezhetetlen tényadatoknak. Columella valószínűleg elsajátította a szónoki technikákat a tanulmányai folyamán, amely tudás kimutatható a *De re rusticában*, egyben utalt Cicerónak egy szónoklással kapcsolatos művére. Mindezek okán nem kizárt, hogy behatóbban ismerte a retorika különféle elméleteit, ráadásul a késő római kori Vegetius Renatus és a kora középkorban élő és alkotó Isidorus Hispalensis egyaránt elismerték Columella ékesszólását.⁴¹

A későbbiekben ifjabb Plinius szintén arra törekedett, hogy összekapcsolja egymással a különféle társadalmi szerepeket az egyik levelében. Plinius a lovagi rangú Terentius Iunior idealizált alakjában (*vir bonus*) egyesítette a római társadalom több, elismert szerepkörét: a magas rangú hivatalnokot és katonatisztet, a családapát, a gazdálkodót, aki ráadásul művelt volt.⁴² Mindezek mellett Plinius röviden utalt arra, hogy etruriai villájában megtalálható volt az *atrium*,⁴³ amely az elődök házépítészetének sajátos eleme volt, emiatt Plinius villája, a fényűzés mellett, bizonyos mértékig a hagyományt követte.⁴⁴ A levélíró Plinius fentebbi kijelentései azonban az eszményítés, tehát egy hatásosnak szánt irodalmi eszköz révén fogalmazódtak meg.

Plinius villa-levelleinek legérdekesítőbb részei valószínűleg a díszes kertekről, illetve az épületek helyiségeiről szóló leírások, amelyek kifinomultságról és kényelemről árulkodnak.⁴⁵ Habár Columella főként gazdasági létesítményként jellemezte a villát, azonban nála is található olyan megjegyzés, amely szerint a vidéki gazdaságban való hosszabb időzést elősegítette a lakóépület választékosabb kialakítása. Columella mintagazdaságában ezért fontos volt, hogy az épületrészek megfelelően legyenek tájolva, a villagazdaságban alakítsanak ki téli és nyári hálólhelyeket, fürdőt, ebédlőt, sétányokat a tulajdonos és felesége számára. Columella végeredményben úgy vélekedett a villagazdaság komfortosságával kapcsolatban, hogy a gazda ugyan törekedhetett a vidéki kényelemre, viszont tartózkodnia kellett az extravaganciától, hiszen a termelés hatékony megszervezésére, a termények megfelelő tárolására, illetve a javak értékesítésére kellett koncentrálnia.⁴⁶ Utóbbi tevékenység már érintette a kereskedelmet, amelyet a

³⁸ Col. 1.3.10.

³⁹ Plin. *Nat.* 18.18.

⁴⁰ Cic. *Inv. rhet.* 1.49.

⁴¹ Vö. Isidorus *Etym.* 17.1.1 és Veg. *Ars Veteriana praef.* 2.

⁴² Plin. *Ep.* 7.25.

⁴³ A hagyományos római ház középső helyisége, ahol régen a családi tűzhely helyezkedett el, és amely szakrális térként is funkcionált.

⁴⁴ Plin. *Ep.* 5.6.15.

⁴⁵ Vö. Plin. *Ep.* 2.17.3–28 és 5.6.14–46.

⁴⁶ Vö. Col. 1.4.8, 1.5.4–8 és 1.6.1–2, 8.

nagy árubőség elvben már tisztességes szakmává avatott, főleg ha a mezőgazdálkodással került kapcsolatba.⁴⁷ Columella emiatt külön kitért arra, hogy a gazda rendelkezzen a villagazdaság tároló részlegében (*pars fructuaria*) az olaj, a must, a bor és a száraz termények raktározására szolgáló helyiségekkel, ahogyan ifjabb Plinius szintén említést tett arról, hogy laurentumi villájában a lakóépületek közelében helyezkedtek el a raktár (amelyben bort is tarthattak) és a magtár (*apotheca et horreum*).⁴⁸

Röviden összegezve elmondható, hogy ifjabb Plinius ideális villája a vidéki kikapcsolódás helyszíne volt, azonban Takács rámutatott, hogy az intellektuális *otium* (szabadidő) mellett a vidék gazdasági szempontból egyaránt jelentős volt Plinius számára.⁴⁹ A kutatás kb. 35 000 *iugerum* (8 600 ha) földterületre becsüli a pliniusi birtokok nagyságát, emellett Plinius ügyelt a birtokok bevételeire is, pl. a földbérlők, a gazdasági környezet, vagy a vidéki javak szállítása kapcsán, akárcsak Columella.⁵⁰ Columella villája ellenben egy olyan termelő gazdaság volt, amelyhez hasonló, de Plinius villáihoz képest visszafogottabb kényelmi szempontok társultak.

A villák kapcsán érdemesnek tartom röviden szót ejteni egy jellegzetes létesítményről, a vadaskerttről (*vivarium*), amely szintén kiegészíthette a római villa épületegyüttesét. A vadaskertet illetően Columella nem csupán emellett érvelt, hogy utóbbi kialakítása régi szokás, hanem friss vadhúst nyújtott a vidéki konyhának, emellett anyagi haszonnal járt a fenntartása.⁵¹ Columella azt is megjegyezte, hogy Romulus közelebbi leszármazottjai a földművelés mellett épp a vadászatnak köszönhetően tettek szert kiemelkedő erőnlétre, miközben szembeállította velük saját kortársait, akiket elpuhultnak tartott.⁵² Ifjabb Plinius egyik írásában magasztalta a maga örömeire cserkészgető Traianus császárt és a múltból vett példával hitelesítette saját jelenében a *princeps* passzióját, miközben maga és kortársai egyaránt hódoltak a vadászatnak, amely az olvasáson és az íráson kívül szintén része volt a római úriemberek *otiumának*.⁵³

A fentiek alapján megállapíthatom, hogy a jelen dolgozatban vizsgált két *auctor* a villáról mint a római civilizáció egy ismert társadalmi, gazdasági és kulturális jelenségéről írt a kortársak számára. Az elemzésből pedig kitetszik, milyen irodalmi stratégiát követtek a szerzők a korabeli villák leírásai során. Plinius villa-épületei az irodalmi reprezentáció, tehát a kreatív leírások révén keltették fel a levél olvasójának figyelmét és emelték ki az etrusiai és laurentumi villákat a korabeli luxusingatlanok sorából, ezért az esztétika nagyban befolyásolta az utóbbiakról szóló szövegeket. Columella viszont pragmatikus módon rendszerezte a villagazdasággal

⁴⁷ Cic. *Off.* 1.42 azt is megemlítette, hogy a társadalmi presztízst az biztosította, ha némi vagyonygyűjtést követően a kereskedő visszavonult a földbirtokaira és a továbbiakban gazdálkodással töltötte az idejét. Plut. *Cat. Mai.* 21 életrajzi megjegyzései azonban árnyalják a társadalmi ideál és a gyakorlat közötti viszonyt épp a moralista agrárszakíró, idősebb Cato esetében. A vagyonosodás útjára lépett Cato a későbbiekben nem elégedett meg a földművelés bevételeivel, hanem a nagyobb haszon reményében tengeri kereskedelmi vállalkozást szervezett, de csak kisebb befektetéssel járult hozzá a vállalkozáshoz, megbízottjává pedig egy felszabadított rabszolgáját tette meg. Ezzel a gyakorlattal Cato nem kockáztatta teljes vagyonát, a közvetítője révén pedig a társadalmi megítélését is igyekezett megővni.

⁴⁸ Vö. Plin. *Ep.* 2.17.13 és Col. 1.6.9.

⁴⁹ TAKÁCS 2018. 15–22.

⁵⁰ Vö. Plin. *Ep.* 2.17.2–3, 11–12, 25, 3.19, 5.6.7–13, 20–26, 36–40, 7.30, 8.17, 9.36, 9.37, 10.8 és Col. 1.2.3–5, 1.3.3–4, 1.4.7, 1.5.2–6, 1.6.2, 11, 19, 21, 1.7.3.

⁵¹ Col. 9. *praef.* 1, 9.1.1.

⁵² Col. 1. *praef.* 16–17.

⁵³ Vö. Plin. *Ep.* 1.6, 2.8, 3.19, 5.18, 9.10, 16, 36 és *Pan.* 81.

kapcsolatos ismereteket, alkalmazkodott a fennálló viszonyokhoz, miközben figyelembe vette hallgatósága elvárásait, legyen szó stílusról, jövedelemről, kényelemről és a római társadalom hivatalosnak tekinthető ideáiról.

Diana Spencer ifjabb Plinius és Columella összehasonlítása kapcsán megjegyezte, hogy a villabeli terek használatát illetően Columella a helyiségek tájolására összpontosított a *De re rustica*ban.⁵⁴ Utóbbi sajátosságok pedig összhangban álltak az évszakok és a napszakok változásával Columella mintagazdaságában.⁵⁵ Ezzel szemben ifjabb Plinius az érzékszervek működésére alapozta a kényelmi villa használatát. Némileg eltérő célokkal ugyan, de mindketten a fény- és a hőérzet alapján fogalmazták meg a mondanivalójukat.⁵⁶

Plinius közlései alapján kiderül, hogy az általa nagyra becsült csendet (*quies*) jobbra a hozzáértő építész biztosította a vidéki villában. Az ötletes építészeti kialakításnak köszönhetően ifjabb Plinius laurentumi villájának hálószobájában ugyanis tökéletes csend uralkodott, mivel a helyiség és a kert fala között folyosó húzódott, amely elnyelte a hangokat.⁵⁷ Kilátás tekintetében a laurentumi villa egyik hálólhelyiségét úgy tájolták, hogy a benne pihenők fejénél az erdők, míg lábuknál a tenger látványa terült el.⁵⁸ Az ebédlőterem szintén rálátást biztosított a tengerre, azon túl pedig a tengerpartra, illetve a part mentén elhelyezkedő nyaralókra.⁵⁹ A villában fogatosított építészeti megoldásoknak köszönhetően a laurentumi villában ifjabb Plinius kedve szerint szigetelhette el magát az épület többi részétől, ha éppen azt kívánta. Az egyik hálólhelyiségbe ugyanis nem juthatott el a háznép, a tenger vagy a vihar zaja, de még a napnak és a villámoknak a fénye sem, ha bezárták a szoba ablakát.⁶⁰ Egy másik szobában pedig úgy vonulhatott el a ház ura, hogy intellektuális tevékenységében nem zavarták meg a szolgálói, sem ő a Saturnaliát felszabadultan ünneplő személyzetet.⁶¹

Összességében kijelenthető, hogy a pliniusi levelekben kirajzolódó laurentumi és etrusiai villák épületeihez nem érhetek el a viharos szelek, a hullámok, a helyiségek pedig a legkedvezőbb módon gyűjtötték egybe vagy szorították ki a meleget, a fényt, az árnyékot, a különféle légmozgásokat és a zajokat.⁶² Az érzékek gyönyörködtetése emellett össze is kapcsolódott a villa épületén belül. Példának okáért, az etrusiai villa halastava egyszerre volt képes elbűvölni a szemet és a fület.⁶³ Plinius megvallotta, hogy jobban kedvelte etrusiai villáját a Tiburban, Tusculumban és Praenestében fekvő birtokaihoz képest, mivel úgy ítélte meg, hogy ez az ingatlan egyértelmű nyugalmat (*otium*) biztosított a számára.⁶⁴ Ifjabb Plinius a fentiekén kívül hangsú-

⁵⁴ „Whereas Columella focused on the technical specifications for orienting rooms in tune with seasons, and the measurement and experience of time in his year-round model villa, Pliny prioritizes a sensory scheme, organized around his typical usage of the villa in winter and spring,” SPENCER 2010. 116.

⁵⁵ Col. 1.5.4–10, 6.1–24.

⁵⁶ Vö. Col. 1.6.1–3, 18 és Plin. *Ep.* 2.17.6–7, 10, 12–13, 17–19; 5.6.14–15, 21, 31.

⁵⁷ Plin. *Ep.* 2.17.22.

⁵⁸ Plin. *Ep.* 2.17.21.

⁵⁹ Plin. *Ep.* 2.17.12.

⁶⁰ Plin. *Ep.* 2.17.22.

⁶¹ Plin. *Ep.* 2.17.24.

⁶² Vö. Plin. *Ep.* 2.17.5–8, 10, 12–13, 17–19 és 5.6.14–15, 21, 31.

⁶³ Plin. *Ep.* 5.6.23.

⁶⁴ Plin. *Ep.* 5.6.45.

lyozta, hogy mindkét villájában szívesen foglalkozott olvasással és írással, illetve vadászattal.⁶⁵ Az esztétikai szempontokat tekintve Columella pedig nem csupán a termőföldek vagy a jól kiépített gazdasági épületek hasznosságát emelte ki a művében, hanem képes volt gyönyörűséget találni a fentebb már említett vadaskertben, illetve a pávatartásban.⁶⁶

Ifjabb Plinius és Columella részletező leírásait olvasva felmerülhet, hogy ezek a villák vajon rendelkeztek a mostani értelemben vett „építészeti atmoszférával”? A Peter Zumthor, Juhan Pallasmaa építészek és Gernot Böhme filozófus neveivel fémjelzett fogalom az embernek az épületekkel kapcsolatos minőségi különbségtévesztésével, illetve az érzékelésével függ össze.⁶⁷ A fogalom ugyanakkor rámutat az egyénnek az épülettel kapcsolatos érzelmeire, továbbá az érzékszervi (pl. látás és hallás) tapasztalatok egybeolvadására, illetve a személyességre is. A fentiek alapján ifjabb Plinius villái többféle „atmoszférát” is magukénak tudhattak, amelyeket az intimitás, a kellemesség, a lakályosság szavakkal lehet röviden jellemezni. Mindeme pozitívumokat pedig a konkrét természeti és építészeti elemeken kívül a kedvezően befolyásolt fény-, hang- és hőhatások is megteremtették, amelyekre fentebb már felhívtam a figyelmet. Columella villagazdaságának uralkodó „atmoszférái” minden bizonnyal a hasznosság, a praktikusság és a rentabilitás kifejezésekkel adhatóak vissza, ugyanakkor Columella mintagazdasága sem nélkülözte a gyönyörködtetést. A vizsgált szövegek alapján mind a pliniusi mind pedig a columellai villák tekinthetők többfunkciósak. Plinius esetében ráadásul az egyes villabeli helyiségek is megfeleltethetők többféle szerepnek, példának okáért a laurentumi villa hálólhelyiségei egyszerre szolgálták pihenőhelyekként és kilátókként, ahogyan az ebédlőteremben is lehetett ámuldozni a szép panorámán, miközben az illető éppen étkezett. Columella mintagazdasága már csak a benne űzött sokrétű gazdasági tevékenységek alapján is multifunkcionálisnak tekintendő, ugyanakkor egyaránt felkínálta a rekreációt és az esztétikai élvezetet.

ÍRÁSOS KÖZLÉSEK ÉS RÉGÉSZETI ADATOK

Ifjabb Plinius az etrusiai levelében némileg túlzott büszkeséggel emlékezett meg arról, hogy sok mindent ő építtetett a villában, vagy fejeztetett be.⁶⁸ A fentebb, Suba-Faluvégi Szilárd által ismertett „építészeti atmoszféra” terminusa alapján pedig valószínűsíthető, hogy Plinius valóban tudatosan és a saját elgondolásai alapján hozta létre az etrusiai vagy a laurentumi villák számára legkedvezőbb „atmoszférákat”, legalábbis egy részüket, amikor a villák tulajdonosaivá vált, és ezzel maga is hozzá tett utóbbiak építéstörténeteikhez.⁶⁹ Egy rövid kitérő erejéig ezért érdemesnek tartom összehasonlítani Plinius közléseit a régészeti eredményekkel nem csupán az etrusiai villa, hanem Columella villagazdasága kapcsán. Annalisa Marzano alapján Plinius etrusiai villáját több szakaszban létesítették, építéstörténete ugyanis a Kr. e. 2. századig nyúlik vissza.⁷⁰ A köztársaság korabeli villának egyszerű alaprajza volt: rendelkezett egyrészt egy udvarral bővített tulajdonosi résszel (*pars urbana*), amelyekhez hálólhelyiségek (*cubicula*) tartoztak. Az épületegyüttest továbbá gazdasági

⁶⁵ Plin. *Ep.* 1.9.4, 5.6.46 és 1.22.11.

⁶⁶ Vö. Col. 8.9.1 és 9. praef. 1.

⁶⁷ SUBA-FALUVÉGI 2019. 74–77, 79.

⁶⁸ Plin. *Ep.* 5.6.41.

⁶⁹ SUBA-FALUVÉGI 2019. 77.

⁷⁰ MARZANO 2007. 110–116.

rész (*pars rustica*) egészítette ki, amely magában foglalt egy nagyméretű szérút és egy kétszintes épületet, amit valószínűleg magtárként használtak. A *principatus* kezdetén a villa tulajdonosa egy bizonyos Marcus Granius Marcellus volt, aki a *senatori* elit tagja volt Augustus és Tiberius idején.⁷¹ A Granius és Plinius tulajdonlása közötti, közbenso építési szakaszban végzett munkálatok leginkább a villa lakóépületét érintették, amelyek kiegészültek a fürdő épületének felépítésével. A már Pliniushoz köthető építészeti tevékenységekbe viszont beletartoztak a boros kamra (*cella vinaria*) melletti, szőlőtaposásra szolgáló tartály, illetve egy fedett helyiség létesítése a magtár és a terasz szélén futó galéria között, továbbá egyéb létesítmények hozzátoldása a délkeleti épületrészekhez. Ezek a létesítmények valószínűleg majorsági épületek voltak raktárhelyiségekkel és istállókkal.

Ami a területen végzett ásatásokból kiderül, az főként a gazdasági résszel (*pars rustica*) nem pedig a lakórésszel (*pars urbana*) áll összefüggésben. A szőlőtaposó kád létesítése azt mutatja, hogy a birtokon (*fundus*), legalábbis egy részén, szőlőtőkét gondoztak, amelyről Plinius is tudósított a levelében.⁷² A területről származó cserépleletek pedig ténylegesen megerősítik, hogy a birtok főleg bortermelésre rendezkedett be. Már a Graniusok időszaka alatt, a nagyszámú és helyben készített *Dressel 2–4* típusú amphorák megléte szintén alátámasztja a birtok piacra történő bortermelését, amelyet valószínűleg mind a helyi, mind pedig a regionális piacon értékesíthettek.

Habár a villára vonatkozó közlések Plinius leírásában számoltak a hozzá tartozó gazdálkodás és a benne folytatott termelés néhány aspektusával, például a bérlők szerzése körüli nehézségekkel, a rossz időjárás okozta sovány szürettel,⁷³ azonban Plinius mégsem tért ki részletesen az etruriai villa gazdasági részeinek ismertetésére. A Domitius Apollinarishoz szóló levelében, amelyben Plinius részletesen leírta etruriai birtokát, nem történik utalás a gazdasági részre (*pars rustica*). A birtok azonban nem csupán „a test és a szellem művelésére” szánt helyszín volt, hanem a mezőgazdasági termelés szintén helyet kapott benne, mivel Plinius említést tett a közelebbi, illetve távolabbi szőlőültetvényekről, illetve a Tiberis folyón Rómába szállított vidéki termékekről.⁷⁴

Az elvégzett régészeti feltárás jól bemutatja az építkezések ama sorát, amelyek a birtok növekvő termelékenységére és annak „hasznot hozó” részére utalnak. Lehetséges, hogy a fentebb már említett 3,40X40 m-es fedett hely további zárt munkavégző helyszínek vagy raktárhelyiségek meglétére utalhat. Ezek a létesítmények akár az egymással határos birtoktestekből származó jövedelmek, illetve a tényleges szükséglet függvényében is létesülhettek. Az egymással szomszédos birtokok kapcsán érdemes felidézni Pliniusnak a Calvisius Rufushoz címzett levelét, amelyben felsorolta egy birtokkal szomszédos földterület megvásárlása mellett, illetve az ellene szóló érveket.⁷⁵ Plinius utalt arra, hogy az egy tagban levő birtok, a hozzátartozó felszerelésekkel és a személyzet koncentrációja miatt kockázatot rejtett magában.⁷⁶ Véleményem szerint azonban Plinius szintén gondolhatott az egy helyszínen termelt és felhalmozott naturáliák problémájára, legalábbis

⁷¹ Életének egyik epizódjáról Tac. *Ann.* 1.74 számolt be, aki szerint Bithynia provincia *praetori* címét töltötte be Tiberius uralmának idején. A Graniusok esete egyébként rámutat egy korabeli kereskedő illetve vállalkozó (*negotiatores*) nemzetségnek (*gens*) a gazdasági folyamatokban betöltött szerepére. A Graniusok családja Puteoliból származott, kereskedelmi érdekeltségeik pedig a Földközi-tenger keleti medencéjének kikötőitől egészen Észak-Afrikáig terjedtek, emellett vállalkozásokat folytattak az antik Umbrián belül, az első triumvirátus idejétől (Kr. e. 60–53), MARZANO 2007. 110.

⁷² Plin. *Ep.* 5.6.9, 28–29.

⁷³ Vö. Plin. *Ep.* 4.6, 7.30.3 és 9.36.

⁷⁴ Plin. *Ep.* 5.6. 9,11–12, 29.

⁷⁵ Plin. *Ep.* 3.19.

⁷⁶ Plin. *Ep.* 3.19.1–4.

arra mindenképpen, hogy egy összevont birtok területén uralkodó éghajlati viszonyok nagyobb kárt tehetettek az össztermésben, mint az eltérő vidékeken fekvő birtokrészek hozamaiban, amelyek más-más időjárásnak voltak kitéve.⁷⁷

Mindenesetre, ahogy arról Plinius maga is beszámolt, az etrusiai villakomplexumnak az átszervezése egyrészt összefüggött a kedvezőtlen körülmények hatására bevezetett részes bérleti rendszerrel, amely maga után vonta az ötéves bérleti szerződésről való áttérést egy előre meghatározott bérleti díjra, amelyet a termés egy bizonyos hányadában kellett lerónia a földbérelőnek. Másrészt, ez a típusú bérleti szerződés további raktárhelyiségeket igényelt a megnövelt mennyiségű beszállított termés (*fructus*) számára. Mindezt alátámasztja Pliniusnak az a kijelentése, amely szerint az ilyen mértékű begyűjtő munkálatokat már egy intendáns (*procurator*) és több felügyelő (*actores*) révén kellett ellenőriznie.⁷⁸

Plinius hajdani etrusiai villája az egykori Tifernum Tiberinummal⁷⁹ volt szomszédos, amely nem esik olyan messze egy másik feltárt villalétesítménytől, amelynek régészeti eredményei további érdekes adatokkal szolgálnak. Ebben az esetben figyelemre méltó, hogy a tulajdonosok milyen rugalmasan értelmezték a villa helyiségeinek használatát és elosztását. Az ossaiai⁸⁰ villában valamikor a Kr. u. 1. és 3. század között, a lakóépület több helyiségét műhelyé alakították át. A villa fényűző mozaikjai, amelyeket az épület más részeiben fedeztek fel, viszont időben egybeesnek a műhely létesítésével. A gyönyörű, berakásos díszpadló (*opus sectile*) pedig az ezt követő 3. századi időszakban készült. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a tulajdonviszonyban vagy piaci igényekben bekövetkezett változások hogyan vezettek a villa térhasználatának megváltoztatásához, amely történetesen hatással volt a lakóhelyiségek alakítására, viszont nem okozott lényegi változást az ingatlan alapfunkcióiban. A villa épülete ezért továbbra is gazdasági vállalkozásként szolgált, de ezzel egyidejűleg a tulajdonos kikapcsolódásra szánt házának szerepét töltötte be. A régészeti adatok ismertetése ugyanakkor azt sugallja, hogy a plinusi és a columellai szövegeket jól ismerő Marzano⁸¹ narratívája mintegy egyensúlyt kíván teremteni az ossaiai villa leírása során, amikor egyenlő arányokban jeleníti meg a több évszázadot átfogó vizsgálat eredményeit a létesítmény funkcióit illetően, amelyet Plinius vagy Columella eltérő nyomatókokkal és „pillanatnyilag” rögzítettek a saját műveikben.

KÖVETKEZTETÉSEK

Lucius Columella a *De re rustica* 1. könyvében felidézte, hogyan vélekedett nagyapja idején a kortársakról Marcus Varro a mezőgazdálkodásról írott művében.⁸² Columella szinte szó szerint átvette Varro gondolatait, emiatt úgy tűnhet, hogy Columella „csupán” eleget tett egy korabeli stilsztikai formáságnak, ráadásul a mezőgazdálkodás témájában érintett antik szerzők pedáns felsorolása még inkább megerősítheti ezt a feltevést.⁸³ Kétségtelen, hogy Columella fontosnak tartotta a tájékozottságot, továbbá a szaktekintélyek és műveik bizonyos mértékű ismeretét. Rá

⁷⁷ Plin. *Ep.* 3.19.3–4.

⁷⁸ Plin. *Ep.* 9.37.3.

⁷⁹ Ma: Città di Castello, Perugia megye, Umbria régió.

⁸⁰ Arezzo megye, Toszkána régió.

⁸¹ MARZANO 2007. 85–124.

⁸² Vö. Col. 1. *praef.* 15 és Var. *r. r.* 2. *praef.* 3.

⁸³ Vö. Col. 1. *praef.* 32, 1.1.6–14 és Var. *r. r.* 1.1.7–10.

kell azonban mutatnom, hogy Columella elsődleges szándéka az volt, hogy hozzáértő személyként csatlakozzon a már elismert római szakírók táborához, akiknek a genealógiáját felvázolta műve elején,⁸⁴ miközben a szakírókra történő hivatkozásokkal és kritikus megjegyzésekkel saját magát is elhelyezte a latin nyelvű mezőgazdasági szakirodalomban. Columella tehát folytatta az elődök által már megkezdett, és a mezőgazdálkodással összefüggő párbeszédet, érveit pedig elméleti és tapasztalati úton szerzett tudással támasztotta alá.⁸⁵ Mindezeknek köszönhetően, Columella része lett a fentebb említett diskurzusnak, mivel az őt követő Flavius-kori enciklopédista, idősebb Plinius már hivatkozott rá, olykor pedig egyenesen kifogásolta Columella elgondolását.⁸⁶ A kora középkori Cassiodorus és Isidorus ezzel szemben magasztalták írásaiban Columellát.⁸⁷ A késő római kori szerző, Vegetius Renuatus viszont azzal az igénnyel lépett fel, hogy kibővíti az állatok betegségeivel kapcsolatos témát, amelyet véleménye szerint Columella nem fejtett ki kellőképpen.⁸⁸ Vegetius ezzel az elhatározásával végső soron Columella példáját követte, mivel a szakíró is folytatta Vergilius irodalmi munkásságát a kertészet bemutatása kapcsán.⁸⁹

Columella és ifjabb Plinius öntudatos, művelt földbirtokosoknak és szerzőknek számítottak, viszont Columella életében valószínűleg nagyobb súllyal esett latba a katonai pályafutás, míg ifjabb Plinius esetében a hivatali karrier dominált. Utóbbi kijelentések ellenére mindketten a római társadalom felsőbb rétegeibe tartoztak és megfelelő stilsztikai eszközök birtokában fogalmazták meg műveiket. Plinius esetében ez jól ismert ténynek számít, ezért érdemesnek tartom hangsúlyozni, hogy a *De re rusticat*, a pliniusi levelekhez hasonlóan, áthatja az irodalmi igényességre való törekvés. Utóbbi megállapítást támasztja alá, hogy Columella birtokszomszédja, Publius Silvinus szívesen tartott volna nyilvános felolvasást Columella írásából és kedvét lelta a verses formában, amely a 10. könyv megírására inspirálta Columellát, ahogyan az intellektuális tanulmányokat folytató Claudius Augustalis további irodalmi működésre biztatta az agrárszakírót.⁹⁰

A római történetírás része volt az antik szónoklattannak, ebbéli minőségében pedig arra szolgált, hogy a történeti adatok regisztrálása mellett áthagyományozza az arisztokratikus politikai elit kiemelendő tetteit és alakjait a következő nemzedékre.⁹¹ Columella arra törekedett, hogy megszólítsa a római társadalom felsőbb rétegeibe tartozó személyeket, ezért hatásos példázatokkal egészítette ki mondanivalóját, ahogyan korábban idősebb Cato és Varro a történeti múlt jól formált előképein keresztül kívánták elfogadtatni álláspontjaikat a hivatalos politikai kultúra képviselőivel.⁹² A retorikai technikák szépirodalmi eszközökként történő hasznosítása szintén érvényes ifjabb Plinius irodalmi munkásságára, aki a vadászat kapcsán hivatkozott történelmi példára.

Általánosságban a villagazdaságok (*villae rusticae*) nem mutatnak olyan éles kontrasztot az irodalmi források idealizált képe illetve a régészeti bizonyítékok között.⁹³ Mindazonáltal a vidéki vil-

⁸⁴ Col. 1.1.12–14.

⁸⁵ Vö. Col. 1. praef. 33, 1.1.1–18, 1.2.2, 1.4.4, 2.1.1–7, 2.2.15, 3.1.8, 3.2.31, 3.3.11, 3.9.8, 3.12.3–6, 3.18.2, 4.1.1 és 4.11.1–2.

⁸⁶ Vö. Plin. *Nat.* 8.153, 15.17–19, 66, 17.51–52, 137, 162, 18.70, 303 és 19.68.

⁸⁷ Vö. Cassiod. *Inst.* 1.28.6 és Isidorus *Etym.* 17.1.1.

⁸⁸ Veg. *Ars Veteriana praef.* 2–3.

⁸⁹ Col. 10.1.1–5.

⁹⁰ Vö. Col. 4.1.1, 9.16.2 és 11.1.1.

⁹¹ SZEKERES 2016. 63–64.

⁹² Vö. Cato *Agr. praef.* 1–4; Var. *r. r.* 1.1.4–10, 2.2.1–12, 2. praef. 1–4, 3.1.1–5, 10 és Col. 1. praef. 13–20, 1.1.1–3.

⁹³ MARZANO 2007. 123–124.

lákat eszményítették az írásos forrásokban, mivel a mezőgazdasági termelés központjai mellett az intellektuális jellegű alkotómunka ideális helyszíneiként egyaránt szolgáltak. Ahogy az ifjabb Plinius esetében kimutatható, az etrusiai birtokával kapcsolatos leveleiben csupán néhány adatot közölt a birtokán végzett termelőmunkáról, illetve a birtok igazgatásáról. Plinius, aki a gazdaember helyett szívesebben tekintett önmagára jogászként, irodalmárként, illetve közhivatalnokként, nem tartotta szükségesnek megemlíteni a leveleiben, hogy egy új, nagyobb taposó kádat létesített a saját birtokán, viszont annál lelkesebben tudósított a napirendjéről, amely többek között magában foglalta az írást, az olvasást, illetve a vadászatot.⁹⁴

A magyarországi diskurzusban, a Suba-Faluvégi által propagált „építészeti atmoszféra” fogalma valóban kiszélesíti az építészettörténettel kapcsolatos elemzéseket, emellett fontos részismereteket szolgáltat adott forráselemzésekhez.⁹⁵ Utóbbi megállapítások mellett azonban a terminus személy szerint arról győződött meg, hogy inkább a szerzői szubjektivitás jellemzésére tudom felhasználni a források elemzése során, annál is inkább, mivel erre Suba-Faluvégi szintén felhívja a figyelmet, amikor a magában álló építmény (nem pedig a város épített környezete) esetében használja a fogalmat, amelyhez a személyes emlékezet kapcsolódik.⁹⁶ Az „építészeti atmoszféra” fogalmához képest azonban nagyobb jelentőséget tulajdonítok Carole Newlands fejtegetéseinek, amelyek alapján Plinius vagy Statius villa-szövegei *reprezentatív* megnyilatkozásokként kezelendők a történeti analízis során és egyaránt utalnak a külvilág, illetve a művi közeg fizikai és szimbolikus birtokbavételére.⁹⁷ Columella szövegében szintén kellő mennyiségű szándékolt megfogalmazás található, ezért a columellai és a pliniusi szövegek egyaránt rámutatnak, hogy a belőlük kihámozható ókori gazdaság-, társadalom- vagy építészettörténethez kötődő tényadatokon kívül milyen hasznosítható ismereteket tud felszínre hozni a kutatás az antik gondolat vagy eszmerendszert illetően, legyen szó akár a római villáról.

Mindezt pedig azért tartom fontosnak hangsúlyozni a dolgozatomban, mivel ennek tudatosítása elősegítheti az ókorral kapcsolatos történeti kutatásokat, főleg az egyetemi hallgatóság számára, mivel a diákoknak több esetben olyan szövegek révén kell tanulmányozniuk az ókor történetét, amelyek nem kevés szépirodalmi stílusesszéköt és utalást, illetve ideálat hordoznak magukban, ezért utóbbiak ellenében vagy épp ezek segítségével értelmezhetik az adott korszakot, eseményt vagy személyt.

A dolgozat elején megállapítást nyert, hogy a római villa egy komplex fogalomnak számít mind az ókori források, mind a modern szakirodalmak kontextusaiban, és bár a villa terminusa leírható egy tömörebb meghatározás segítségével, azonban jelen dolgozat keretein belül célravezetőbbnek ítélem meg egy összehasonlító forráselemzést végezni. A választott ókori szerzők felfogásának egybevetésével, a római villák illetve egyes helyiségeik multifunkcionalitásával, továbbá némi régészeti eredmény felhasználásával bemutathattam, hogy ifjabb Plinius és Columella közléseiben egyaránt találhatóak különbségek és hasonlóságok, azonban épp ezek a megjegyzések avatják összetett és több oldalról pl. a gazdaság-, a társadalom és a kultúrtörténet felől megközelítendő fogalommal a római villát a történeti vizsgálódásokban.

⁹⁴ Plin. *Ep.* 9.36.

⁹⁵ SUBA-FALUVÉGI 2019. 79.

⁹⁶ SUBA-FALUVÉGI 2019. 74–78.

⁹⁷ NEWLANDS 2002. 119–153.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

ACKERMAN, JAMES S. (1985): *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*. Princetown, Princetown University Press.

ADAMIK TAMÁS (2009): *Római irodalom*. A kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig. Pozsony, Kalligram Kiadó.

ALBRECHT, MICHAEL (2004): *A római irodalom története* II. Ford. Tar Ibolya. Budapest, Balassi Kiadó.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ (1973): *Pompeji*. Budapest, Corvina Kiadó.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ (1974): A római villa. In Castiglione László (szerk.): *A római művészet világa*. Az ősidőktől Augustusig. Budapest, Gondolat Kiadó. 169.

CHRISTMANN, ECKHARD (1997): s.v. Columella In Cancik, Hubert – Schneider, Helmuth (ed.): *Der neue Pauly*. Enzyklopädie der Antike. Altertum. III. Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler. 85–88.

FINÁLY GÁBOR (1985) [1904]: s.v. villa In Pecz Vilmos (szerk.): *Ókori Lexikon* II/2. Pub–Z. Reprint. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat. 1173–1174.

GRÜLL TIBOR (2017): *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, Gondolat Kiadó.

HAVAS LÁSZLÓ (2001): s.v. consul, villa In Havas László – Németh György – Szabó Edit: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, Korona Kiadó. 150–151, 461–463.

HAVAS LÁSZLÓ (2007): A res publica libera története a 2–1. században. In Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest, Osiris Kiadó. 253–372.

HOFFMANN ZSUZSANNA (2014): *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged, JATEPress Kiadó.

HÖCKER, CHRISTOPH (2002): s.v. Villa. In Cancik, Hubert – Schneider, Helmuth (ed.): *Der neue Pauly*. Enzyklopädie der Antike. Altertum. XII/2. Stuttgart, Verlag J. B. Metzler. 210–221.

HÖCKER, CHRISTOPH (2003): *Építészet*. Ford. Hargitai György. Budapest, Kossuth Kiadó.

KRAUSE, CLEMENS (1965): s.v. Haus. In Andresen, Carl et al. (hrsg.): *Lexikon der Alten Welt*. Stuttgart – Zürich, Artemis Verlag. 1196–1208.

MARÓTI EGON (1981): *Az itáliai mezőgazdasági áruterelés kibontakozása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MARÓTI EGON (1992): Az itáliai rabszolgatartó gazdaság kibontakozása és válsága. In Ferenczy Endre – Maróti Egon – Hahn István: *Az ókori Róma története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 141–175.

MARZANO, ANNALISA (2007): *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden, Brill.

MCGEOUGH, KEVIN M. (2004): *The Romans. New Perspectives*. Santa Barbara, ABC–CLIO. 226–227.

- MCKAY, ALEXANDER G. (1984): *Römische Häuser und Paläste*. Luzern–Herrsching, Atlantis Verlag.
- MIELSCH, HARALD (1987): *Die römische Villa*. Architektur und Lebensform. München, Verlag C. H. Beck.
- MOMMSEN, THEODOR (1855): *Römische Geschichte*. Von der Schlacht bei Pydna bis auf Sullas Tod. II. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- NEWLANDS, CAROLE ELIZABETH (2002): *Statius's Silvae and the Poetics of Empire*. Cambridge, Cambridge University Press.
- OLD (1968): s.v. villa. In Glare, P. G. W. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. New York, Oxford University Press. 2063.
- POLLARD, NIGEL (2016): Villas. In Alison E. Cooley (ed.): *A Companion to Roman Italy*. Hoboken, John Wiley & Sons Ltd. 330–355.
- ROBERT, JEAN-NOËL (2006): *Az ókori Róma*. Ford. Tótfalusi Ágnes. Budapest, Korona Kiadó.
- SHERWIN-WHITE, ADRIAN NICHOLAS (1966): *The Letters of Pliny*. A Historical and Social History. Oxford, Clarendon Press.
- SPENCER, DIANA (2010): *Roman Landscape*. Cultur and Identity. Cambridge, Cambridge University Press.
- SUBA-FALUVÉGI SZILÁRD (2019): Építészeti atmoszférák. *Régi-Új Magyar Építőművészet*. 19. évf. 106. sz. 74–81.
- SZEKERES CSILLA (2016): Cicero és a történetírás törvényei. *Ókor* 15. évf. 3. sz. 61–68.
- SZERGEJENKO, MARIJA J. (1960): *Pompeji*. Ford. Terényi István. Budapest, Gondolat Kiadó.
- TAKÁCS LEVENTE (2018): Egy római földbirtokos gazdálkodási kultúrája. Az ifjabb Plinius. In Kavecsánszki Máté – Marinka Melinda (szerk.): *Táj és kultúra* I. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport. 11–24.
- THOMAS B. EDIT (1964): *Römische Villen in Pannonien*. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Ford. Rátz Ottó. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÜRÖGDI GYÖRGY (1969): *Róma kenyere, Róma aranya*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WHITE, KENNETH D. (1970): *Roman Farming*. Aspects of Greek and Roman Life. London, Thames & Hudson Ltd.

FÓTI MIKLÓS

foti.miklos@abtk.hu

BTK Történettudományi Intézet, turkológiai kutatócsoport,

Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltsági archontológiai kutatásokhoz

The sancakbeyis of Székesfehérvár in the sixteenth century.
Additions to the archontology of Ottoman Hungary

ABSTRACT

After the fall of Székesfehérvár (1543) the Turks immediately established a new *sancak*, which was of strategic importance on the Ottoman–Habsburg borderland. This study attempts to reconstruct the list of its governors in the sixteenth century, using Ottoman sources, like defters of appointments, sultanic orders, and both Turkish and Christian chronicles. The result of the research is a table containing the basic data of the governors, which will provide an auxiliary tool for historians.

KEYWORDS

Ottoman administration, governors of İstolni Belgrad, archontology

DOI 10.14232/belv.2023.4.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fóti Miklós (2023): Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjei. Adalék a hódoltsági archontológiai kutatásokhoz. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 20–42.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

A magyarországi török uralom idején fennállt szandzsákok főtisztviselőinek kilétére vonatkozó kutatások nemzetközi összehasonlításban is megállják helyüket. Nemcsak a kidolgozott altartományok számára nézve, hanem még inkább a pontosság és megbízhatóság tekintetében emelkednek ki, mely a balkáni és a török irodalomban sokszor hiányolható. Érthetetlen, hogy eddig a hódoltságig koronázóvárosként funkcionáló Székesfehérvár körül kialakított, és határszandzsákként a török alatt is stratégiai jelentőséggel bíró kormányzóság vezetőit hanyagolta eddig történetírásunk. Vass Előd 1989-ben kidolgozott listája a bégekről hiányos, és a török levéltári kútfők (pl. *tevh/ruznamçe defterik*) alapadatait sem tartalmazza.¹ A szandzsákbégek közé számos olyan pasa neve is felkerült, akik valójában szerdárként irányítottak egy-egy hadjáratot, s a város védelmét látták el, vagy innen indították hadműveleteiket. A kormányzókra vonatkozó archontológiai adatok sokszor ellentmondanak a kötet egy másik tanulmányában szereplő információknak is.² Az utóbbi években azonban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában – Sz. Simon Éva főlevéltárosnak köszönhetően – olyan szisztematikus török forrásgyűjtő, digitalizáló és adatbázis-építő munkálatok történtek meg,³ melyeknek köszönhetően ma már – kisebb hiányokkal ugyan –, de sokszor napra pontosan tudjuk összeállítani a bégek alapadatait, nemcsak regnálásuk idejét, de előző szolgálati helyeiket, birtokaiknak összetételét is ismerve. Tanulmányunk a 16. század tekintetében vállalkozik a kormányzók névsorának rekonstruálására.⁴

Fehérvár Szulejmán szultán 1543-as magyarországi hadjárata során került török kézre. Első bégjének Jahjapasazáde Ahmedet nevezték ki, aki addig a görögországi Inebahti (Lepanto) szandzságbégre volt.⁵ Befolyásos testvére Mehmed budai pasa (1543–48).⁶ Ahmed bég első tettei közé tartozott a keresztény templomok megtisztítása és dzsámivá alakítása.⁷ Egy szultáni rendelet szerint 1545 januárjában vizsgálatot rendeltek el ellene, mivel bizonyos tolnai, mohácsi városokat és falvakat, amiket Kászim mohácsi bég javadalmaiból kincstári bevételekké tettek, Ahmed bég magának foglalt le.⁸ Súlyosabb következményekkel járt Ozora elleni

¹ VASS 1989. 69–200. Különösen: „Szandzsákbégek, szpáhik és janicsárok Székesfehérvárott” c. fejezet. Uo. 74–76.

² FARKAS 1989. 201–242.

³ SZ. SIMON ÉVA et al. 2020. 259–272. A Fehérvárra vonatkozó defterek alapadatai táblázat formájában hozzáférhetőek a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján: Sz. Simon Éva, *Tematikus segédlet a budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_ossze-irasokhoz. Utolsó letöltés: 2023.01.15.

⁴ A tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projektje (Magyar Nemzeti Levéltár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete) támogatásával valósult meg.

⁵ „Szandzsákbégsége 600 000 akcsényi hászokkal Jahja[pasazáde Mehmed] pasa budai beglerbég testvéreinek Ahmed bégek adatott. Ez az Ahmed bég Inebahti szandzsákbégre volt.” PEÇEVİ İBRAHİM 1981. I. 187.; továbbá 179., 189.; DÁVID 2020b. 124. Istvánffy téved, amikor „epirusbeli Balis”-ként említi az első béget. ISTVÁNFY 2003. 106. Az 1543-as hadjárat pénzügyeit naplószerűen rögzítő defterben Ahmedet szintén Inebahti bégjének nevezik, majd a hadjárat végén már fehérvári bégeként jutalmazták. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci (= BOA KK) 1765. 24a., 30a. A forrást közölte és elemezte: İpçioğlu 1990. 137–159.

⁶ PEÇEVİ İBRAHİM 1981. I. 191.

⁷ PEÇEVİ İBRAHİM 1981. I. 187.

⁸ DÁVID – FODOR 2005. 33–37.

meggondolatlan támadása, mivel az üresen hagyott Fehérvárra, a Battal kapu felől az ellenség rárontott, és házakat gyújtva fel jelentős károkat okozott. Az udvar világossá tette, hogy a budai pasa tudta nélkül ezentúl nem kezdeményezhető várostrom, aki pedig a bégek közül illet tesz azt a szandzsákja elvételén kívül külön is megbüntetik.⁹

Egy másik parancs szerint január 27-én az incidensre hivatkozva Ahmed leváltásáról és a szegedi Dervis bég kinevezéséről rendelkeznek,¹⁰ aki egyik első feladatául Ozora és Simontornya várainak elfoglalását kapja, a környéket jól ismerő Kászim mohácsi szandzsákbég támogatásával.¹¹ Utóbbit nevezték ki később a helyére, azonban csak annyit árul el a kinevezéseket tartalmazó defter, hogy 1547. december 25-ig látta el Kászim Fehérvár bégi teendőit, amikor budai pasává léptették elő.¹²

Kászim helyére Báli bégét helyezik,¹³ akinek teljes nevét is megörökítette a defter, következő állomáshelyére, a nyugat-anatóliai Hüdävendigárba való kinevezésénél: Báli bég veled-i Malkocs, vagyis a neves Malkocs bég leszármazottja.¹⁴ Furcsa módon semmi nyoma nem maradt fehérvári kormányzásának, egyedül egy felterjesztése utal működésére.¹⁵ Ez utóbbi azonban fontos információt hordoz: 1550. augusztus 4-én eszerint még Báli volt Fehérvár bégje. A bejegyzés alapján más értelmet nyer az előbb már említett Dervis bégnek Mohács–Siklós élére történő kinevezése, 1550. szeptember 29-én, amikor is beírták nevéhez, hogy előző állomáshelye Fehérvár volt.¹⁶ Arra következtethetünk, hogy ezzel nem Dervis egy második fehérvári szolgálatára, hanem a már tárgyalt 1545–47 közé tehető kormányzására célozhattak. Dávid Géza mutatott rá, hogy Dervis már az 1550. szeptemberi kinevezése előtt is mohácsi bég volt (vagyis ahogy 1549-ben nevezte magát „*locumtenens ... Quinque ecclesiis*”).¹⁷ Báli tehát egészen a következő bég szeptemberi kinevezéséig maradhatott Fehérváron, majd némi mázulként töltött várakozási idő után 1551 februárjában nevezték ki új állomáshelyére, Hüdävendigárba.

A következő bég Fehérváron a klisszai (Klis, Horvátország) szandzsákból érkezett, a perzsa származású Velidszán, aki 1550. szeptember 14-én kezdte meg működését.¹⁸ Velidszán 451 000 akcsényi hász-birtokkal rendelkezett, szinte ugyanazzal az összeggel mint elődje Báli, talán annak birtokait vehette át. 1551. május 9-én menesztették.¹⁹ Következő kinevezését csak októberben kapja meg a boszniai Zvornikba.²⁰ Mázulként azonban Fehérváron marad, minthogy Kászim pasa, akit

⁹ Uo. LVI., 53–55.

¹⁰ Uo. 89–91. Dervis bég Fehérvárra való áthelyezésére: uo. 49–52; részletes életrajzát lásd DÁVID 1999. 5–18. Báli pasa, vidíni mírlivá fiának nevezik: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Krafft. 284 (304-es kép).

¹¹ DÁVID – FODOR 2005. 205–206.

¹² EMECEN – Ílhan 1999. 61. Életrajzát lásd DÁVID 1995. 53–66.; DÁVID 1996. 41–56.

¹³ EMECEN – Ílhan 1999. 62.

¹⁴ EMECEN – Ílhan 1999. 68. A pozsegai szandzsák 1540-es deftere azonban Malkocs bég fia Turali bég fia Báli bégeként említi (*Malkoc bey oğlu Turali beyin oğlu Bali bey*), amiből az is kitűnik, hogy apja valójában Turali volt, Malkocs pedig a dinasztia megalapítója. CVIKO 1984. 130–131. Báli pozsegai működésére: DÁVID 2020. 11., 14., 16.

¹⁵ BOA KK 209. 84.

¹⁶ EMECEN – Ílhan 1999. 62.

¹⁷ SZALAY 1861.; DÁVID 1999. 8. Dervisnek mohácsi bégeként egyik felterjesztésére éppen Báli, fehérvári bégével egy napon került sor (1550. augusztus 4.). BOA KK 209. 85.

¹⁸ BOA KK 209. 96.

¹⁹ EMECEN – Ílhan 1999. 62.

²⁰ EMECEN – Ílhan 1999. 61.

még májusban kineveztek helyére,²¹ sem hagyta el azonnal a budai pasák székhelyét.²² 1551 júliusában Kászim pasa vezetése alatt összehangolt török támadás indult a Dunántúlon: Veli esztergomi, Arszlán hatvani és Dervis pécsi bégek mellett Velidzsán bég Zala megyében portyázott. Istvánffy elbeszélése szerint *Azonközben Veligianes [Velidzsán] perzsa, fejrári bég minden végekből nagy török hadat gyűtvén az egész Győr és Pápa között lévő tartományt szélllel elrabolni s pusztítani kezdé, mely kiütésben négyezer törököt lenni mondónak vala.*²³ A portya rosszul végződött az egykori fehérvári bég számára: *Veligian sebben elszalad, az ellenségnek nagyobb része elhagyván lovokat az hegyek s erdők barlangin által és tudott járt utakon nehezen szaladhata el.*²⁴ A vereség után Kászim pasa azonnal Fehérvárra sietett, ahol Velidzsán béggel közösen a polgárokat árulással és kémkedéssel vádolva, néhány tehető polgár kivégzésével torolta meg kudarcát.²⁵

Kászim leváltásához nemcsak a fenti események, hanem bizonyos kincstári bevételek elsikkasztása vezetett. A fehérvári szandzsák ötödszedő biztosa, Veli panaszbeadványban tudatta a Portával, hogy amióta Kászim pasa intézi az ügyeket, Dzsáfer, a székesfehérvári vár vajvodája számos portyázót küld ki, és a hozott rabok után járó ötödből a kincstárnak semmit sem fizet be, hanem azt az urának foglalja le.²⁶ Kászim nyilván így próbálta pótolni budai pasasága idején élvezett magasabb jövedelmét. A feljelentés mögött valószínűleg a letett bég, Velidzsán állhatott, akit mint látni fogjuk, később vissza is helyeztek Fehérvárra. Kászimot hivatalosan Lippára helyezték,²⁷ majd 1552 nyarán az újonnan felállított temesvári vilájet irányítását bízták rá.

Kászim pasa után a kinevezések deftere szerint egy hasonló súlyú, jelentékeny személyiség veszi át a szandzsák irányítását: 1551. október 25-én Ulama bég, aki a rövid ideig élő elnevezéssel Csanád/Becse és Becskerek néven nevezett szandzsákból érkezik.²⁸ A fehérvári kinevezésével párhuzamosan Ulama rögtön Lippa védelmében tűnik fel, ahol 1551. december 5-én a várat feladja. Fráter György közbenjárására ugyan fegyveresen elvonulhatott, de több helyen is rájuk támadtak és csak nehézségek árán jutottak vissza török területre.²⁹ A lippai fiasco után elmozdíthatták, ami az eddigiekben idézett kinevezések defteréből már nem tűnik ki, ám Dávid Géza olyan dokumentumokat publikált, melyek szerint 1552 tavaszától Pozsegán találjuk.³⁰ Nem meglepő, hogy Ulama fehérvári ténykedéséről, minthogy a temesközi események aktív szereplője volt, nem tudunk semmit kiolvasni forrásainkból.

²¹ EMECEN – İlhan 1999. 62.

²² SZATLÓCZKY 2018. 40. „Kászim és Velidzsán tehát 1551 nyarán egyaránt fehérvári bégek voltak, előbbi kinevezték, de nem foglalta el tisztét, míg utóbbit leváltották, de mégis a helyén maradt.”

²³ ISTVÁNNFFY 2003. 139.

²⁴ ISTVÁNNFFY 2003. 139.

²⁵ SZATLÓCZKY 2018. 49.; HATVANI 1858. II. 271.

²⁶ DÁVID – FODOR 2005. 249–250. A fogolyötöd államnak járó részének elsikkasztása elterjedt gyakorlat lehetett a szandzsákbégek körében: Szári Ali ellen is ez a vád fogalmazódott meg a hosszú szigetvári uralmának véget vető vizsgálat során. FODOR 2020. 86–87.

²⁷ EMECEN – İlhan 1999. 64. Lippán már 100 000 akcséval magasabb javadalmat biztosítottak számára.

²⁸ EMECEN – İlhan 1999. 62.; DÁVID 2002–2006. 62–82. Kászim pasa lippai, Ulama Csanád/Becse és becskereki tényleges működésével kapcsolatban kétségek merülnek fel. Dávid Géza szerint inkább Kászim tűnik utóbbi, míg Ulama Lippa urának. Uo. 73.

²⁹ FODOR 1993. 83–84.; SZÁNTÓ 1985. 69.; PEÇEVİ İbrahim 1981. I. 206. Pecsevi tévesen állítja, hogy Ulama a visszavonulás során elesett.

³⁰ DÁVID 2002–2006. 74–75. ÖStA Krafft. 284 (319-es kép): Amikor 1552 legvégén Pozsega élére Báli béget (aki korábban fehérvári bég is volt) nevezik ki, akkor bejegyezték, hogy Ulama bégtől vette át szandzsákját.

A történetírók szerint 1552 tavaszán Hamza szekszárdi³¹ bég volt a Fehérvár élére kiszemelt új kormányzó, azonban úton állomáshelyére, Földvár falunál egy csapat veszprémi hajdú megtámadta és fogságba ejtette.³² Hádím Ali budai pasa a történetek után Veszprém ellen vonult számos szandzsákbég csapataival,³³ melynek várát miután sikerrel bevette, új szandzsákbégi székhelyet alakított ki. A jelentéktelen szandzsák-kezdemény szoros szálakkal kötődött Fehérvárhoz. Első bége, Mehmed javadalmainak egy része fehérvári hászok közül került ki.³⁴ A közigazgatás átszervezése más módon is érintette Fehérvárt: déli területeiből vált ki 1551–1552 fordulóján a Hamza kapcsán említett szekszárdi szandzsák.³⁵

1553. január 18-ától Arslán bég – Jahjapasazáde Mehmed budai pasa fia³⁶ – irányítja a szandzsákot, a kinevezését tartalmazó rúznámce-bejegyzés pedig számos kiértékelendő információt tartalmaz, amiket érdemes végigvennünk.³⁷ A forrás szerint Arslán Velidszán bégtől vette az altartományt, vagyis Ulama után mégis csak sikerült a korábbi bégnek visszatérnie.³⁸ Arslán házait 383 645 akce értékben ismerteti a defter, ezek egyik birtokrészét Hajdar alaj-bégtől csere útján szerezte. Hajdar hosszabb időn át viselte a szandzsák katonai parancsnokának tisztségét, anélkül, hogy később bégségig vitte volna (alább Veli bégnél ismét találkozunk vele). Arslánt 20 000 akcsés jövedelememelésben részesítették az Ördög Mátyás elleni csatában való helytállásáért. Ez utóbbi esemény nem más, mint az előző év nyarán, 1552. augusztus 9-i palásti ütközet, melynek során Erasmus von Teuffel (a török forrásokban Ördög Mátyás) győri főkapitány serege döntő vereséget szenvedett Ali budai pasa seregétől.³⁹

Ezt követően gyakran találkozunk fehérvári ténykedésével: 1553. májusában egy olyan birtokügyletről értesülünk, melyben egy szpáhít Arslán, fehérvári bég házaiából leválasztott birtokrészekkel (*'an ifraz-i Arslan bey mirлива-i İstolni Belgrad*) jutalmaztak.⁴⁰ 1554. október 31-én pedig Tojgun budai pasa egy levelében visszautasítja Ferdinánd király panaszát Hamza szécsényi és

³¹ DÁVID – FODOR 2005. 250. 1552 januárjában szekszárdi bég.

³² PEÇEVI İbrahim 1981. I. 207. A latin és az arab betűs kiadásban téves átírással Kodvar ill. Siremként szerepel Földvár és Veszprém. ...*egy Hamza nevű rác, kinek Szulimán az feirvári fő tisztviselést adta, és az annak foglalására kétszáz lovassal s megannyi számú jancsárokkal megyen vala, étszakai szerencsétlen harcon az mi gyaloginktól, kik Beszprémből kimentenek vala, elfogattaték.* ISTVÁNFY 2003. 181.

³³ Júliusban tíz béget jutalmaztak díszkaftánnal a Veszprém bevételénél tanusított helytállásáért. Az iratból kitűnik, hogy ekkor Velidszán az aktuális székesfehérvári bég, négy társa pedig volt, vagy leendő ura a szandzsáknak. DÁVID – FODOR 2005. 526. Egy másik szultáni rendelet szerint Hamza szeptemberben még mindig fogságban volt. DÁVID – FODOR 2005. 633.

³⁴ SZ. SIMON 2014. 145.; DÁVID 1992. 27–28.

³⁵ SZ. SIMON 2014. 142.; SUDÁR – VARGA J. – VARGA 2019. 46.

³⁶ PEÇEVI İbrahim 1981. I. 251.

³⁷ ÖStA Krafft. 284 (311–312-es képek). Arslán előtte Hatvan bége volt: ÖStA Krafft. 284 (456-os kép). Veli béget 1553. január 18-án nevezik ki Hatvanba Arslán helyére. Későbbi birtokügyeiről RÖMER 2010. 297–318.

³⁸ Velidszán a bég 1552 júliusában. DÁVID – FODOR 2005. 526–527. Velidszán egy magyar levél szerint 1552 augusztusában Pápa alatt tartózkodott. SZALAY 1861. 98. Sforza Pallavicini szerint a Balaton mentén portyázó fehérvári bég Pápát szerette volna megszerezni. SZÁNTÓ 1970. 51.; SZ. SIMON 2014. 146.

³⁹ Korábban kétnapos csatát feltételeztek augusztus 10–11-én, vö. SZÁNTÓ 1977. 49–51.; Ali budai pasa jelentéséből kitűnik egyértelműen, hogy augusztus 9-én volt a csata, másnap pihentek és 11-én visszavonultak. A jelentésben szerepel Ali csatarendje is a szandzsákbégek névszerinti felsorolásával, vö. DÁVID – FODOR 2005. 613–617, főképpen, 614, 616–617. ; Arslán hatvani szandzsákbégként szerepel a jelentésben a palásti csatában.

⁴⁰ ÖStA Krafft. 284 (309-es kép).

Arszlán fehérvári bégek által elkövetett határsértések ügyében.⁴¹ Ugyanebben a hónapban Arszlán bég „Bakonyságban” található falvak népét rendeli Fehérvárra bizonyos munkálatok elvégzésére.⁴² Tojgun pasa tolnai hadjáratában, amikor 1555-ben Kaposvár ostromára egyesítik számos szandzsák seregét, Arszlán, Fehérvár bégje is részt vesz.⁴³ A palotai parancsnok értesülése szerint a hadjárat során Arszlán és a budai pasa összeveszett.⁴⁴ Arszlánt ezután 1555 őszén leváltották.⁴⁵ 1557 januárjáig szilisztrei (Dobrudza, Bulgária/Románia) bégeként,⁴⁶ ezt követően lipaiként bukkan fel forrásainkban.⁴⁷ Még 1557-ben pécsi bég lesz.⁴⁸ 1558 májusában az említett Mehmed veszprémi, és az alább következő Veli fehérvári bégek az életére törtek.⁴⁹ 1565 és 1566 között a budai pasa tisztét töltötte be. A szigetvári hadjárat (1566) kezdetén sikertelenül ostromolta Palotát, amikor ezt követően Veszprémet és Tatát is elvesztették a törökök, a Harsány alatti táborba érkező Arszlánt kivégzik.⁵⁰

Arszlán októberi távozásával egyidőben Veli hatvani béget utasítják, hogy a lehető leggyorsabban foglalja el új, fehérvári posztját.⁵¹ 1556 tavaszától már ő terjeszti fel embereit – a tataiak és a győriek elleni védekezésben való helytállásért – timár-birtokra, illetve jövedelememelésre.⁵² Tojgun budai pasa leveléből azt is megtudjuk, hogy a két várból oszmán területre kitérők elleni ütközetnek maga Veli bég is részese volt.⁵³ Ekkor alajbégje, tehát az alattomai katonai parancsnoka Hajdar volt.⁵⁴ Egy másik fehérvári alajbég nevééről 1557 januárjában értesülünk: Haszán bég fiát a budai pasa ekkor timárra terjeszti fel.⁵⁵ A „fehérvári Veli

⁴¹ PETRITSCH 1991. 118.

⁴² VASS 1989. 74.

⁴³ Szatlóczi Gábor: Kaposvár török ostroma 1555-ben. <https://kaposvarmost.hu/magazin/kultura/2016/03/29/kaposvar-torok-ostroma-1555-ben.html>. BOA KK 214. 6: Arszlánt 20 000 akcsényi jövedelememeléssel jutalmazták a hadjáratban való részvételért.

⁴⁴ *Eztys bezellyk kez hyrrel, hogy Orozlanbegh az passawal eoze wezeth, ez okaert hogy az passat ide hya wolt Palotha ala, hogy megh zaleyntana es w neky meg zabadeytana, de derwys begg arra haytotta az passat hogy az w zomzedsagaba walo warakra menne. Ezen walo bozwsagaba Orozlan begg magaba el tekelette, hogy az w maga hadawal más feleol Koroknak [Korotnát] meg zallya.* (1555. szeptember 2.) LUKINICH Imre 1942. 622.

⁴⁵ Verancsics októberi értesülése szerint egy albán–görög határvidéken lévő tengerparti szandzsákba helyezték át: *Arzlanbeghus in Graecia propius Albaniae fines in maritima ora positus est, sed quo loco, ignoramus.* SZALAY 1859 101. Ez a szandzsák Janja (Ioannina) volt: BOA RSKd 1455. 13.

⁴⁶ BOA Mühimme Defteri (= MD) 2. 101 (1039-as parancs); BOA DFE RZd 11. 156.

⁴⁷ BOA MD 2. 208. (1881-as parancs).

⁴⁸ KOMÁROMY 1907. 401.

⁴⁹ *Hiszem, hogy értette kd az Oroszlán bék dolgát, mi módon az ő táborára ütöttek volt, is ő maga is, hogy sebben esset volna, az szekén emberek, kik akoron kezők voltak, így beszélik, hogy az hardi erdőről ütöttek volna az Oroszlán bék táborára, is háromnál több Jezust nem kiáltot volna, azok is nem igen jól magyarázhatták volna az Jezust. Hite az, hogy az beszprimi bék és Wely bék mive lett (?) volna, hogy az táborra ütöttek, mindjársat az Oroszlán bék táborára mentenek és ot három kadiát, kik ot voltak mindjársat meg ölik. Ő magátis Oroszlán béket megakarták ölni, de egy janczár oltalmazta meg, azt azonnal megölték, Oroszlán béken pedig nyolcz vagy kilencz sebet lettenek (igy!), egyéb fe népeket is vagtanak le, az köz törökök keznyül (igy!) senkit nem bántottanak...* KOMÁROMY 1907. 425. Lásd még DÁVID – FODOR 2009. 39.; DÁVID 1992. 32–33.

⁵⁰ GÉVAY 1841. 10–11.; PEÇEVI İbrahim 1981. I. 28., 292.; TAKÁTS 1915a. 68–70.

⁵¹ SZALAY 1859 101.; Türkei I. Karton 12. Konv.2 [1555.X–XII]. Veli életrajzát röviden összefoglalja: SUDÁR 2014. 279–280.

⁵² BOA MD 2. 58 (535-ös parancs), 59 (542-es parancs).

⁵³ BOA MD 2. 62 (558-as parancs).

⁵⁴ BOA MD 2. 66 (592-es parancs).

⁵⁵ BOA MD 2. 208 (1886-as parancs). Továbbra is a tataiak és a győriek elleni csata szerepel az indoklásban.

bég fia Ömer”-ről esik szó egy bejegyzésben, miszerint Ömer, aki a vulcsitri szandzsákban (Észak-Koszovó) timár-birtokos, apjával együtt részt vett a határvidék harcaiban, így Füleik és Salgó meghódításában.⁵⁶ Szolgálatiért jutalmul timár helyett ziámetet kapott. 1557 februárjában Velinek a palotai palánk építésének terve okozott gondot,⁵⁷ majd a tihanyiak Veszprém elleni támadása 1557 áprilisában.⁵⁸ Ugyanekkor Takaró Mihály tihanyi kapitányt arról tájékoztatták kémei, hogy a fehérvári törökök „erősen patkoltatnak”, azaz nagyon készülnek valamire: a veszprémi béget a városba rendelték, és a koppányi, simontornyai bégeket is oda várják.⁵⁹ Veli bég két általa irányított szandzsák központjában – Esztergomban és Fehérváron – dzsámit emeltetett.⁶⁰

Mint említettük, Veli részt vett az Arszlán ellen 1558 májusában elkövetett merényletben, azonban egy jelentés szerint már előtte, áprilisban vagy még korábban menesztették.⁶¹ Utóda, Hamza márciusig esztergomi bég volt.⁶² Májusban már Tata elfoglalásával szerzett hírnevet:⁶³ Pecsevi szerint fehérvári bégeként, Forgách Ferenc és Istvánffy munkájában még előző posztjára utalva Esztergom előjárójaként szerepel a hadműveletben:⁶⁴ *...Hamza ... mikoron esztergomi bég volna, és Tatát, a király várát restül őriztetnie értette volna ... Pünkösöd havának első napján nem különb álnoksággal megvevé.*⁶⁵ Újabb célpontja, Palota esetében viszont 1561-ben kudarcot vallott. Hamza bég cselvetését, hogy Thury Györgytől Palotát megszerezze, Ormány Józsa sümegi kapitány leveléből ismerjük. Eszerint Palotán volt egy pribék, akivel Hamza titokban levelezgetett a vár megszerzéséről. Végül egy olyan maszlagot (kábitó hatású italt) küldött Thurnak, ami ellehetetlenítette volna a vár megvédését.⁶⁶ A pribék mindent jelentett a várkapitánynak, így amikor Hamza bég csapataival megjelent, kudarcot vallott. Hamza kiterjedt kémhálózatot és kalauzokat alkalmazott.⁶⁷

⁵⁶ ÖStA Krafft 284 (770-es kép).

⁵⁷ LUKINICH 1943. 42.

⁵⁸ KOMÁROMY 1907. 396.

⁵⁹ KOMÁROMY 1907. 396–397.

⁶⁰ SUDÁR 2014. 279–280., 304.

⁶¹ Szentgothárdi Márton Ferdinánd főherceghez április 20-án: Hamza bég Esztergom után Fehérvárra került. Türkei I. Karton 13. Konv. 3 [1558.I–VI]. Veli bég a merénylet ellenére később új szandzsákot kapott: a budai szandzsák 1559. évi összeírása Páty pusztát április 17-i dátummal Veli pozsegai bég birtokának nevezi. BOA Tapu-Tahrir defterleri (= TTd) 314. 32.; KÁLDY-NAGY 1977. 65.

⁶² ÖStA Krafft. 284 (850-es kép).

⁶³ TAKÁTS 1915b. II. 184. Kihasználta, hogy kémje jelentése szerint a tatai kapitány huszáraival Komáromba távozott patkoltatni.

⁶⁴ Pecsevi az 1543. évi tatai ostromnál tárgyalja Hamza fehérvári bég cselvetését, vagyis Tata első és második elfoglalását keverte össze. PECEVI Ibrahim 1981. I. 183.; FORGÁCH 1866. 162.; ISTVANFI 1622. 383. Vass Előd publikált egy 1558 februári keltezésű levelet, melyben Hamzát Fehérváron említik, azonban a keltezés téves: „áldozó után való hétfőn, 1558” – semmiképpen sem február, hanem áldozócsütörtökként értelmezendő, a húsvét utáni 6. vasárnapon. VASS 1989. 180.

⁶⁵ ISTVÁNFY 2003. 273.

⁶⁶ *Hamza bék és ez elmúlt napokban titkon küldöt volt Hamzabég az pribéknek oly féle maszlagot, hogy mikor ember róla iszik, olyan leszen mint egy holt ember harmadnapig. Azt irta volt az pribéknek, hogy mikor Tury György az ott való vitézekkel vígan lakik, meg agya innia Tury Györgynek és az ott való vitézeknek, kik ha meg iszák, olyanok lesznek harmad napig, mint holt emberek és osztán az pribék mind azt mivelheti, az mit akarna.* KOMÁROMY 1907. 138. A maszlag nevű drogról az oszmán kultúrkörben: PÉRI 2022. 213–224.

⁶⁷ TAKÁTS 1915b. II. 160. Hamza Bécsben lakó kémjével dicsekszik: uo. 170. „Az 1561. év júli 25-én Ormányi Józsa névszerint megírta Nádasdy Tamásnak Hamza fehérvári bég azon kémjeit, a kik a magyar végházakban tartózkodtak.” Uo. 180.; KOMÁROMY 1907. 141–142.

Hamza bég – volt mírliváként – 1570-ben az esztergomi szandzsákban három malommal rendelkezett,⁶⁸ a budai szandzsák 1559. és 1562. évi összeírásaiban pedig számos birtokhoz írták be nevét.⁶⁹ Érd falu, melynek közelében 1559-ben említik Hamza fehérvári mírlivá szeráját, 1580-ban már „Ért más néven Hamza bég szerája” néven szerepel (rajta Hamza csiftlikjével), innen ered Érd török kori neve Hamzsabég.⁷⁰ Székelegyház pusztja Érd közelében és szántójaként még 1580-ban is Hamza bég birtokában megjegyzéssel lett ellátva.⁷¹ Jelenleg a legkésőbbi adatunk, melyben fehérvári bégi minőségében nevezik meg, szintén a budai szandzsákra vonatkozik: 1562 második felében a budai hászok listáján szerepel 35 029 akcsényi javadalma.⁷² Nádasy Kristóf 1561 szeptemberében már arról írt, hogy „sok panaszt tettek reá, hogy igen pusztítja az császár földét és hogy ő nem török és törvény szerint meg akarják ölni.”⁷³ A panaszok hatására Hamzát – ismeretlen időpontban – áthelyezték: 1563 decemberétől lippai,⁷⁴ 1564 tavaszától mohácsi bégeként mutatkozik.⁷⁵ 1566. augusztus 14-én eltávolították a számára otthonos hódoltsági szinterről: előbb Boszniába,⁷⁶ majd pedig Vidinbe kerül 1570. március 26-án.⁷⁷ Utóbbi forrás egyébként Kara Hamza bég megkülönböztető jelzővel emeli ki a Hamza nevet viselő méltóságok közül. Vidini bégeként továbbra is megtarthatott két birtokrészt egykori hászai közül: Kálaz (Kálóz) falut a fehérvári, és Körös városát halászhelyekkel a koppányi szandzsákokban.⁷⁸ Vidin után Szilisztrébe került.⁷⁹

Hamza utódját, aki a Szerémségből érkezett,⁸⁰ legkorábban 1563. október 18-i dátummal említik forrásaink: ekkor Tur Ali isztolni belgrádi bégnek igen tetemes 50 000 akcsés emelést adtak, ismeretlen tette jutalmául.⁸¹ A következő év júniusában már arról tett jelentést, hogy a pápai vitézek rátörtek a váli törökök lovaira, ám sikeresen vették fel a harcot, amiért a bég gondoskodott javadalmazásukról.⁸² 1564 júliusától viszont már iszkenderijei (Shkodra, Albánia) bégnek nevezik a defterek.⁸³

⁶⁸ FEKETE 1943. 32., 83., 107.

⁶⁹ KÁLDY-NAGY 1985. 114., 232–233., 356–357., 372., 592., 685., 704.

⁷⁰ BOA TTd 592. 13.

⁷¹ BOA TTd 592. 18. Itt az írnok kifelejthette a *müteveffa* (megboldogult) jelzőt. Hamza már nem volt életben 1580-ban. Lásd alább.

⁷² VELICS – KAMMERER 1886. 149.

⁷³ TAKÁTS 1915b. I. 314.

⁷⁴ BOA KK 218. 106: a lippai Hamza bég hiányának rendezéséről (1563.XII.25).

⁷⁵ BOA KK 218. 145: Lippáról Mohácsra való kinevezése (1564.IV.15).

⁷⁶ BOA MAD 563. 215.

⁷⁷ BOA MAD 563. 61.

⁷⁸ BOA TTd 497. 13.

⁷⁹ BOA MD 10. 196 (294-es parancs): 1572 áprilisában Szilisztré bégje Hamza.; MD 22. 71 (147-es parancs); MD 24. 121 (333-as parancs) és 154 (415-ös parancs): 1574-ben már elhunytként említik.

⁸⁰ BOA KK 218. 44. Tur Ali szerémi hászait az elhunyt Kászim pasa mohácsi és szerémi birtokaival egészítik ki.; Tur Ali 1563 tavaszán még Pálffy Tamás foglya volt. Türkei I. Karton 17. Konv.2. [1563.III–IV].

⁸¹ BOA KK 218. 62. Két forrásunk – félrevezetően – Veszprémet jelöli meg Tur Ali korábbi posztjaként. KK 74. 130.; KARÁCSON 1914. 52. *Iszkenderia* bégje Tor Ali, előbb veszprémi bég volt s levelet *küldvén jelentette*... Dávid Géza elutasította ennek valóság tartalmát, mivel a veszprémi szandzsákot eddigre megszüntethették. DÁVID 1992. 34. Tur Ali a veszprémi lovasság lázadásának elfojtása miatt tartózkodott a várban.

⁸² KARÁCSON 1914. 45–46.; BOA KK 74. 49.

⁸³ KARÁCSON 1914. 47., 51., 52., 59., 60.

Következő bégünket, Mahmúd bin Aranidot 1564 júliusában „korábban Szolnok bégje, most Isztolni Belgrád bégje Mahmúd” formában nevezik meg.⁸⁴ 1565-től gyakran találkozunk felterjesztéseivel.⁸⁵ Az albán származású Aranidok hódoltsági szerepvállalását Sudár Balázs kutatásaiból ismerjük.⁸⁶ Mahmúd előző állomáshelyét, Szolnokot valamikor 1563-ban hagyhatta el.⁸⁷ Hászainak jövedelmét csak Fehérvár utáni, szegedi állomáshelyéről ismerjük.⁸⁸ 404 981 akcsét tettek ki, ehhez képest jelentős hiánnyal csupán 310 373 akcsényiról állították ki berátját. Fiáról, Bektasról Istvánffy Miklós állítja, hogy: „Magyarországban, Szolnokba született, a nyelvet s a magyar dolgot jól tudja vala.”⁸⁹ Szamosközy viszont úgy tudta, hogy illír, tehát horvát vagy legalábbis nyugat-balkáni származású volt, aki Nádasdy Ferencnél raboskodott Magyarországon.⁹⁰

1566-ban a szigetvári ostromot követő események Mahmúd számára tragikusan végződtek. A bég ekkor a Győről meginduló keresztény tábor ellen fordult (*Székesfehérvári Mahmut bég Oszmánal együtt az mi táborunkra lest vetvén rámegegyen*).⁹¹ Miután azonban Thury György palotai kapitány a császáriak megsegítésére érkezik, Mahmúd csapatai vereséget szenvednek, s a Bakony erdeibe futva próbálnak menekülni: *Mahmut, minekutána valamennyire tovább futvást szaladott volna, mindazonáltal osztán elfáradván s elállván az lova, két hirtelen nevetlen katonától, holott magát, csak ki sem vonván hívelyéből kardját, semmire nem oltalmazta volna, elfogattatik, s Thuryhoz vitettetvén tőle megesmértetik. ...Másnap virradva Mahmut az császárnak ajándékoztatik...*⁹² Egy időre Leonhard Harrach foglya volt (...*annakutána az császártól Harrach Lénártnak ajándékoztatván pénzen kiváltozék*).⁹³ 1567. június 3-án a budai pasa Trautson Jánossal levelezett kiváltása ügyében, mely egy fogolycsere formájában merült fel: *az hatalmas czaszarnak kiuansagath es akarattiat; az Mahmut begnek es Longher Farkasnak egyik masikerth valo szabadulasokath...*⁹⁴ Augusztus 10-én Musztafa pasa már köszönetet mondott a császárnak Mahmúd szabadulásáért,⁹⁵ akit ezek után egy nyugalmasabb, belső szandzsákba helyeztek át: 1567. december 7-én⁹⁶ Szegedre nevezték ki.

⁸⁴ BOA KK 74. 96.

⁸⁵ 1565 februárjából emelünk ki egyet közülük, amikor Sehszúvár nevű emberének kér emelést. KARÁCSON 1914. 65. Sehszúvár azonos a magyar források Sásvár bégjével, Mahmúd bég nevelt fiával. Mahmúd, *elmenvén azért Feírvárról, Sásvárt, képebelit [képviselőjét] s kit maga nevelt fel...* ISTVÁNFFY 2003. 427.

⁸⁶ SUDÁR 2020. 5–13.

⁸⁷ 1561-től mintegy két éven át Szolnokon szolgált. SUDÁR 2020. 8.

⁸⁸ Fehérvári kormányzóként birtokolt házsai közül csak néhány elemet ismerünk, melyeket 1564–65-ben igencsak nehézkesen, különböző szandzsákokból ollóztak össze: így szekszárdi és szekesői hászokat bírt 62 502 akce, a simontornyai szandzsákban pedig 72 222 akce értékben. Österreichische Nationalbibliothek Codices Mixti (= ÖNB Mxt) 590. 75., BOA TTd 353. 18. Érdekeségként fűzzük hozzá, hogy az őt követő birtokos ugyanebben a simontornyai defterben egy bizonyos Mahmúd, aki Hamza bég unokaöccse (*biraderzade-i Hamza bey*). Ebből világosan látható, hogy Hamza rokona, akit olykor szintén Mahmúd bégnek neveznek a források, és a fehérvári szandzsákban is birtokos, nem azonos Aranid Mahmúddal. MATUZ 1986. 277: „Csabrennek (Csabrendek) falu ... korábban és jelenleg Mahmúd bégnek, aki Hamza bég rokona, kezében.”

⁸⁹ ISTVÁNFFY 2009. 389.

⁹⁰ SUDÁR 2020. 11.; *Bechtas, origine Illyricus, sed neque linguae Ungaricae ignarus, quam in uinculis, dum apud Franciscum Nadasdium in Vngaria degit, familiarem sibi usu fecerat.* SZILÁGYI 1877. 9.

⁹¹ ISTVÁNFFY 2003. 427.

⁹² ISTVÁNFFY 2003. 428.

⁹³ ISTVÁNFFY 2003. 428.

⁹⁴ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFŰ (szerk.) 1915. 26.; PETRITSCH 1991. 182.

⁹⁵ PETRITSCH 1991. 185.

⁹⁶ BOA MAD 563. 50.

A kinevezések defteréből azonban kitűnik, hogy már korábban, 1567. március 16-án Mehmed bégét bízták meg Fehérvár vezetésével, aki előtte arad-gyulai bég volt.⁹⁷ Fontosabb információt hordoz következő kinevezése, amikor Pozsegára került (1571. május 13-án):⁹⁸ hász-birtokainak ugyanis nemcsak az összegét említik, hanem azt is, hogy a szendrői szandzsákban van egy olyan birtokrésze, melyet „bárhol is birtokoljon szandzsákokat, hászai közé számíttasson” formula kíséretében jegyeztek be. Az aktuális szolgálati helyétől függetlenül bírt szendrői birtok léte segíti későbbi azonosítását. Mehmed elkülönítése a hódoltság további Mehmed bégjeitől túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein, ezért itt csak azt emelnénk ki, hogy kinevezései 1562 és 1589 között több mint egy tucatnyi magyar szandzsák élén követhetők végig.⁹⁹ Pecsevi szerint ő is Jahjalu, vagyis a Jahjapasa klánhoz tartozó lenne,¹⁰⁰ míg Istvánffy szerint egy Kunovics Mihály nevű renegát.¹⁰¹ Mehmed kormányzásának fókuszában a fehérvári vár megerősítése, újjáépítése állt, mely munkálatokra több szandzsák – így Simontornya, Mohács és Szekszárd – rájáit jelölték ki.¹⁰²

1571. május 13-án a korábbi pozsegai bég, Ali követte Mehmedet, aki pedig Pozsegába távozott, vagyis Fehérvár és Pozsega között bégcserét hajtottak végre.¹⁰³ Ezt az Ali bégét a szakirodalom olykor összekeveri a fehérvári szandzsák sorsát később hosszú időre meghatározó Kara Alival, ezért korábbi állomáshelyeinek fontos szerepe van névrokonától való megkülönböztetésében: Mora (Peloponnészosz, Görögország) szandzsákbégjeként bukkan fel, majd Vidinbe (Északnyugat-Bulgária) nevezik ki 1568. május 3-án, végül 1569. július 27-én Vidinből Pozsegába.¹⁰⁴ Hász-birtokainak listáját a pozsegai szandzsák timár defteréből ismerjük.¹⁰⁵ 1572-ben menesztették, aminek okát a *mühimme defterek*ben találtuk meg: egy rabkiváltási ügy sikertelensége miatt vonták felelősségre (Ormándy János és testvére ügye).¹⁰⁶

Őt az előbbi Mehmed bég váltja fel Fehérváron, 1572 július 9-én.¹⁰⁷ Biztosan kijelenthetjük az Ali előtti Mehmeddel való azonosságát, hiszen korábbi állomáshelyének a pozsegai szandzsákokat nevezik meg, ezenkívül berátba foglalják a pozsegai kinevezésénél már említett szendrői birtokrészt. Utóbbi egy szerémi szandzsákban található birtokkal bővülve 31 897 akcsét tett ki.¹⁰⁸ Egyik rúznámcsa defterünk megnevezi azt a hóstettét, aminek fejében 20 000 akcse jövedelememelésben részesítették: a Gyula nevű ellenséges vár alatt kitörő gyaúrok elleni

⁹⁷ BOA MAD 563. 49.; DÁVID 1994. 115–116.

⁹⁸ BOA MAD 563. 48.

⁹⁹ DÁVID 2020a. 20–21.

¹⁰⁰ PECEVI İbrahim 1981. I. 295.

¹⁰¹ A személyével kapcsolatos kérdéseket részletesen lásd FODOR 1998. 829–830.

¹⁰² BOA MD 7. (879, 880, 884-es rendeletek).

¹⁰³ BOA MAD 563. 49.

¹⁰⁴ BOA MAD 563. 48., 61.

¹⁰⁵ BOA TTd 486. 7–10. 442 606 akcsét tesznek ki.

¹⁰⁶ BOSTANCI 2002 (429. és 473. sz. parancsok). Cf. 448-as parancs, mely Aliként nevezi meg a fehérvári bégét.

¹⁰⁷ BOA MAD 563. 49.

¹⁰⁸ Hász birtokaira – BOA TTd 497. 10–13.; BOA TTd 486. 7: Ali pozsegai bég hászai fölé utólag beírták, hogy 1571 május 12-től Mehmed isztolni belgrádi bég kezén vannak bizonyos „szerémi livában található hászokkal együtt”; ÖNB Mxt 571 (994-es kép): a fehérváriakon kívül budai, koppányi, simontornyai, pozsegai birtokokkal, valamint a „bárhol is birtokoljon szandzsákokat” formulával illetett szendrői birtok kíséretében jegyzik be javadalmait.; ÖNB Mxt 571 (1299 és 1300-as képek): a szendrői és pozsegai részeket elveszik, ezek pótlására hat elhagyott és kihasználatlan pusztát adnak neki azért, hogy ezeket betelepítve pótolhassa a kiesett jövedelmét.

csatában jeleskedett (*D'ula nam harbi kal'e altında münhezim olan küffar muharebesinde yoldaşlık etmeğün*),¹⁰⁹ 1566 májusi dátum kíséretében. Birtokainak listáján rendszeresen szerepel egy 12, máskor 24, jövedelem megadása nélküli faluból álló, a pápai náhijében található javadalomrész, ami arra enged következtetni, hogy a béget alaposan megdolgoztatták: ezek esetében olyan peremvidéki településekről lehetett szó, amiket egy becsléssel megállapított átalányösszegeért (*ber vech-i tahmin*) elfogadott Mehmed, majd katonai erővel megpróbálhattott még többet is behajtani a kijelölt falvakon.¹¹⁰

Az eddigiekben használt kinevezések defterének Isztolni Belgrád fejezete itt véget ér, így ezúttal nem tudjuk megmondani, hogy meddig töltötte be Mehmed a tisztséget. Vass Előd adataira támaszkodhatunk, miszerint Mehmed, Thúri Márton veszprémi főkapitányhoz szóló magyar levelében 1572. november 5-én magát *supremus locumtenens Albae* címen nevezte meg.¹¹¹ Utódját, Alit viszont megtaláljuk a kinevezések defterében, de Iszkenderijje címszó alatt, ahová 1573 júliusában helyezték át, korábban Fehérvár bégje megjegyzéssel (*mir-i sabik-i İstolni Belgrad*).¹¹² Rá hivatkozhatnak 1574-ben egy levélben, melyben egy fehérvári Ali béget, aki az oszmán és a császári oldal közti békemegállapodást megszegte, mint hivatalából elmozdítottat említene (Bosznia szandzsákbégjével Mehmeddel együtt).¹¹³

A következő évek tekintetében némi bizonytalanság mutatkozik forrásaink hallgatása okán. 1576. június 9-ével Iszkenderijjébe neveznek ki egy Mehmed béget, aki korábban Isztolni Belgrád ura volt.¹¹⁴ Hászának összege ekkor 484 937 akcsét tett ki. Az elvileg neki járó összeg (*ber vech-i teknil*) pedig 524 937 akcse volt. Ugyanezen defter szerint ezután Delvinébe küldték.¹¹⁵ Az, hogy mikor kerülhetett Fehérvárra, nem állapítható meg, de a pozsegi szandzsák timár defterében 1574 végi dátum kíséretében már Isztolni Belgrád bégjeként utalnak rá.¹¹⁶ A házainál szerepeltetett számok egyértelműen beazonosíthatóvá teszik: 484 937 akcse volt a korábbi bég, Mehmed javadalma is 1572-ben történő kinevezésekor. Ezek alapján harmadszor is ugyanazt a Mehmedet találjuk Fehérvár élén. Talán ő lehetett az a bég, akiről Pálffy Tamás jelentette Batthyány Boldizsárnak 1574 októberében, hogy a fehérvári bég Palota felé igyekszik népével, akikkel hamarosan meg is ütközött.¹¹⁷

Következő bégünket, az Aladzsa Hiszárból (Kruševac, Szerbia) érkezett Dzsáfert csak néhány hónapig állomásoztatták Fehérváron: 1576. június 9-én nevezték ki (éppen Mehmed Iszkenderijjébe elmozdításának napján) és december végén következett be az újabb csere.¹¹⁸ Sze-

¹⁰⁹ ÖNB MxT 571 (995-es kép).

¹¹⁰ A becsléssel megállapított hászok szerepéről az oszmán katonai célok elérésében lásd Sz. SIMON 2007. 1351–1406.

¹¹¹ VASS 1989. 75., 183–184.

¹¹² BOA MAD 563. 216.

¹¹³ PETRITSCH 1991. 247. A rendelkezésemre álló források alapján róla nem tudom megállapítani, hogy ki volt. Azonosítását nehezíti, hogy hász-birtokának jövedelmét nem adják meg. A legvalószínűbb, hogy az előbb bemutatott pozsegi, majd fehérvári béggel azonosítható, de nem zárható ki az sem, hogy a szandzsák élén csak ezután következő Kara Ali lenne. Utóbbi hivatalosan a kérdéses időszakban Esztergomban szolgál, azonban a kinevezések defterétől eltérő, vagy azokból hiányzó adatokra számos példa van.

¹¹⁴ BOA KK 262. 4.; BOA MD zeyli 3. 198 (512-s parancs).

¹¹⁵ BOA KK 262. 5.

¹¹⁶ BOA TTd 486. 10.

¹¹⁷ TAKÁTS Sándor 1915c. 96.

¹¹⁸ BOA KK 262. 19.

mélyének kilétét a kinevezések defterének Aladzsa Hiszár fejezete alatt 1571-ben bejegyzett Iszhák bég segít felfedni. Iszhák – akiről annyit már előre bocsáthatunk, hogy később maga is fehérvári bégeként bukkan fel – a defter szerint Dzsáfer aga testvére volt.¹¹⁹ Néhány sorral lejjebb pedig az arad–gyulai bégek közt találjuk meg Dzsáfert 1574 februárjától, aki korábban a szultán ételei elkészítésével foglalatoskodó alakulat vezetője (*ser kilariyan-i dergah-i ‘ali*) volt.¹²⁰

Életrajzi adatait Ibrahim Pecsevi történétíró foglalta össze: „Vezér Hádım Dzsáfer pasa. Gyula szandzsákjából és magyar nemzetségből származik. Bátor és hőstetteket véghez vivő ember volt. Fő kilerdzsi tisztségéből került Gyula szandzsákjába, azután Isztolni Belgrád beglerbégje lett. Számos hitharcot vezetett a hitetlenek ellenében. Most is Isztolni Belgrádon van egy hely, amely Dzsáfer pasa leshelye néven ismert. Utána Trabluszsám beglerbégje lett, majd amikor Tebríz vára újjáépült, vezéri ranggal a vár védelmét látta el, egyúttal Dijárbakir ejáletjét *arпах* (ellátmány, abrakpénz) módján kapta meg. Az irániakkal és grúzokkal szembeni tettei egyik oszmán parancsnokéhoz sem mérhetőek. Hadisikerei közül az egyik az volt, hogy Grúzia uralkodóját, Szimon hánt elfogta és Isztambulba küldte. Később Magyarországra szerdárá neveztek ki és az egrıi hadjáratban vett részt.”¹²¹

Dzsáfer hász-birtokai körüli helyzet ellentmondásos:¹²² az udvarban betöltött tisztsége után beglerbégi rang illette volna meg, ehelyett egyik forrásunk szerint Gyulát kapta 440 000 akcsés összeggel,¹²³ ami közepes szandzsákbégi javadalomnak mondható. Csakhogy másik, későbbi defterünk szerint gyulai kinevezésekor még alacsonyabb, 330 000 akcsényi hászról tesznek említést. Ezt követően Aladzsa Hiszáron 350 000 akcsét, Fehérváron pedig 394 685 akcsét jegyeztek be hozzá. A szerény javadalmakból arra következtethetünk, hogy portai szolgálata után nem tudtak rangjához méltó pozíciót juttatni neki, ezért vagy *arпах*ként kapott Gyula mellett még valahol javadalmat, amiről nincs információnk, vagy pedig egy olyan alku állhatott a kinevezés mögött, hogy hamarosan pasasággal járó előléptetésben részesítik.¹²⁴

Dzsáfer karrierje – mint Pecsevitől tudjuk – hamarosan tovább ívelt, helyére pedig 1576. december 31-i dátummal Alıt nevezik ki Esztergomból.¹²⁵ A defterekben mindig megkülönböztető jelző nélkül szereplő bég azonos az elbeszélő forrásaink Kara Alijával, Fehérvár legjelentősebb és leghosszabban kormányzó szandzsákbégjével.¹²⁶ Életrajzának szandzsákunkra vonatkozó részeit Pecsevi krónikájából idézzük: “*Kara Ali bég*. – Többnyire Székesfejevárott és Esztergomban volt kormányzó. ... Saját szájából hallottam a következőket: »Tizenöt évig

¹¹⁹ BOA MAD 563. 62.

¹²⁰ BOA MAD 563. 63.

¹²¹ PEÇEVI İbrahim 1981. II. 22. Tebríz 1585-ben történő újjáépítésénél azt is hozzáteszi, hogy a beglerbégi címet azzal a kikötéssel adományozták neki, hogy három évvel később a budai vilájet élére fog kerülni. Uo, 92.; „Nyelvezetéből magyar nemzetségből való származása tűnt ki.” Uo, 111.

¹²² DÁVID 1994. 118–119.

¹²³ BOA MAD 563. 63.

¹²⁴ Egy ilyen feltételhez kötött „hátraléptetés” elfogadtatására máskor is látunk példát: „jelentették, hogy korábban Ciprus beglerbégje ... Memi Pasának ... addig amíg elfogadható beglerbégiség nem akad számára Agribosz szandzsákját utalták ki ...”(sabika Kıbrıs? beylerbeyisi olan ...Memi Paşa ... münasib beylerbeylik düşince dek ... Ağrıboz sa-naçağı kendüye tevçih olunduğın bildirüb... A pasa rangjához méltatlan és jelentéktelen 376 500 akcsés javadalmat fogad el, amíg számára elfogadható beglerbégiség nem adódik. BOA DFE RZd 294. 602.

¹²⁵ BOA KK 262. 19.

¹²⁶ FÓTI 2023.

Székesfejerváron kormányzó voltam. Ez idő alatt azonban egyszer-kétszer letettek és máshová helyeztek. Egyik évben összeszámítottam egész vagyonomat és jövödelmemet és hetvenezer gurusra ment fel. Abban az évben testvérem a hitetlenek fogságába esett és harmincezer gurus értékű foglyot adtam érte s ha ez nem történik, százezer gurusra is felment volna.« Esztergomban vele együtt ostrom alatt voltunk s mellettem lőtt nyilat a hitetlenekre. Puskagolyótól találva vértanú lett. Allah irgalmazzon neki.»¹²⁷

Vizsgáljuk meg először, mit tudunk az áthelyezéseiről, mivel forrásaink arra engednek következtetni, hogy saját bevallásával ellentétben többször is elmozdíthatták, de a tizentöt évnyi szolgálat is túlzás lehet.

Ali ellen már 1577-től gyűltek a panaszok,¹²⁸ de azok jó ideig következmények nélkül maradtak. Végül 1583. március 5-én Ali pasa egy levelében arról tájékoztatta Ernő főherceget, hogy Kara Alit a végváriakkal való sorozatos összetűzése hatására a béke érdekében korábban leváltotta: „*Gyakorta való leueleben panaszkodott feölsegeöd leueleben az feiruary begre miuel az frigynek ellene iarna, mi az mi kegyelmes fejedelmwnk es romay czaszar eö feölsege keözeöt való frigyeöt es baratsagot meg tekintuen, az feölsegeöd gyakorta valo panaszat latuan az feiruary Ali begeöt ki uettetenk...*”¹²⁹ A kinevezések defteréből azt látjuk, hogy ekkor Szegedre került: 1583 elején egy fehérvári Ali béget Szegedre helyeztek. A nem ténylegesen kiutalt, hanem elméletben őt illető járandósága 506 262 akcse, ami, ha nem is fillérre, de meg egyezik a Fehérvárra történő kinevezésekor, 1576-ban említett adattal (506 662 akcse).¹³⁰ Még ugyanezen év augusztusában visszateszik Fehérvárra, vagyis a kormányzat nem nélkülözhetette a bég szolgálatait.¹³¹

A köztes időszakban egy Ahmed bég töltötte be a pozíciót, akinek működését egy javadalomra való felterjesztése is mutatja.¹³² Ahmed eredetileg budai defterdár volt, majd 1575-ben rövid ideig Szeged bégje lett.¹³³ Ezt követően a zacsicsznai, majd a hatvani szandzsákba került.¹³⁴ 1581-ben a budai vilájethez tartozó nyolc szandzsák összeírásának munkálatait végezte.¹³⁵

Ahmed nyolchónapos regnálása után a Fehérvárra visszatérő Kara Ali ellen újabb panaszok érkezhettek, mert alig több mint egy év múlva ismét elmozdították. Erről csak onnan értesülünk, hogy egyik rúznámcsa defterünkben Iszhák bég Fehérvárra szóló kinevezését találtuk meg (1584. szeptember 3-án).¹³⁶ Iszhák az irat szerint korábban szegedi bég volt,¹³⁷ de hallgat arról,

¹²⁷ KARÁCSON 1916. 83–84.

¹²⁸ Stephan Gerlach naplója: *...a fehérvári Ali bég ... nagy méltánytalanságai miatt panaszt emelne... ; Hogyan fogott el a fehérvári Ali bég százhat keresztényt, és vágott le nyolcat.* UNGNÁD 1986. 224., 231. 1579-ben Üvejsz pasa védekezni kényszerül Ernő főhercegnél a fehérvári bég akciói miatt: Törkei I. Karton 38. Konv. 2 [1579.I–III].

¹²⁹ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ (szerk.) 1915. 278.

¹³⁰ BOA KK 262. 19.

¹³¹ BOA DFE RZd 93. 250–252. A forrás szerint Ali a szandzsákot Ahmed bégtől veszi át.

¹³² FEKETE 1955. 471.

¹³³ BOA DFE RZd 42. 621.

¹³⁴ BOA KK 262. 267.; RZd 2243. 41–43.

¹³⁵ BOA KK. 344. 73: „...korábban Hatvan bégje, Ahmed bég, aki Budán nyolc szandzsák muharrija, defterével jelentette...”

¹³⁶ BOA DFE RZd 78: 199. Hászai részletezéséből látszik, hogy Kara Ali fehérvári, simontornyai és budai birtokait – a koppányi kivételével – veszi át.

¹³⁷ A kinevezések deftere kicsit eltérő képet mutat: eszerint csak júliusig volt Szegeden, utána Nógrád bégje lett és onnan került Fehérvárra. BOA KK 262. 21., 19.

hogy kitől vette át a szandzsákokat. Dzsáfer bég kapcsán már említettük, hogy Iszhák bég a testvére volt. A befolyásos Dzsáfer, aki ekkor már pasa, nyilvánvalóan egyengette testvére hódoltsági karrierjét. Eredményesen lobbizott, hogy Iszhák Fehérvárra kerülhessen, miközben júliusban még a jelentéktelen Nógrádba kapott kinevezést. Az, hogy 1584 szeptemberétől néhány évig folyamatosan Iszhák állt Fehérvár élén, vagy közben ismét visszahelyezték Kara Alit nem állapítható meg. 1585 áprilisában és májusában Iszhák fehérvári működéséről több rúznámcsbe bejegyzés is tanuskodik, amikor szpáhijai javadalmaszásáról intézkedett.¹³⁸ Utána viszont hosszabb kihagyás után, csak az 1586. év hadieseményei között találkozunk vele újra mint a szandzsák kormányzójával.

1586 hűsvétjén támadás érte a fehérvári törököket: Pálffy Miklós vezetésével (Speciacasa és Nádasdy részvételével) a pápai és győri őrség Fehérvár ellen vonult. Istvánffy szerint ekkor a fehérvári Iszhák bég által vezetett török sereg szállt szembe velük: *Mert fejrívári Iszák bég, herélt Giaffer [Dzsáfer], Konstancinápoly egyik vezérének tulajdon atyafia s főkertész, az övéinek erős hadával, hogy azt az Pálffytól építettett palánkot elrontaná, s ha az mieink elleneállnának, vélek megvína, azon éjjel odaérkezett vala.*¹³⁹ Iszhákék vereséget szenvednek, a törökök közül sokan a Vértes erdeibe futnak szét. Számos fehérvári agát, köztük a belső vár őrzőjét Alit, fogságba ejtették.¹⁴⁰

Kara Alit 1586. február 18-án a szilisztrei szandzsákba távolították el, de rögtön egy szokatlan és elsőre érthetetlen megjegyzést is fűznek új kinevezéséhez: „a szerdár részéről másnak adatott” (*serdar tarafından ahıra verilmişdir*).¹⁴¹ Az történhetett, hogy Iszhák kudarcra Pálffy Miklós ellenében lehetőséget teremtett számára a visszatérésre. Erre utal Trombitás János egy júniusi, Pálffyhoz íródott levele: „Ali bég, a fehérvári bégséget csak 3 napig tartotta, mert Csafart basa addig futott ott benn, míg ismét megszerezte Iza bégnek (ki öccse volt) a fehérvári bégséget.”¹⁴² Befolyásos bátyja segítségével tehát Iszhák elkerülte a felelősségre vonást, Kara Ali három napos visszatérési kísérlete pedig kudarcot vallott, ezért szandzsákbégi pozícióját november 17-én ismét Szilisztrében erősítették meg.¹⁴³

Iszhák azon törekvése, hogy Fehérvár ura maradhasson csak átmenetinek bizonyult: Ali béget 1587 márciusával Szilisztréből visszahelyezték Fehérvárra. Sőt, két jelentékeny jövedelememelésre (*terakki*) terjesztette fel a budai pasa (alkalmanként 30 000 akcse). Hászának jövedelme ekkor 434 500 akcse volt, az elméletileg neki járó jövedelem (*ber vech-i tekmi*) pedig már 596 236 akcsét ért el, ami azt mutatja, hogy pályája csúcsa közelébe ért.¹⁴⁴ Elmondható tehát, hogy Ali megerősödve került ki ebből az elmozdításából is, személyét nélkülözhetetlennek látták a hódoltság határvidékén.

¹³⁸ KARÁCSON 1914. 129.; névtelenül említi a fehérvári béget Szinán pasa 1585 áprilisában, amikor az a magyar végváriak által a komáromi révben emelt palánk ellen vonult 300 lovasával. TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜZ (szerk.) 1915. 334–335.

¹³⁹ ISTVÁNFFY 2009. 58.; a csata részletei: 58–59.; JEDLICSKA 1897. 22.

¹⁴⁰ ISTVÁNFFY 2009. 58–59.; Pálffy Miklós a' Komáromi Kapitány, és Nádasdi Ferencz, a Fejér-Vári Iszág Béget Komáromnál igen meg verék. PETTHÓ 1753 (az 1586. év eseményeinél).

¹⁴¹ BOA KK 262. 4. Szilisztrei kinevezésénél nem árulják el előző állomáshelyét, de az egy rúznámcséből kiderül: Isztolni Belgrád. BOA DFE RZD 96. 320. Így már egyértelmű, hogy a szilisztrei Ali bég azonos Kara Alival.

¹⁴² Trombitás János levele Pálffyhoz 1586. június 2. JEDLICSKA 1897. 235. Iza bégén természetesen Iszhákot kell érteni.

¹⁴³ BOA KK 262. 4.

¹⁴⁴ BOA DFE RZD 107. 635. A bejegyzés felsorolja Ali budai, koppányi és simontornyai birtokait is, amiből látható, hogy egy az egyben visszakapta korábbi, 1583-ig bírt hászait.

1588 októberében viszont jelentős kudarc érte: Rákóczi Zsigmond egri várkapitány és Homonnai Drugeth István csapatai győzelmet arattak a fehérvári bég Szikszót fosztogató serege felett,¹⁴⁵ ami előre vetítette menesztését.

1589. augusztus 15-én értesülünk az új bég kinevezéséről: Mehmedet Hatvanból helyezik át, ráadásul gyakorlatilag egy az egyben átveszi Ali házásait. Ugyanúgy 434 500 akcsés javadalmat határoztak meg számára mint 1587 márciusában elődjének, a fehérvári birtokokon felül annak budai, simontornyai és koppányi részeit is megörökli.¹⁴⁶ Jövedelememelésének indoklásából kibontakozik Mehmed bég hatvani tevékenysége: Eger és Kassa váraiból kiinduló portyázókkal szállt szembe sikerrel. Hatvani javadalma (310 992 akcse) és azelőtti szolgálati helye (Lippa) alapján nem lehet azonos a korábban több alkalommal is Fehérvár élén bemutatott Mehmed béggel.

A következő évtizedben bekövetkezett változásokról már nem vezettek következetes nyilvántartást, a bégekről csak különböző források elszórt adataiból szerzünk tudomást, kormányzásuk pontos időtartamát meghatározni nem lehet. Így 1591 júniusában egy szultáni parancsban ismét találkozunk Iszhák nevével: a budai pasa utasította az isztozni belgrádi vár árkaiknak kitisztítására és palánkjának javítására. A korábban bevett gyakorlatra hivatkozva a szegedi, mohácsi, koppányi és simontornyai szandzsákok rájáit rendelték ki a feladat elvégzésére.¹⁴⁷

Mahmúd szandzsákbég nevével egy felterjesztésben találkozunk, amikor egyik emberét az Isztozni Belgrádot ostrom alá fogó hitetlennek elleni csatában való helytállásáért javasolja jövedelememelésre 1594 februárjában.¹⁴⁸ Utóbbi esemény alig néhány hónappal korábban történt: 1593 októberében Hardegg főkapitány vonult Székesfehérvárhoz. Istvánffy szerint ekkor *Izsák bég az véletlen dolgon megijedvén, az hostáti palánkból, melyet Ingoványnak hínak, melyben lakik vala, lovaival és szolgálóival s marháival, melyeket oly zenebonában elvihete az belső városban, mely kőfallal kerített, beszalada.*¹⁴⁹ A leírás nemcsak az aktuális bég (Iszhák) személyét illetően érdekes, hanem lakóhelyének a megnevezése miatt is.

Mahmúd egy másik felterjesztését 1594 júliusából ismerjük: ekkor egyik emberét, Mehmed Dívánét Fehérvár várának kijavításánál végzett munkájáért jutalmazza.¹⁵⁰ Mint előbb említettük, a vármunkálatokra Iszhák bég kapta a parancsot még 1591-ben, talán azóta is tartottak. Végül 1596 elején találkozunk Mahmúddal utoljára,¹⁵¹ de nem tudjuk, hogy vajon folyamatosan töltötte be a tisztséget. A háborús viszonyok között a bégeket sűrűbben cserélték: 1596 december elején Szendrőből érkezik Szemender bég, akit Pápa beglerbégeként ismer a történetírás.¹⁵² A hónap végén már Deli Naszúh volt szigetvári béget helyezik át.¹⁵³ Őt

¹⁴⁵ HOHENAUER 1885. 29–33.; SZABÓ 1999. 1–10.; ...*Karaly is, leveretvén fejről patyolatja, homlokban nagyon megsebesedik...* ISTVÁNFY 2009. 86.

¹⁴⁶ BOA DFE RZd 107. 642.; egy felterjesztése 1589–90 fordulójáról: BOA DFE RZd 216. 160.

¹⁴⁷ BOA MD zeyli 5. 141 (426-os parancs).

¹⁴⁸ ÖNB Mxt 594 (koppányi rész, 3. o.). ...*ve bir defa 'a İstolni Belgrad muhasara eden küffar muharebesinde yoldaşlık etdikde İstolni Belgrad sancakbeyi Mahmud dame izzühi mektubıyla...*; ugyanerre az érdemre hivatkozik, de dátum nélkül: BOA DFE RZd 168. 26.

¹⁴⁹ ISTVÁNFY 2009. 132.

¹⁵⁰ ÖNB Mxt 594 (koppányi rész, 2. o.); VELICS – KAMMERER 1886. 392.

¹⁵¹ BOA DFE RZd 216. 24.

¹⁵² BOA A.RSKd 1474. 183.; ISTVÁNFY 2009. 277: az *pápai véghelyben Bithynia városabéli nicomédiai Szemender vala bég.*

¹⁵³ BOA A.RSKd 1474. 187.

követhette az egri hadjáratban érdemeket szerzett Hüszejn 1597 augusztusában.¹⁵⁴ Novemberben Szekszárd bégje Szeferet nevezik ki Fehérvár kormányzójává.¹⁵⁵ 1599. szeptember 24-étől pedig a beglerbégi ranggal (*beylerbeylik payesiyle*) felruházott Haszán, egykori müteferrika lesz a szandzsák első embere, aki részben becsléssel megállapított birtokokat kapott 670 000 akce értékben.¹⁵⁶ Jövedelememeléseinél felsorolt vitézi tettei alapján egyértelmű, hogy ezt a béget nevezi az 1600. év hadieseményeinél Pecsevi Arnavud Haszánnak, aki Tirjáki Haszán kapudzsibasija volt: az elmaradt zsoldjukért fellázadó pápai vallon zsoldosok és a Fehérvár védelmét ellátó boszniai beglerbég, Dervis pasa közötti tárgyalásokban vett részt a vitézsege által „Isztolni Belgrád szandzsákbégségére emelkedett Arnavut Haszán pasa” (*Tiryaki Hasan Paşa'nun kapıcı başarılarından iken yiğitliği ve kahramanlığı ile sivrilerek İstolni Belgrad sancakbeyliğine getirilmiş olan Arnavut Hasan paşa*).¹⁵⁷

A 16. század szandzsákbégjeinek áttekintése után, záró gondolatként néhány következtetést megengedhetünk a bégekről összegyűjtött tömérdek információ alapján. Feltűnően sok közöttük a nagy név (a század végét leszámítva), olyan személyek, akik tevékenységét számos hódoltsági szandzsákból ismerjük és sokszor évtizedeken át tudjuk követni élettörténetüket. Kászim, Ulama, Dervis, Arslán, Velidszán vagy éppen Hamza a végvári harcok jeles személyei, a hódoltság életét meghatározó főtisztviselők voltak. Érthetően a katonai szempontból fontos határvidéki területre nem irányítottak kezdő bégeket. Hász-birtokaik elhelyezkedése és összetétele (hódolatlan falvak bevonása) mutatja, hogy feladatuk békeidőben is a hódoltság határainak kiterjesztése volt. Kara Ali hosszú kormányzása, még ha az általa mondott tizenöt évet nem is érte el (vagy nem tudtuk forrásainkkal tetten érni), tekintélyes az oszmán közigazgatásban és elgondolkodtat a bég képességei tekintetében. Csak Tirjáki Haszán valamivel hosszabb szigetvári működésével vethető össze, amiről Pecsevi – megint csak túlzóan – azt állította, hogy húsz évig tartott. Szokatlanul magas a 400–500 ezer feletti javadalmazású jelentős bégek aránya (például a sokkal nagyobb területi kiterjedésű és rangosabb szegedi szandzsákhoz képest, ahol a többség alig kapott többet 300 000-nél), akiknek a birtokigényeit nem tudták helyben kielégíteni. A fizetési rangsorban előrehaladt bégeket (olykor korábbi, vagy leendő pasát) csak a szomszédos, belsőbb szandzsákokban tudtak megfelelően javadalmazni. Ez találkozhatott a kormányzók azon elvárásával, hogy konszolidáltabb területen is bírjanak hászokkal. Néhányan „bárhon is szolgáljon” kitéllettel bírt csiftlikre is szert tettek a birodalom törzsterületén.

Az érintettek hászainak jövedelmét itt elsősorban az azonos nevű bégek beazonosításához használtuk, táblázatunk (lásd Függelék) azonban jól mutatta, hogy meglehetősen sok bégnek ismerjük a birtokait. Ez lehetővé fogja tenni, hogy egy következő tanulmányunkban megkísérelhessük a szandzsákbégi hászok kialakításával megvalósított katonai–stratégiai célok kielemezését, és a fehérvári bégek birtoklástörténetének kidolgozását.

¹⁵⁴ BOA KK 254. 11. Felterjesztései: BOA DFE RZd 216. 24., 166.

¹⁵⁵ BOA KK 254. 26.

¹⁵⁶ BOA DFE RZd 234. 216–218.

¹⁵⁷ PEÇEVI İbrahim 1981. II. 214. Kátib Cselebinél is Isztolni Belgrád bégjeként nevezik meg. AYCİBİN 2007. 354.

FÜGGELÉK

Székesfehérvár 16. századi szandzsákbégjeinek áttekintő táblázata

bég neve	előző posztja	dátum	forrás	jövedelme
Jahjapasazáde Ahmed	Inebahti	1543 őszi– 1545.I.27	KK 1765. 24a, 30a	600 000
Dervis	Szeged	1545.I.28–	E. 12321. ¹⁵⁸ 78b	? ¹⁵⁹
Kászim	Mohács	–1547.XII.25	A.RSKd ¹⁶⁰ 1452. 28	
Báli veled-i Malkocs	Janja? ¹⁶¹	1547.XII.25– 1550.IX.14	A.RSKd 1452. 33	450 000
Velidzsán	Klissza	1550.IX.14– 1551.V.9	A.RSKd 1452. 33	451 000
Kászim pasa	budai pasa	1551.V.9– 1551.X.25	A.RSKd 1452. 33	600 000
Ulama bég	Csanád/ Becsej és Beckerek	1551.X.25– 1552.III	A.RSKd 1452. 33	650 000
Hamza ¹⁶²	Szekszárd	1552 április		
Velidzsán	Zvornik	1552.V– 1553.I.18	K. 888. ¹⁶³ 301b	
Arszlán bég	Hatvan	1553.I.18– 1555.X.7	ÖStA Krafft 284 (311–312-es képek)	383 645
Veli bég	Hatvan	1555.X.7– 1558.IV	RSKd 1455. 13	246 261 ¹⁶⁴

¹⁵⁸ Topkapı Sarayı Müzesi, E. 12321 (Mühimme Defteri).¹⁵⁹ Dervis bég következő állomáshelyén (Mohács/Siklós) 340 000 akcsényi hász-birtokkal rendelkezett, később, második szegedi bégsége idején 1560-ban, az idzsmál defter (BOA TTd 333) szerint 310 373 akcsényival.¹⁶⁰ BOA, Bab-i Asafi, Ruus kalemi.¹⁶¹ EMECEN – İlhan 1999. 62: a török publikációban Bane-ként írták át. Ilyen szandzsákról nincs tudomásom, ezért valószínűbbnek tartom, hogy Janja (Ioannina) nevét pontoszta ki az írnok félreérthetően.¹⁶² Fogságba esett, nem lépett szolgálatba.¹⁶³ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar.¹⁶⁴ Csak előző posztjáról, Hatvanból ismerjük javadalmát.

Hamza (másodsor)	Esztergom	1558.IV–1562 második fele		
Tur Ali	Szerém	1563.X.18– 1564 közepéig	KK 218. 62	
Mahmud b. Aranid	Szolnok	1564 július 17– 1567.III.16	KK 74. 96 MAD 563. 50	404 981 ¹⁶⁵ 310 373 (b) ¹⁶⁶ 464 981 (bvt)
Mehmed	Arad	1567.III.16– 1571.V.13	MAD 563. 48, 49	404 058 434 058 (b)
Ali	Vidin	1571.V.13– 1572.VII.9	MAD 563. 49	430 000
Mehmed (másodsor)	Pozsega	1572.VII.9– 1572 vége?	MAD 563. 49	463 200 464 937 (b)
Ali bég		–1573.VII.6	MAD 563. 216	
Mehmed bég (harmadsor)		1574 vége?– 1576.VI.9	KK 262. 4, 5	484 937 ¹⁶⁷ 524 937 (bvt)
Dzsáfer bég	Aladzsa Hiszár	1576.VI.9– 1576.XII.31	KK 262. 19	394 685
Kara Ali	Esztergom	1576.XII.31– 1583.I.2	KK 262. 19	432 262 506 662 (b)
Ahmed	Hatvan	1583.I.11– 1583.VIII.17	RZd 2243. 41	406 243 ¹⁶⁸
Kara Ali (másodsor)	Szeged	1583.VIII.17–	DFE RZd 93. 250	434 500 536 262 (bvt)
Iszhák	Nógrád/ Szeged	1584.IX.3– 1587.III	KK 262. 19 DFE RZd 78: 199	393 885 447 398 (bvt)

¹⁶⁵ Következő állomáshelyéről, Szegedről ismert adatok.

¹⁶⁶ Az összeg után használt rövidítések feloldása: (b) – a berátjában szereplő összeg; (bvt) – *ber* vech-i tekml, vagyis a ténylegesen kiutalttal szemben elvileg járó összeg.

¹⁶⁷ Mindkét összeget a következő állomáshelyéről, Iszkenderijjéből ismerjük.

¹⁶⁸ DFE RZd 78. 426: fehérvári hászának jövedelmét későbbi szegedi kinevezésénél adták meg.

Kara Ali (harmadszor)	Szilisztre	1587.III.16— 1589.VIII.15	Mxt 589. 50r DFE RZd 107. 635	434 500 566 236 (bvt) 596 236 (bvt)
Mehmed	Hatvan	1589.VIII.15–?	DFE RZd 107. 642	434 500
Iszhák (másodsor)		1591 júniusi és 1593 végi emlétesekben	MD Zeyli 5. 141.	
Mahmúd	Koppány? ¹⁶⁹	1594 februári és júliusi felte- jesztések; 1596. január	Mxt 594 (koppányi rész, 2. o.) DFE RZd 216. 24	
Szemender	Szendrő	1596.XII.1– 1596.XII.29	A.RSKd 1474. 183	435 299 ¹⁷⁰
Deli Naszúh	Szigetvár	1596.XII.29– 1597.V.31	A.RSKd 1474. 187., 235	
Hüszejn		1597.VIII.29–	KK 254. 11	
Szefer	Szekszárd	1597.XI.24–	KK 254. 26	
Ali		1599 január	DFE RZd 216. 147	
Arnavud Haszán	müteferrika	1599.IX.24–	DFE RZd 234. 216	380 285 670 000 (bvt)

¹⁶⁹ ÖNB Mxt 594 (koppányi rész, 2. o.).¹⁷⁰ Előző állomáshelyéről, Szendrőről ismert adat. BOA MAD 15567. 197.

IRODALOMJEGYZÉK

- AYCIBIN, ZEYNEL (2007): *Kâtib Çelebi: Fezleke. Tahlil ve Metin*. Disszertáció. İstanbul.
- BOSTANCI, H. MUHARREM (2002): *19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil–Metin)*. MA szakdolgozat, İstanbul.
- CVIKO, FAZILETA (1984): O najstarijem popisu požeškog sandžaka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 34. 129–135.
- DÁVID GÉZA (1995) és 1996): Kászim vojvoda, bég és pasa. *Keletkutatás* 2. sz. ősz. 53–66,
- DÁVID GÉZA (1996): Kászim vojvoda, bég és pasa. *Keletkutatás* 1. sz. tavasz. 41–56.
- DÁVID GÉZA – FODOR Pál (2005): „Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Budapest.
- DÁVID GÉZA – FODOR Pál (2009): „Ez az ügy fölöttébb fontos.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). Budapest.
- DÁVID GÉZA (1992): A veszprémi szandzsák. *Keletkutatás* 2. sz. ősz 27–36.
- DÁVID GÉZA (1994): A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (Arad–gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36. évf. 1–2. sz. 111–127.
- DÁVID GÉZA (1999): Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14. évf. 4. sz. 5–18.
- DÁVID GÉZA (2002–2006): Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég. *Keletkutatás* 2. sz. ősz 62–82.
- DÁVID GÉZA (2020a). Pozsega 16. századi szandzsákbégjei – kitekintés a 17. századra. *Keletkutatás* 2. sz. ősz 5–31.
- DÁVID GÉZA (2020b): Arcképcsarnok-töredék a török korból: a hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In „*A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.*” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatói éve előtt*. Szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Budapest–Piliscsaba. 117–132.
- EMECEN, FERIDUN M. – İLHAN, ŞAHİN (1999): Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri. *Belgeler* 23. 53–122.
- FARKAS GÁBOR (1989): A török hódoltság krónikája Székesfehérváron és Fejér megyében (1526) 1543–1688 [1690]. In *Fejér megyei történeti évkönyv 19*. Székesfehérvár. 201–242.
- FEKETE LAJOS (1943): Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest.
- FEKETE LAJOS PÁL (1955): *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I.* Budapest.
- FODOR PÁL (1993): Török beszámolók Lippra 1551. évi feladásáról. *Keletkutatás* ősz 80–95.
- FODOR PÁL (2019): A “hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* tavasz 51–74.
- FODOR PÁL (2020): *Turbék. Szulejmán Szultán szigetvári Türbevároasa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. Budapest.

- FORGÁCH FERENCZ (1866): *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája, 1540–1572*. Közli Majer Fidél. Pest.
- FÓTI MIKLÓS (2023): Ali szegedi szandzsákbég beazonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65. évf. 3. 353–366.
- GÉVAY ANTAL (1841): *A budai pasák*. Bécs.
- HATVANI MIHÁLY (1858): *Magyar történelmi okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. Második kötet, 1538–1553*. Pest.
- HOHENAUER IGNÁCZ (1885): A szikszói csata. In *A Felső-magyarországi Múzeum-egylet hatodik évkönyve*. Szerk. Stöhr Antal. Kassa. 29–33.
- İPÇIOĞLU, MEHMED (1990): Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom Seferi 1543). *Osmanlı Araştırmaları* 10. 137–159.
- ISTHVANFI, NICOLAI (1622): *Pannoni Historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae.
- ISTVÁNFY (2003): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. 1/2. Szerk. Benits Péter. Budapest.
- ISTVÁNFY (2009): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában*. 1/3. Szerk. Benits Péter. Budapest.
- JEDLICSKA Pál (1897): *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához, 1552–1600*. Eger.
- KÁLDY-NAGY GYULA – FEKETE LAJOS (1962): *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580*. Budapest.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1977): *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1985): *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest.
- KARÁCSON IMRE (1914): *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest.
- KARÁCSON IMRE (1916): *Török–magyarkori történelmi emlékek V. Török történetírók. III. 1566–1659*. Budapest.
- KOMÁROMY ANDRÁS (1907): Magyar levelek a XVI. századból. II. *Magyar Történelmi Tár* 8. évf. 388–436.
- LUKINICH IMRE (1942): *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára IV. 1549–1555*. Budapest.
- LUKINICH IMRE (1943): *A Podmanini Podmaniczky-család oklevéltára V. 1556–1641*. Budapest.
- MATUZ József (1986): *Die Steuerekonskription des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása*. Bamberg.
- PEÇEVI İBRAHİM EFENDİ (1981): *Peçevi Tarihi I–II*. Szerk. Bekir Sitki Baykal. Ankara.
- PÉRI BENEDEK (2022): The Ottoman Cultural Background of the Hungarian Word *maszlag*. *Archivum Ottomanicum* 39. 213–224.

PETRITSCH, ERNST D. (1989): *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv, Band 1: 1480–1574*. Wien (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.)

PETTHŐ GERGELY (1753): *Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből...* Kassa.

RÖMER, CLAUDIA (2010): On Some Hâşş-Estates Illegally Claimed by Arslan Paşa, Beglerbegi of Buda 1565–1566. In *Studies in Ottoman History*. Ed. by Colin Heywood – Colin Imber. Istanbul. 297–318.

SUDÁR BALÁZS (2014): *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest.

SUDÁR BALÁZS – VARGA J. JÁNOS – VARGA SZABOLCS (2019): Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686). Budapest–Pécs.

SUDÁR BALÁZS (2020): Egy előkelő albán család megkapaszzkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok. *Aetas* 35. évf. 3. sz. 5–13.

SZABÓ ANDRÁS (1999): Az 1588-as szikszói csata és propagandája. *Hadtörténelmi Közlemények* 4. sz. 1–10.

SZALAY ÁGOSTON (1861): *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560*. Pest.

SZALAY LÁSZLÓ (1859): *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 5.: Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái 4. Első portai követség, 1555–1557*. Pest.

SZÁNTÓ IMRE (1970): Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. In *A Veszprém megyei múzeumok közleményei* 9. Veszprém. 49–54.

SZÁNTÓ IMRE (1977): Ali budai pasa hadjárata 1552 nyarán a Hont—Nógrád megyei várak ellen. *Történelmi Szemle* 20. évf. 1. sz. 31–52.

SZÁNTÓ IMRE (1985): *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest.

SZATLÓCZKY GÁBOR (2018): Kászim pasa dunántúli hadjárása 1551 nyarán: Arslán, Dervis, Veli és Velidszán bégek portyái. In Dominkovits Péter – Horváth József (szerk.): *Győri tanulmányok*. Győr. 39–52.

SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.) (1877): *Szamosközy István történeti maradványai, 1566–1603*. III. kötet. Budapest.

SZ. SIMON ÉVA (2007): Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. *Századok* 141. évf. 6. sz. 1351–1406.

SZ. SIMON ÉVA (2014): A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Budapest.

SZ. SIMON ÉVA – HEGYI KLÁRA – DEMETER GÁBOR – SUDÁR BALÁZS – FÓTI MIKLÓS – DOROGI ILONA – NAGY BÉLA – ZÁROS ZSOLT – KOLLÁNYI LÁSZLÓ – KOLLÁNYI PÉTER (2020): Databases of Cadastral Surveys (*Tapu Defteris*) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). *Archivum Ottomanicum* 37. 259–272.

TAKÁTS SÁNDOR – ECKHART FERENC – SZEKFŰ GYULA (szerk.) (1915): *A budai basák magyar nyelvű levelezése 1. 1553–1589*. Budapest.

TAKÁTS SÁNDOR (1915a): Oroszlán Basa. *Történelmi Szemle* 4. sz. 51–70.

TAKÁTS SÁNDOR (1915b): *Rajzok a török világból*. I–II. kötet. Budapest.

TAKÁTS SÁNDOR (1915c): Erdődi Pálffy Tamás (1534–1581). *Hadtörténelmi Közlemények* 16. évf. 1. sz. 85–118.

UNGNÁD DÁVID (1986): *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Budapest, 1986.

VASS ELŐD (1989): Források a székesfehérvári szandzsák történetéhez 1543–1688. In *Fejér megyei történeti évkönyv 19*. Székesfehérvár. 69–200.

VELICS ANTAL – KAMMERER ERNŐ (1886): *Magyarországi török kincstári defterek 1. 1543–1635*. Budapest.

YAZICI, MURAT (2013): *39 Numaralı Mühimme Defteri 'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 119–240)*. MA szakdolgozat, Erzurum.

VÁGFALVI, ZOLTÁN CSABA

vagfalvi.zoltan@gmail.com

PhD student (SZTE BTK) *vagfalvi.zoltan@gmail.com*

A Failed “Spin-Off”: The Hungarian Catholic League of Nations of America

ABSTRACT

During the second half of the 19th century in the majority of *Europe* decreased the social and political influence of the churches. *In Hungary* the Catholics refused to just stand by and watch the unfavorable developments. An essential part of their struggle was strengthening relations between the clergy and the congregations by establishing religious social organizations. One of such was the *Catholic League of Nations*. This organization was generally considered to be a success story by Hungarian Catholics. The success was probably what partially inspired the idea that a similar organization should be established among the Catholic Hungarians living in the *United States of America*. *In Hungary* they had unreasonably high hopes about the potential of the economic, political, and national renewal of their fellow nationals who emigrated to the New World. Yet, as time went on, they were left to desperately witness their compatriot's accelerating spiritual detachment from the old country.

KEYWORDS

Roman Catholic Church, Catholic League of Nations, social associations, American Hungarians

DOI 10.14232/belv.2023.4.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Vágfalvi, Zoltán Csaba (2023): A Failed “Spin-Off”: The Hungarian Catholic League of Nations of America. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 43–53.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

INTRODUCTION

During the second half of the 19th century, the role religion played in everyday life decreased in the majority of Europe, thus reducing the social and political influence of the churches. In Hungary, due to the denominational distribution of the population, this phenomenon affected the *Roman Catholic Church* the most. During the establishment of the liberal state, the government curtailed the secular influence of the churches with laws at the end of the 1890s. In Hungary, while there was no culture war similar to that in, for example, Germany, Catholics still refused to just stand by and watch the unfavorable developments. An essential part of their struggle was strengthening relations between the clergy and the congregations by establishing religious social organizations. One of such was the *Catholic League of Nations*, an idea first proposed in 1894.¹ The national organization was finally established in 1907, although by 1906, local groups were already forming en masse. The statutes of the *Catholic League of Nations* were approved by the Minister of the Interior on 28 January 1908.² The founders could draw inspiration from several successful European examples. Similar movements developed in the 1880s and 1890s in the Netherlands and Germany, as well as during the early years of the 20th century, for example, in Austria, Italy, and Switzerland. The aim of the Hungarian *Catholic League of Nations* was to promote, protect, cultivate, nurture, and organize the religious, moral, economic, and social developments of the people, and to enforce Catholic ideas in public and private life against anti-religious and anti-government aspirations.³ The *League of Nations* held meetings, offered courses, printed pamphlets and newspapers, and established information offices throughout the country. It also received political help during its foundation. The organization was carried out with the support of the *Catholic People's Party*, and the *League's* first leaders were chosen from amongst their ranks as well.⁴ The organizational efforts caused a dramatic surge in numbers for the members of the *League of Nations*. Alas, the statistics are largely known from the association's own reports, which is cause for caution. Although the *League of Nations* existed until 1946, it gradually lost its importance after 1919, despite repeated attempts to reform it. Despite that, the *League of Nations* was generally considered to be a success story by Hungarian Catholics, and its merits were also recognized by the Hungarian church leadership. The initial success was probably what partially inspired the idea that a similar organization should be established among the Catholic Hungarians living in the *United States of America*. Two attempts were made when the influence of the Hungarian *League of Nations* was still at its peak. However, the third and last attempt came only in the 1920s. There is little to no doubt that the American Hungarian Catholic priests took the idea of an *American League of Nations* with them either directly from the motherland, or they came up with the idea upon seeing the events unfold there. They also received some moral support from Hungary for the foundation. Where at first, they had unreasonably high

¹ *Religio* 21 November 1894.

² Ministry of the Interior Regulation 9.564/1908.

³ BEKE 2018.

⁴ <http://lexikon.katolikus.hu/K/Katolikus%20N%C3%A9psz%C3%B6vets%C3%A9g.html> (11 May 2023.)

hopes about the potential of the economic, political, and national renewal of their fellow nationals who emigrated to the New World. Yet, as time went on, they were left to desperately witness their compatriot's accelerating spiritual detachment from the old country. Indeed, the association of the American Catholic Hungarians was nothing more than a failed "spin-off" for several reasons.

I.

The Hungarians who came to the *United States* did not primarily turn to religion, but to practical solutions when developing their quality and safety of life. First, they established peer support and self-help groups on a regional-national basis. Since the first decade of the 20th century, various associations of local groups had formed, but only a small proportion of them were formed on religious grounds.⁵ Thus, what can be established right from the start, as indicated by the data provided by *Béla Várdy*, is that it was the nationality, rather than the religious bond, that was the primary factor in the foundation of the association.⁶

Contrary to the situation in the motherland, Hungarian Catholics had significant difficulties organizing themselves in the *United States*. For example, while the *American Hungarian Reformed Federation*, founded in 1896, became the third largest Hungarian association by 1920, a Catholic organization of a similar size had not even emerged yet.⁷ *The American Hungarian Catholic League* was formed much later, in 1945.⁸ Within the Hungarian parishes, various congregations dedicated to Mary, altar and other religious associations kept on emerging, as well as social and women's clubs and scout groups. However, these were mostly bound to their own parishes, and the framework of their operation could not be physically extended. The same was true for small Catholic newspapers.⁹ Organizing was difficult even in *Cleveland*, the city that held the largest Hungarian Catholic community. This is illustrated by the case of the *Hungarian Catholic Association of America*. Although many different sections of the organization, established in 1894, operated throughout the Diocese of Cleveland in the 1910s-1920s, it could not expand its boundaries. In fact, it was constantly struggling with internal crises and only found contact with more distant Hungarian communities by the 1940s.¹⁰ This all helps showcase that the *Catholic League of Hungarians in America* was attempted to be established under rather unfavorable conditions and during a very unfortunate period. The blame, however, should not rest with the initiators, as their aim was specifically to remedy the unfavorable situation.

II.

The works mentioning the *Hungarian Catholic League of America* count two foundation attempts. In actuality, there were three, although there is no doubt that data is severely lacking on the first one. What little there is must also incite some criticism as it comes from a strongly anti-church

⁵ VÁRDY 2000.

⁶ VÁRDY 2000.

⁷ VÁRDY 2000.

⁸ TÖRÖK 1978.

⁹ SHIPMAN 1910.

¹⁰ TÖRÖK 1978.

source. *Előre*, edited in New York, was a communist, or at the very least radically left-wing, newspaper of the American Hungarian working class. More than once, it deemed the attempts to establish the *League of Nations* to be an American Hungarian clerical “*Okhrana*”.¹¹ In 1919, the newspaper claimed this clerical “*Okhrana*” to be controlled by white terrorists from Hungary.

In August 1916, *Előre* reported that Hungarian Roman Catholic parish priests in the Midwest founded the *Catholic Hungarian League of Nations in America* at *Youngstown* Parish in *Ohio*. The report fiercely attacked the initiative, worrying about the state of denominational peace. At the same time, it criticized the newspaper called *Szabadság* in *Cleveland*, which welcomed the creation of the *League of Nations*. *Előre* also cited the goals of the organization from *Szabadság*. The association “(...) wishes to serve the Catholic Hungarians by means of social, cultural and public education. Since ecclesiastical organization also facilitates the organization of the Hungarian people and the service of their general duties, the Hungarian character of the Association emerges not only in the name but also in the goals, this important movement of the Roman Catholic Hungarian parish priests will also benefit American Hungarian public life.” The left-wing newspaper summarized its opinion on the development in one sentence: “Business! That’s all!”¹²

What had been reported by *Előre* is not enough to compare the goals of the organization with the statutes of the *Catholic League of Nations* in Hungary. From the few of the objectives presented in the newspaper, as well as from the shared names, it can be assumed that the American Hungarian Catholic clergy kept the domestic principles in mind. *Előre* mentions a priest named *Várlaky*, sans a first name, as the spiritual leader behind the initiative. It could be *Sándor Várlaky*, who was a parish priest in *Youngstown* at that time.¹³ *Előre* also assumed that the foundation of the *League of Nations* was in part a response to the action of *Viktor Kubinyi*, a Catholic priest from *South Bend*, who had proclaimed himself a bishop and founded the church of national Catholics, opposing celibacy and other teachings.¹⁴ The newspaper is certainly not mistaken in the fact that the protection of Catholicism was one of the objectives of the *League of Nations*.

Additional data on the 1916 founding attempt is not yet available. In connection with the attempt three years later, a more extensive source material can be relied on. The organization was officially established on November 27, 1919, in *New Brunswick, New Jersey*. The organizational work was undertaken by *Kálmán Kováts*, the parish priest of *Meckeesport*.¹⁵ He became the ecclesiastical president of the *League of Nations*. The Bishop of the Diocese of *Trenton*, about 20 priests, and 1,500 believers from all over the country were present at the inaugural meeting. *József Reményi*, a journalist of *Szabadság* in *Cleveland*, *Béla Pogány*, the publisher of *Kereszt*, and former independence MP *Pál Nessi* received secular leadership positions. The *League of Nations* had two media outlets. One was the *Amerikai Katholikus Magyar Népszövetség*

¹¹ *Okhrana* was a secret-police force of the *Russian Empire* in the late 19th century and early 20th century.

¹² *Előre*, 10 August 1916 6.

¹³ DUDÁS 2020.

¹⁴ *Előre*, 18 August 1916. *Kubinyi*’s secession from the Catholic Church caused divide even amongst his followers. The pastor first became a member of the Old Catholic Church and then of the Episcopal Church. (DUDÁS 2020.)

¹⁵ Under the supervision of *Kálmán Kováts* (1863-1927), the church of *McKeesport* was built in 1901, using mostly loans. It was the largest and most expensive Hungarian Catholic church in the *United States* at the time. *Kováts* had regularly taken stances on political issues. He repeatedly and vehemently criticized *Franz Joseph*, the secular aristocracy in *Hungary*, and acted against the Pan-Slav propaganda that also appeared in the *USA*. He often quarreled with his fellow priests. Before 1919, he rarely participated in the joint movements of American Hungarians. (Vasváry Collection K6:79–82.)

Értesítője edited by *Nessi*. The other, considered to be the official newspaper, was the *Katolikus Zászló* previously founded by *Kováts*.¹⁶

Előre kept up with the 1919 founding as well. It listed the Catholic priests who, according to their report, were organizing in a hotel. Some of their names were inaccurately published and information regarding the management was misleading.¹⁷ It claimed that, apart from *Reményi*, the operators of the *League of Nations* were all priests. At the inaugural assembly, *Kálmán Kováts* presented the goals of the *League of Nations*. First, he mentioned the unification of Catholic Hungarians, religious communities, and associations living in *America* under a common flag. He aimed to cultivate a national feeling, fight against the Bolshevik doctrines, solve the workers' issue on religious grounds, support the motherland, unite the Hungarians against the planned mutilation of Hungary, and to help lapsed believers return to the church.¹⁸ This short listing is what remains after weeding out the tendentious comments of *Előre*. It clearly shows that the *American League of Nations* had set goals that were in line with the one in Hungary. In the same manner, it emphasized the importance of Catholicism, the establishment of public opinion based on Catholic grounds, the protection of Hungarian national interests, and the fight against views unacceptable to the Church.

The circumstances of the founding rally and the presence of the Bishop of *Trenton* could have even foreshadowed the image of a successful organization. However, looking at the details, it soon becomes clear that this was not the case. According to *Anita Máté's* research, the following days after the League's foundation, local ethnic federation groups were organized in 14 Hungarian Catholic communities. Not all of these were parishes, in many cases this only includes Hungarian churches. At that time, there were 21 Hungarian parishes in the *United States*, but the number of Hungarian churches reached 60.¹⁹ The organization noticeably omitted *Cleveland, Ohio*, the center of Catholic Hungarians with two parishes, and the city of *New York*, where most Hungarians lived. It should also be noted that in Hungary, thousands of people usually gathered at the demonstrations of the *Catholic League of Nations*, and even tens of thousands in *Budapest*. By contrast, in November 1919, 1,500 Hungarian Catholics gathered in *New Brunswick* from all over the *United States*, although by this time their over-arching number was roughly 185 times that.

The failure of the *American League of Nations* was hardly the fault of the organizers and leaders. In February 1920, the faculty of Hungarian episcopate, the Prince Primate, and the state leaders of Hungary were notified of the establishment via letter. In the same letter, the League also offered their support in rebuilding the country. Their request for the *League of Nations* to be notified about the needs of the motherland and collection initiatives was never fulfilled. In turn, they kept searching for individual parish priests from the old country.²⁰ One of the reasons for this may have been that only a small part of the Hungarian Catholic communities in *America* were connected to the *League of Nations*. However, the organization did not remain invisible. In March 1920, following the appeal of *János Csernoch*, Archbishop of *Esztergom*, aimed at

¹⁶ MÁTÉ 2011.

¹⁷ *Előre*, 14 October 1919.

¹⁸ *Előre*, 30 November 1919; *Előre*, 5 December 1919. According to the report of December 5, *Reményi* refused the title of secular president because he was not even aware he was a candidate.

¹⁹ MÁTÉ 2011; MIKLÓSHÁZY 2008.

²⁰ MÁTÉ 2011.

the Hungarian Catholics living abroad, the organization sent a thousand dollars' worth of food vouchers to Hungary.²¹ In October, the *League of Nations* collected a so-called *St. Stephen's fund*, of which it donated 100,000 crowns to the poor of the *National Catholic Women's Protection Association*.²² In 1921, it also supported the *National Child Protection Work Association of Christian Love* with one hundred thousand crowns.²³

The Prince Primate also called on Hungarian Catholics abroad to protest against the planned country mutilation. The *American League of Nations* tried to take part in that as well. Already at the inaugural meeting in November 1919, *Elemér Eördögh*, the parish priest of Toledo, Ohio, proposed that the *League of Nations* join the movement called "*Nem, nem soha*".²⁴ At the same time, *Kálmán Kováts*, the ecclesiastical president of the *League of Nations*, complained shortly afterward that their action had almost no reverberating effects in the *United States*.²⁵ The *New Brunswick* parish priest's conclusion is corroborated by what happened in *Washington D.C.* on March 29, 1920. The editor of the owner of the *Amerikai Magyar Népszava*, *Géza Berkó D.*, announced a protest demonstration against the dismemberment of Hungary on this day. It was a clumsy attempt even down to the level of organization.²⁶ On the Catholic side, *István Cserniztky*, the parish priest of *Bridgeport*, preached in English. At the end of the meeting, *Kálmán Kováts* also wanted to inform the participants about the *League of Nations*, but this failed due to the shouts of the Protestants and the "measure taken by the organizers".²⁷

The Second General Assembly of the *League of Nations*, accompanied by the Committee's renewal, was held in *Mackeesport* in December 1920. According to the speakers, the organization had 1,5009 members at that time.²⁸ Less than a twentieth of the number of American Hungarians who had claimed to be Catholic. In addition, it seems that the *League of Nations* was not unanimously supported by the Catholic clergy there either.²⁹ Judging by a 1921 newspaper article, the failure of the initiative must have been clear by that year. According to the *Nemzeti Újság*, an American newspaper - the article does not indicate which - "(...) calls for the organization of the *American Catholic League of Nations* by *Father Bangha*".³⁰ *Béla Bangha*, one of the leading figures of the Hungarian ecclesia militans, was visiting the *United States* at that time. While otherwise impressed by the New World, he noted that the operation of different Hungarian Catholic associations depended on the aptitude of priests. There

²¹ *Kis Újság*, 17 March 1920.

²² *Kecskemét és Vidéke*, 19 July 1920.

²³ *Új Nemzedék*, 19 July 1921.

²⁴ MÁTÉ 2011.

²⁵ *Előre*, 20 April 1920. This article also contains heavily anti-Church, and by now anti-Horthy, sentiments.

²⁶ VASVÁRY 1988. According to *Vasváry's* report, the 4-5000 participants were supposed to climb to the top floor of a multi-story building using elevators. Moreover, they wouldn't have even fit into the rented room.

²⁷ MÁTÉ 2011. The sound of the brass band was said to have silenced *Kováts*.

²⁸ *Nemzeti Újság*, 4 January 1921.

²⁹ PIVÁNY 1921. It is noteworthy that the *Hungarian League of Nations*, which was considered successful by the Church, had fewer Catholics among its members than the American organization, which later died without success. According to the last census before *Trianon* in 1910, more than 9 million people in *Hungary* declared themselves Roman Catholics. According to the organization's own admission, the *League of Nations* had 310,000 members in 1919. This is about the thirtieth of the Catholic population. In 1920, in mutilated Hungary, almost 5.1 million people declared themselves Roman Catholics, and according to a newspaper report, the *League of Nations* had 90,000 members. This is an even more unfavorable ratio.

³⁰ *Nemzeti Újság*, 8 December 1921 6.

was no umbrella organization or central newspaper that brought together faith, charitable, and social activities, and the *American Catholic Hungarian Nation Association* operated only in theory.³¹

Another attempt to establish a *League of Nations* had only to wait until 1923. This time, the initiative started in *Cleveland*, where Catholic Hungarian members were missing during the foundation in 1919. In fact, it seems they were completely ignoring that one. This is evidenced by the statement of *Károly Bóhm*,³² the parish priest of *St. Elizabeth's Church* in *Cleveland*, made in front of members of the local Catholic clergy and associations. "(...) reorganize the *Catholic Hungarian League of Nations*, which once flourished on American soil but was disbanded during the war." In other words, he seemingly discussed the organization established in 1916 as if it was the only attempt until 1923.³³ *Cleveland's* omission from the 1919 founding attempt could be justified by the fact that the *American Hungarian Catholic Association* was already operating there at that time. This, as mentioned in the first part, was regularly coping with internal crises. Therefore, it was not desirable for them to support a "rival" merger. It seems that by 1923 they had changed their mind about the issue. At that time, the goal of the *League of Nations* was to unite the "countless" Hungarian Catholic associations operating in the *United States*.³⁴ In other words, the new *League of Nations* would have been an umbrella organization. The 14-point program included strengthening Hungarian awareness, fostering national cohesion and revision, assisting in the acquisition of American citizenship, organizing and assisting immigrants, community life, the Catholic press, education, boosting the organization of new parishes, setting up a rights advocacy and advisory office, and convening a Catholic assembly.³⁵ Similar goals and tools as those found at the *Hungarian League of Nations*. *Béla Túri* was a prelate-canon of *Esztergom*, who helped launch the American organization from the old country after arriving in the *United States* at its behest.³⁶

By August 1924, the failure of the new attempt had become clear. *Új Nemzedék* wrote of a clear fiasco despite all the efforts of the *Clevelanders*. The newspaper mentioned the American tour of army bishop *István Zadravec*, who was also unable to advance the cause of the joint organization. The article confirms that the demand for such a thing was mostly down to the clergy, the congregations were not described as active.³⁷ At the Bridgeport Conference of American

³¹ BANGHA 1922.

³² *Károly Bóhm* (1853–1932) was one of the first Hungarian Catholic priests in the *United States*. In his church, he is regarded as an apostle of American Catholic Hungarians. He built *Cleveland's* first Hungarian Catholic church and founded the newspaper *Katolikus Magyarok Vasárnapja*. The Calvinist *Ödön Vasváry* remembers it quite differently. "It was the embodiment of the old, foolishly bigoted priests," he wrote. He also recorded a story that was later difficult to verify. According to this, *Bóhm*, when he was a pastor in *Buffalo*, called on his followers to spit and go to the other side if a Reformed person passed them on the street. (Vasváry Collection B5/a:16–17v.)

³³ *Magyar Jövő*, 10 February 1924 3. Several sources confirm that the foundation took place back in 1923. Beside *Bóhm*, *József Németh*, born in *Szeged*, one of the chaplains of *Horthy's National Army*, the assistant pastor of *St. Elizabeth's Church* in *Cleveland*, was at the head of the initiative.

³⁴ VÁRDY 2000.

³⁵ MÁTÉ 2011.

³⁶ *Nemzeti Újság*, 24 June 1924.

³⁷ *Új Nemzedék*, 3 August 1924. The article mentions *Lajos Cserneczky*, who served as the leader of the Hungarian Catholic clergy in *America* "in the state of New York, the largest Hungarian quarter". An American Hungarian priest with such a name is not listed in any other source. *István Csernitzky* (1837–1948) did, but first he served in *Cleveland*, and then from 1914 until his death in 1948 he was an extremely active and popular parish priest in *Bridgeport, Connecticut*. (MÁTÉ 2011; Vasváry Collection CS1:51–59.C)

Hungarian Catholic priests in 1925, the merger of Catholic associations into a central federation was once again considered, but no decision was ultimately made. There is no more mention of the *League of Nations*, not even on the *Katolikus Magyarok Vasárnapja* in *Cleveland*, which was named the official newspaper of the organization.³⁸ For the third time, the *Hungarian Catholic League of America* did not go beyond the stage of foundation. Looking at the reasons, it soon becomes clear that the chances for success were never great to begin with.

III.

Let the explanation start with the generalities. Such as the ethnic and religious heterogeneity of the *United States* and its enormous geographical extent. Almost all of these are significantly different from the conditions of *Hungary* during the first quarter of the 20th century. Although *Hungary* was also characterized by ethnic diversity until 1920, the proportion of Roman Catholics without *Croatia* in 1910 was 49.3%.³⁹ After the territorial annexations, this increased to 63.9% in post-Trianon *Hungary*.⁴⁰ From the end of the 19th century, immigrants, including many Hungarians, have increased the number of Catholics in the *United States*. In 1910, 14.2% of the population and in 1920, about 16% of the population declared themselves Roman Catholics.⁴¹ However, the situation of American Catholicism was not only determined by the low rate. A significant part of the immigrants were poor, unskilled, illiterate, and formed ethnic enclaves. The religious attitudes of the different nationalities also varied.⁴² However, in *Hungary*, the more ethnically homogeneous, historically deep-rooted Catholicism had a significant social influence at the beginning of the 20th century. Notwithstanding the Church policy laws of 1894-1895, which sought to limit this influence. Another important factor is the relationship with the state authority. Due to its deep involvement, the Catholic Church and the respective governments maintained close relations with each other in the 1910s and 1920s, except for shorter periods. Catholic political parties were formed, the bishops were members of the upper house and there were priests among the elected representatives. In contrast, although the *United States* guaranteed broad religious freedom, it sharply separated churches from the state, entrusting the maintenance of denominational life to the believers. Additionally, the Hungarian Catholic community in *America* could have been even more cohesive, more adherent to domestic traditions. However, the religiosity brought from Hungary soon became Americanized and adapted to the habits of the New World. The American Catholic bishops themselves tried to harmonize Catholicism with modern culture, which, in turn, did not really meet the intentions of the popes of the era.⁴³ However, the role of the clergy and parishes in the spiritual care of immigrants and in keeping the native language community together remained strong.⁴⁴ Nevertheless, centralization efforts have failed repeatedly. Not only the organization of the *League of Nations* but even the various Hungarian Catholic pastoral associations. Regarding the latter, Bridgeport parish priest *István Csermitzky* cited the age

³⁸ MÁTÉ 2011.

³⁹ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1. rész.* 1912.

⁴⁰ *Az 1920. évi népszámlálás 1. rész.* 1923.

⁴¹ <https://www.pewresearch.org/religion/2013/02/13/the-global-catholic-population> (27 March 2023.); <https://www.pbs.org/fmc/book/6religion3.htm> (27 March 2023.)

⁴² AHLSTROM 1972.

⁴³ ADRIÁNYI 1975.

⁴⁴ VÁRDY 2000.

and conceptual heterogeneity of the clergy as the reasons for failure, in addition to long distances.⁴⁵ There is little doubt that the fiasco of the *League of Nations* is partly similar, if not for exactly the same reasons.

What were the disagreements that divided the American Hungarian Catholic clergy and probably the believers? For example, the issue of the king. This did not cause spectacular fractures in the church and its followers in *Hungary*. Mostly because the Catholic senior leadership was predominantly legitimist between the two world wars. There were several legitimists among the Hungarian American priests, but anti-*Habsburg* writings also appeared in two important outlets of Hungarian Catholicism there, the *Amerikai Magyar Népszava* and the *Katolikus Magyarok Vasárnapja*.⁴⁶ Perhaps it is no coincidence that the former was edited in *New York* and the latter in *Cleveland*. In cities whose large Hungarian Catholic communities were visibly left out of the attempt to establish the *League of Nations* in 1919. Of course, it cannot be categorically stated that the issue of the king was the only or the main reason for the failure of the *League of Nations*, but it could definitely be one of the reasons. On the other hand, there were questions in which at least the priesthood showed unity. These include taking action against left-wing and *Octobrist* ideas, or, as seen before, taking a stand against country mutilation.⁴⁷ In the latter, American Hungarians - just like those of the motherland - agreed regardless of religion, political viewpoint, or social affiliation.⁴⁸

It is also worth reviewing the issue from a statistical point of view. The data of the 1920 census are relevant for the establishment attempts of the *Hungarian Catholic League of America*. Accordingly, 473,538 Hungarians lived in the *USA*, of which 284,122 said they were Roman Catholics.⁴⁹ This means 60%, which is close to the rate of 63.9% in post-Trianon *Hungary* in 1920. However, it can only be estimated to what extent they actually practiced their religion. In *New York*, where most Hungarians lived, about 10% of Hungarian Catholics belonged to the parish in the early 20s. The same rate could reach 75% in smaller settlements. In *Cleveland*, 44% of Hungarian Catholics could have belonged to parishes.⁵⁰ The organization of the *League of Nations* was certainly hampered by the low number of people actually attending church, especially in large cities. This explains why the movement started in 1916 and 1919 in the smaller but more fervent Hungarian Catholic communities. It may also be important that the last attempt of the *League of Nations* to organize was abandoned during the period when the *United States* - in 1921 and 1924 - Congress passed laws restricting immigration. As a result, the number of newly arriving Hungarians had decreased, Catholic communities had grown more slowly, relations with the motherland had been loosened, and assimilation had accelerated.⁵¹

Finally, it is worth quoting *Béla Bangha* again. In 1922, he also traced the problem of uniting American Hungarian Catholics to several factors. First, the lack of a leading Catholic newspaper. In addition, the haphazard contact between pastors, the involuntary self-reliance of priests were also part of the problem. According to *Bangha*, disorganization leads to believers becoming

⁴⁵ MÁTÉ 2011.

⁴⁶ MÁTÉ 2011.

⁴⁷ MÁTÉ 2011.

⁴⁸ MAJOR 1974.

⁴⁹ PAPP – ESZTERHÁS 2010.

⁵⁰ MÁTÉ 2011.

⁵¹ PAPP – ESZTERHÁS 2010.

spiritually orphaned and distanced from the church. As he put it in his uniquely effective style about the faithful, "(...) if he does not have a priest, or if he has once become accustomed to avoiding the church, not a single lapping wave of ecclesial life will reach him for a decade, and the black night of new paganism and materialism, which lives only for money and pleasure, will engulf him with almost no escape."⁵²

BIBLIOGRAPHY

a) Manuscripts

Vasváry Collection, Somogyi Library, Szeged, Hungary

About Károly Bóhm: B5/a:16-17v.

About István Csernitzky: CS1:51-59.

About Kálmán Kováts: K6:79-82.

b) Historical documents

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1. rész. A népesség főbb adatai *községek és népesebb puszták, telepek szerint* (1912). Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

Az 1920. évi népszámlálás 1. rész. A népesség főbb demográfiai adatai *községek és népesebb puszták, telepek szerint* (1923). Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

BEKE, Margit (2018): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918*. Budapest, Szent István Társulat.

Belügyi Közlöny (1908) vol. 35. no. 7. p. 68.

c) Scientific works

ADRIÁNYI, GÁBOR (1975): *Az egyháztörténet kézikönyve*. München, Aurora.

AHLSTROM, SYDNEY E. (1972): *A Religious History of the American People*. New Haven – London, Yale University Press.

BANGHA, Béla (1922): Úti feljegyzések VI. *Magyar Kultúra* 9. évf. 6. sz. 340–347.

DUDÁS, RÓBERT GYULA (2020): *Magyar katolikus papok Észak-Amerikában*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

MAJOR, IMRE MARK (1974): *American Hungarian Relations 1918–1944*. Astor, Danubian Press.

⁵² BANGHA 1922. 345.

MÁTÉ, Anita (2011): *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza 1918–1939*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

MIKLÓSHÁZY, Attila (2008): *A tengerentúli emigráns magyar katolikus egyházi közösségek rövid története Észak- és Dél-Amerikában, valamint Ausztráliában*. Budapest, Szent István Társulat.

PAPP, SUSAN M. – ESZTERHÁS, JOE (2010): *Hungarian Americans and Their Communities of Cleveland*. Cleveland, State University.

PIVÁNY, JENŐ (1921): Az amerikai magyarságról. *Új Magyar Szemle* II. évf. 1. sz. 56–67.

SHIPMAN, ANDREW (1910): Hungarian Catholics in America. In *The Catholic Encyclopedia*.

New York, Robert Appleton Company. Electronic version: <http://www.newadvent.org/cathen/07545b.htm> (12 April 2023.)

TÖRÖK, ISTVÁN (1978): *Katolikus magyarok Észak-Amerikában*. Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja.

VÁRDY, BÉLA (2000): *Magyarok az Újvilágban*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Titkársága.

VASVÁRY, Ödön (1988): *Magyar Amerika*. Szeged, Somogyi-könyvtár.

d) Press

Religio (1894)

Előre (1916; 1919–1920)

Kecskemét és Vidéke (1920)

Kis Újság (1920)

Magyar Jövő (1924)

Nemzeti Újság (1921; 1924)

Új Nemzedék (1921; 1924)

e) Internet

CAPLOW, Theodore – HICKS, Louis – WATTENBERG, Ben J.: *The first measured century: An Illustrated Guide to Trends in America, 1900–2000*. <https://www.pbs.org/fmc/book/6religion3.htm> (27 March 2023.)

Magyar katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu> (11 May 2023.)

The Global Catholic Population. <https://www.pewresearch.org/religion/2013/02/13/the-global-catholic-population> (27. March 2023.)

GAZDIK DÁNIEL

daniel.gazdik07@gmail.com

doktorandusz (PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az Oszmán Birodalom alkotmányos kormányainak társadalmi legitimációs problémái az erzurumi vilájetben az orosz konzulátusi források tükrében 1908–1914 között

The problems of social legitimacy of the constitutional governments of the Ottoman Empire in the Erzurum vilayet in the light of Russian consular sources between 1908–1914

ABSTRACT

This study aims to place the challenges faced by constitutional governments (1908–1914) that replaced the autocracy of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) in Erzurum vilayet within a broader context, using a microhistorical approach. Analyzing detailed reports from Russian consuls stationed in Erzurum reveals a complex social fabric where—at the dawn of modernity and constitutional changes—acute fractures emerged, impeding effective governance in the Ottoman Empire’s peripheries. The article outlines broad social issues, demonstrating that the Young Turks’ aspirations for modern state-building ultimately faltered due to insufficient social support. This research sheds light on deep-rooted complexities within the socio-political landscape, crucially influencing the trajectory of the reformist movement in Erzurum. The examination of nuanced accounts offered by Russian consuls contributes valuable insights into the challenges besetting the Erzurum vilayet and the wider Ottoman context during this transformative period. Such analysis illuminates the dynamics between imperial governance, interethnic relations, and the aspirations of diverse communities in this frontier region. Ultimately, this article enhances understanding of the interplay between political developments,

societal complexities, and governance challenges, shaping the late Ottoman Empire's historical course.

KEYWORDS

Russia, Ottoman Empire, Erzurum, Young Turks, Armenians, Kurds, consular reports

DOI 10.14232/belv.2023.4.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Gazdik Dániel (2023): Az Oszmán Birodalom alkotmányos kormányainak társadalmi legitimációs problémái az erzurumi vilajetben az orosz konzulátusi források tükrében 1908–1914 között. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 54–65.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az Oszmán Birodalom keleti felén található Erzurum vilajet egy valódi értelemben vett határrégió volt. Ennek egyik oka, hogy a terület mindig is a birodalom peremvidékének számított, így hamar ütközőzónájává vált a nagyhatalmi versengésnek, emellett pedig rendkívül heterogén etnikai, kulturális és felekezeti összetételt mutatott, hiszen éltek itt többek között törökök, kurdok és örmények is és ezek a csoportok túlnyúltak a birodalmi határokon. Erzurum messze esett a fővárostól, Isztambultól, így az oszmán államhatalom ott gyöngébbnek mutatkozott, ösztönözve az interetnikus erőszakcselekményeket.¹ A társadalmi problémák mellett külpolitikai tényezők is súlyosbították a mindenkor oszmán hatalomgyakorlást a vilajetben, ami az európai politikai közvéleményben a 19. századi közepétől felmerülő ún. keleti kérdésben mutatkozott meg. A kérdés arra kereste a választ, hogy mi legyen a hosszú idő óta gazdasági és társadalmi bajoktól szenvedő Oszmán Birodalom sorsa a vészjósló jeleket figyelembe véve. Ezekre a problémákra kívánt megoldást találni a reformer ifjútörök mozgalom, de akadtak külső szereplők is, akik szívesen vállalkoztak volna a döntőbírói szerepre.

Az egyik meghatározó erő a kérdés rendezésében Oroszország kívánt lenni. Mint szomszédos birodalom számtalan háborút vívott már az oszmánokkal, a 19. század elejére bekebelezte a Kaukázust, majd felosztotta a kelet-anatóliai örmények és kurdok lakta területeket a két birodalom között. Fordulópontot az oszmán-orosz kapcsolatokban kétségtelenül a két állam közötti 1877-78-as háború jelentett. A kaukázusi hadszíntéren az orosz csapatok Erzurumot bevéve hatoltak be az Oszmán Birodalomba, azonban hiába arattak sikert, területi nyereségeit Szentpétervár nem tarthatta meg Anglia közbenjárása miatt. Hiába a külpolitikai csorba, ami az oroszokat Karsig szorította vissza, a város továbbra is kényelmes pozíciót jelentett a cári kormánynak az erzurumi vilajet minden napjainak ellenőrzéséhez, amiben nagy szerepet játszott az örmény kérdés, azaz, hogy miként lehet

¹ HARTMANN 2013. 172–173.

az Oszmán Birodalomban élő és annak uralmát elszenvedő örmény népesség jogsérelmeit kezelni. A két birodalom 1877 és 1878 között vívott háborúját lezáró békeszerződések eredményeként az örmények ügye a nemzetközi közvélemény számára is ismert lett, amit a cári Oroszország szívesen használt fel arra, hogy a térség feletti uralmára tett kísérleteinek nagyobb érvényt szerezzen. Nem meglepő tehát, hogy kulcsfontosságú volt Oroszország számára, hogy kiterjedt konzulátusi jelenlétet tartson fenn Van, Erzurum, Harput, Sivas, Diyarbekir és Bitlis tartományokban, amelyeket a berlini békekongresszus a hat örmény vilájetnek nevezett.

Ezen vizsgálat célja tehát, hogy mikrotörténeti megközelítéssel helyezze szélesebb kontextusba a II. Abdul Hamid szultán egyeduralmát (1876–1909) megdöntő alkotmányos kormányok (1908–1914) társadalmi legitimációs problémáit az erzurumi vilájetben. Az Erzurumban szolgálatot teljesítő orosz konzulok az isztambuli orosz nagykövetség számára írott részletes leírásainak elemzésén keresztül kirajzolódnak azok a rendkívül komplex társadalmi viszonyok, amelyekben hosszú lapangás után, a modernitás hajnalán, az alkotmányos változások hatására akut módon jelentkeztek a társadalmi, vallási és politikai problémák, gyakran lehetetlenné téve az eredményes kormányzást a birodalom periférikus területein. A dolgozatnak ugyanakkor nem célja részletesen bemutatni az Oszmán Birodalom politikátörténetét a világháború kirobbanásáig, inkább széles társadalmi problémák felvázolására teszek kísérletet, amelyek bizonyítják, hogy a modern államépítés igényével fellépő ifjútörökök elképzelései éppen a társadalmi támogatottság hiányában vallottak kudarcot.

A tanulmányban felhasznált konzuli jelentések a történettudomány által jelentős részben még feldolgozatlanok, aminek okai között említhető az oroszországi forrásanyagok elérésének nehézsége, szemben az angol, francia vagy német nyelvű levéltárak könnyebb hozzáférhetőségével, így ezeken a nyelveken több, konzuli jelentéseket feldolgozó mű is született, kifejezetten alapos betekintést engedve a kor és a terület vizsgálatába, azonban a részletes és orosz szempontú megközelítés a mai napig hiánypótlónak ígérkezik, habár az utóbbi években történt előrelépés a kortárs elméleti megközelítéseknek köszönhetően.²

AZ IFJÚTÖRÖK PUCCS ÉS ERZURUMI FOGADTATÁSA

Mielőtt rátérnék a jegyzett időszak társadalmi problémáinak tárgyalására, érdemes megvizsgálni azok nagypolitikai hátterét. Az egykor Európa szerte félelmet keltő Oszmán Birodalom a 19. század végére súlyos kihívásokkal szembesült és a porta korábbi fényes presztízse megfakult. Az ország ipari fejlettsége az európai nagyhatalmakéhoz képest jelentős hátrányt mutatott, a szultán bevételei pedig a hírhedt adóberleti rendszer felszámolása ellenére sem növekedtek a burjánzó korrupció miatt. Mindemellett a korabeli forradalmi hangulatban formálódó nemzeti gondolat a birodalmi keretrendszert kezdte szétfeszíteni, ami először a balkáni keresztény népek elégedetlenségében, majd a birodalom fokozatos területvesztéseiben mutatkozott meg a század második felétől kezdődően. További problémát jelentett az állam számára a vahhábita vallási mozgalom is, ami kritikusan szemlélte a birodalom elvilágiasodását. A belső krízist jól szemlélteti továbbá az egyiptomi vali Mohamed Ali felkelése (1831) is, ami a megszűnés szélére sodorta az országot. Összességében az Oszmán Birodalom nemcsak súlyos gazdasági, politikai és társadalmi, hanem erkölcsi problémákkal is küzdött, amik megoldásra vártak.

² Ilyen megközelítés az ún. *histoire croisée*, ami túllép a nemzeti kereteken és transznacionális szemléletet alkalmaz, így többszempontú narratívaelemzéssel járul hozzá történeti vizsgálatokhoz. Kitérnő példa erre: REYNOLDS 2011.

A betegségeket a kormányzat a Tanzimat reformprogrammal kísérelte meg orvosolni, aminek eredményeként 1876-ban megszületett az első oszmán alkotmány megteremtve a közös állampolgárság (osmanlilik) gondolatát. Szembetűnő, hogy a felvetett idea az államhoz való tartozás immár szekuláris mivoltját hangsúlyozta, szemben a vallási megközelítéssel, amely messzire vezető társadalmi legitimációs problémákat gerjesztett, hiszen az oszmán társadalom szultánhoz hű konzervatívjai, nehezményezték a saría alapú államigazgatástól való eltérést.³ A nyugati trendekkel ellentétben ezeket a reformötleteket nem valamiféle szélesebb társadalmi igény hozta felszínre, hanem egy maréknyi államférfi, akik a birodalom égető problémáira kívántak megoldást találni. Erőfeszítésüket már a kezdetekben visszavetette, hogy Abdul Hamid szultán az orosz–török háború közepette felfüggesztette az új alkotmányt és helyreállította az abszolút monarchiát, így az alkotmányos változásokat követelő elit sok tagja külföldre kényszerült. A szultán hatalma újabb 30 évre vitathatatlan maradt, míg a birodalom lakossága tovább szenvedett a megoldatlan problémáktól.⁴

Ennek ellenére a birodalom modernizálására törekvő mozgalom nem halt el, mivel a reformerek száműzetésben is életben tartották az alkotmány megléte iránti igényt.⁵ A hatalmi monopóliummal való növekvő elégedetlenség és az államigazgatás nyilvánvaló hatástalansága cselekvésre készítette az oszmán értelmiség egy csoportját, hogy megalakítsa az ifjútörök ellenzékét, akiket ugyan egyesített az egyeduralom elleni fellépés szándéka, ideológiai téren azonban nem voltak egységesek, így hamar egy nacionalista kisebbségre illetve egy liberális többségre szakadtak. Míg előbbi határozottan elutasította az örmény vilájetek bármilyen autonómiáját, addig az utóbbiak az örményeknek adott engedményeket az örmény–török együttműködés alapjának tekintette. Az évek során a nacionalista kisebbség fölénybe került a legtöbb ifjútörök bizottságban, háttérbe szorítva a liberálisokat, akik egy olyan multinacionális társadalom létrehozására törekedtek, amely elismerte volna a különböző etnikai csoportok egyenlőségét, tiszteletben tartva azok partikuláris jellegzetességeit. A szultáni hatalom megdöntésében az ifjútörökök segítségre találtak az Örmény Forradalmi Föderációban is, annak ellenére, hogy az együttműködés érdekében az örményeknek el kellett ismerniük az oszmán állam területi integritásának sérthetetlenségét.⁶ Abdul Hamid túl későn ismerte fel az ellene összefogók szándékait.⁷ Az ifjútörökök 1908-ban szinte vérontás nélkül átvették az irányítást a birodalom felett és helyreállították a szultán által 1877-ben felfüggesztett alkotmányt, amely terveik szerint az etnikai viszályok enyhítésével és a nemzeti szeparatizmus megszüntetésével volt hivatott megerősíteni az államot.⁸ A helyreállított alkotmányosság – igaz csak ideiglenesen, de – nyugalmat hozott a hat örmény vilájetben élő népek számára.

A hatalomátvételt megelőző évek és hónapok fojtogató légköréhez képest Nyikolaj Alekszandrovics Szkrjabin⁹ orosz konzul 1908. szeptemberi jelentéseiben sokkal nyugodtabb erzurumi közhangulatról számolt be.¹⁰ Hasonló jelenségek voltak megfigyelhetők azonban más vilájetekben is.¹¹

³ ZÜRCHER 2014. 73–83.

⁴ DAVISON 2015. 8–9.

⁵ AHMAD 1968. 20–21.

⁶ SUNY 2015. 149–151.

⁷ AHMAD 1968. 20–21.

⁸ BUTT 2017. 132.

⁹ A. Ny. Szkrjabin zeneszerző édesapja

¹⁰ Arkhiv vnesnei politiki Rossiiskoi Imperii (AVPRI), fond 180, opis. 517/2, delo. 2676, list. 49–50. 1908. szeptember 3.

¹¹ SOMAKIAN 1995. 38.

Az erzurumi konzul szerint nagy megkönnyebbülést okozott a helyieknek az is, hogy a rendőri erők eltűntek az utcákról, így a helyi ünnepekre való felkészüléssel foglalatoshadhettek, ahelyett, hogy a saját túlélésük miatt aggódtak volna.¹² A forradalom sikere és az általa megteremtett átmeneti – látszólagos – nyugalom ellenére politikai apátia hatotta át a várost. A helyi adminisztrátorok, katonatisztek, valamint a gazdag muszlimok és örmények többsége, beleértve a muszlim földműveseket is, nem mutattak különösebb érdeklődést az isztambuli politikai fejlemények iránt. Sőt, az orosz konzulátus beszámolója szerint a helyi kurd törzsek egyenesen ellenezték az alkotmány helyreállítását.¹³ Az Abdul Hamid-éra idején egyes privilegizált státuszt élvező és a helyi lakosság feletti hatalmaskodást állami jóváhagyással folytató kurd törzsek pedig az előjogaik elvesztésétől féltek. Az új alkotmányos periódus kormányai ösztönözték az örmények földvisszaszerzési törekvéseit, ami annak veszélyével fenyegetett némely törzsfő számára, hogy az 1890-es évek örménypropaganda során elrabolt földeket kénytelenek lesznek visszaszolgáltatni eredeti tulajdonosaiknak.¹⁴

A kurdokhoz képest az ifjútörökök és az örmény forradalmárok viszont buzgó vágyat éreztek, hogy politikai akaratukat érvényesítsék az alkotmány biztosította keretek között. A tisztességtelen 1908. novemberi választásokon¹⁵ Erzurumban például korábban bebörtönzött örmény forradalmárokat választották meg képviselőnek, kidomborítva az Örmény Forradalmi Föderáció¹⁶, illetve az Egység és Haladás Bizottsága¹⁷ közötti szoros együttműködést.¹⁸ A választási eredmények bejelentésénél Erzurumban az örmény forradalmárokat méltató beszédek hangzottak el, amiért azok támogatták az alkotmányos változásokat, ellenben a kurdokra mint a szultáni hatalom támogatóira hivatkoztak.¹⁹ Jól szemlélteti továbbá a két tábor közeledését, hogy az EHB és az örmény forradalmárok együtt rendeztek szolidaritási gyűjtést Erzurumban az 1909-es iráni forradalomban harcoló bajtársaik támogatására, ami elképzelhetetlen lett volna a szultáni rezsim alatt.²⁰ Minden látszólagos pozitívum ellenére komoly véleménykülönbségek húzódtak a társadalmi csoportok között.

A törésvonalakat az erzurumi vali²¹ Vecib bej is tisztán látta és egy, Szkrjabinnal 1908 szeptemberében tartott találkozó során elismerte, hogy a hatalom megtartása sokkal nagyobb kihívást jelentett, mint annak megragadása. Az orosz konzul megjegyezte, hogy az EHB szerint a keresztények és a muszlimok közötti egység hiánya alááshatja az államot, ezért a kormány megpróbálta áthidalni a szakadékot az örmény politikai találkozók látogatásával.²² Az erzurumi ifjútörökök tartottak attól is, hogy a szultán elveti az alkotmányos változásokat, és visszaállítja abszolút hatalmát. Vecib bej

¹² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 49–50. 1908. szeptember 3.

¹³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54. 1908. szeptember 3.

¹⁴ KLEIN 2007. 159–160.

¹⁵ Az orosz konzuli források is arról hivatkoznak, hogy mind az Egység és Haladás Bizottsága, mind az Örmény Forradalmi Szövetség számos tisztességtelen gyakorlatot vetett be a szavazások befolyásolása érdekében.

¹⁶ Az Örmény Forradalmi Föderáció az abszolút monarchia időszakában üldözött nacionalista-szocialista szervezet, amelynek tagjai az örmény érdekekért szálltak síkra erőszakos úton. A továbbiakban: ÖFF

¹⁷ Az ifjútörök ellenzék idejekorán pártba szerveződött és megalakították az Egység és Haladás Bizottságot. A továbbiakban: EHB

¹⁸ KÉVORKIAN 2011. 63.

¹⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 107–111. 1908. november 7.

²⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 11–13. 1909. január 9.

²¹ A valik az Oszmán Birodalom legnagyobb államigazgatási egységének a vilájetnek az élén álltak, mint kormányzati megbízottak.

²² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54. 1908. szeptember 3.

továbbá azt is megjegyezte, hogy az EHB képtelen volt elnyerni a muszlim lakosság támogatását, akik legjobb esetben is csak közömbösek maradtak az isztambuli politikai változások iránt. Ezt a csorbát voltak hivatottak kiküszöbölni a kormány által a nagyobb városokban létrehozott albizottságok, ahová a legfelvilágosultabb fiatal törököket igyekeztek meghívni annak érdekében, hogy a szükséges támogatást megszerezzék a helyi lakosoktól.²³ Ez azonban ellentmondásos helyzetet eredményezett, hiszen a konzervatív muszlim lakosság az EHB politikusait a deizlamizációs hatással járó Tanzimat reformprogram²⁴ örökösének látta, még úgy is, hogy az örmény egyenlőségi törekvések hatására a liberális szárny egyes tagjai is fokozatosan konzervatívabb irányt vettek.²⁵

PUCCS UTÁNI ELLENPUCCS-KÍSÉRLET

Nem volt ok nélküli az EHB aggodalma Erzurumban. Elégedetlenségük nyomán 1909. április 12-én Isztambulban fegyveres felkelést indítottak a monarchia támogatói, hogy helyreállítsák a szultán uralmát. Habár a felkelőknek sikerült ideiglenesen átvenniük a főváros feletti irányítást, az EHB nem sokkal később visszafoglalta azt a puccsistáktól és letette II. Abdul Hamid szultánt a trónról, hogy bátyja V. Mehmed léphessen helyére. Nyilvánvalóvá vált az ifjútörökök számára, hogy az alkotmányos reform eredményeinek megőrzése jóval nagyobb kihívást jelentett, mint amire számítottak.²⁶

Érdekes módon Erzurumban a szekulárisnak vélt kormánnyal szembeni elégedetlenségnek már a fővárosi események előtt nyilvánvaló jelei voltak észlelhetők, ami jelentős hangulati eltérést mutat az orosz konzulátus által 1908. szeptemberében felvázolt körülményekhez képest. 1909. április 8-án a török helyőrség demonstrációt szervezett Erzurumban támogatásukat kifejezve a reakciós²⁷ rezsim és az általa megtestesített vallási hagyományok iránt. „*Éljen a padisah és a saría!*” – skandálta a tömeg Szkrjabin leírása szerint. Félve a katonák durva fellépésétől, a helyiek bezárkóztak otthonaikba, az üzletek és bazárok szüneteltették működésüket. Talán nem is ok nélkül. A feltüzelt katonák kettő, az unionistákhoz²⁸ tartozó politikai klubhelyiséget megrongáltak, valamint kövekkel dobáltak meg házakat. Az EHB helyi ágának néhány tagja ráadásul a francia konzulátuson keresett menedéket, így várva ki a lázadás végét. Mindezek ellenére az orosz külügyi képviselő szerint a lázadó katonák viselkedése elfogadható volt félelmet kiváltó jellege ellenére is.²⁹

Habár a törvényes rend április 12-én visszaállt, a vilajetben húzódó politikai és társadalmi törésvonalak sokkal egyértelműbben kirajzolódtak. Amikor V. Mehmed szultán trónra lépésének híre ugyanazon hó 15-én eljutott Erzurumba, a koronázóünnepségen elmaradt a katonai tiszteletadás, ami a polgári és katonai igazgatás közötti ellentétre vezethető vissza. Juszuif pasában, a helyi erők parancsnokában, az EHB-hez lojális tisztnek II. Abdul Hamid reakciós érdekeinek kiszolgálóját látták, és így az erzurumi zavargásokért is őt tették felelőssé. Hogy megszabaduljanak a számukra politikai riválisnak tekintett Juszuiftól, a tisztnek a valit, Tarih pasát, személyesen kérték, hogy járjon

²³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2676, l. 51–54 1908. szeptember 3.

²⁴ Az új polgári bürokrácia, a sorkatonaság és a muszlim-keresztény elvi egyenlőség megteremtése mind hozzájárult az ország lassú, de folyamatos szekularizációjához.

²⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 17–19. 1909. január 19.

²⁶ ZÜRCHER 2014. 73–83.

²⁷ Reakciós alatt az alkotmányos változásokat ellenzőket értem.

²⁸ Az unionista kifejezés az EHB tagjaira utal a konzuli forrásokban.

²⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 46–55. 1909. május 1.

közbe a parancsnok eltávolításának érdekében. Szkrjabin alaptalannak vélte a vádat és Juszuf pasát konzervativizmusa mellett egy erőskezű vezetőnek tartotta, aki nélkül a “fanatikus muzulmánok” bármikor az örményekre támadhattak volna Erzurumban. Az orosz konzul egyúttal hozzátette, hogy Tarih pasa egyedül nem lett volna képes az indulatok megfékezésére.³⁰ Az országszerte lezajlott események viszont nem maradhattak következmények nélkül. Május 30-i ítélete alapján az Erzincani Katonai Törvényszék Juszuf pasát, akit a lázadás megszervezésével vádoltak, Isztambulban kivégezték.³¹

A CEMİYETI İLMIYE

Az EHB megörökölte a korábbi abszolutista rezsím minden gazdasági nehézségét. Alekszander Stritter orosz konzul jelentései szerint az unionisták erzurumi szervezetéhez a központi kormánytól szinte kizárólag adóemelésről szóló rendeletek érkeztek 1911-ben. A pénzek beszédese tovább élezte a lakosság és a kormány közötti feszültséget. Ha ez nem lett volna már önmagában elég, az alkotmányossággal szembenálló attitűdök jelenlétét Erzurumban a különféle vallási társaságok aktív tevékenysége is bizonyította, amelyek hamar az orosz konzulátus érdeklődésének középpontjába kerültek. Ezen társaságok a konzervatív társadalmi rétegek által fontosnak tartott életmódbeli kérdések tematizálásával igyekeztek befolyást szerezni. Az egyik ilyen társaság az 1911 januárjában létrejött *Cemiyeti İlmiye*³² volt, amely kizárólag helyi muzulmán vallási vezetőkől állt és a valihoz intézett kérések között szerepelt a nők fürdőlátogatásának tilalma, valamint a fejkendő hordásának szigorúbb ellenőrzése. Emellett javaslatot tettek például a szerencsejátékok, például az ostábla vagy egyéb kártyajátékok korlátozására is.³³ Az EHB eleinte szkeptikus volt a társaság tevékenységével kapcsolatban, és felkért olyan prominens személyeket, mint Hacı İsmail és Hacı Lutfulla³⁴, hogy ne csatlakozzanak a szervezethez, azok azonban az EHB követeléseit elutasították, kijelentve, hogy az alkotmányt csakis úgy fogják szolgálni, ahogy azt ők maguk jónak látják: összhangban a Korán tanításaival, más felsőbb hatalmat el nem fogadva.³⁵

A társaság befolyásának terjedését megakadályozó sikertelen kísérletek után az unionista politikai vezetők inkább kompromisszumos megoldásra törekedtek, hogy elnyerjék a társadalom azon csoportjainak támogatását, akik a legkevésbé lelkesedtek az alkotmányos változásokért. Amikor a *Cemiyeti İlmiye* azt javasolta, hogy a boltokat és a bazárokat Mohamed próféta születésének napján zárják be, az EHB támogatta a társaság indítványát, sőt, az iskolák és hivatalok munkájának szüneteltetését is elrendelték. Az orosz konzuli jelentések alapján mindez a helyi lakosokban megrökönyödést váltott ki az új szekulárisabb törökországi rend tekintetében, hiszen az állami adminisztráció látszólag alávetette magát a vallási csoportosulások akaratanak. A források alapján feltételezhető, hogy a reformpárti lakosság ellenezte a reformok visszafordítását. Ennek ellenére a

³⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2677, l. 46–55. 1909. május 1.

³¹ GÜNAY 1909. 881.

³² Az *İlmiye* az Oszmán Birodalom vallási ügyeivel foglalkozó intézménye volt. A kifejezés alatt érthető még mindazon személyek összessége, akik valamilyen vallási tevékenységekkel foglalkoztak az országban, így az Erzurumban létrejött társaság (*Cemiyeti*) neve arra utalhat, hogy egy az iszlám tanításával foglalkozó csoportosulás jött létre. Mivel az orosz konzulátus fordítás nélkül hivatkozott rájuk, én is megőriztem a hivatkozási formát.

³³ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680, l. 8. 1911. február 7.

³⁴ Hacı Lutfulla a mufti tisztségét töltötte be Erzurumban.

³⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680. l. 37. 1911. március 12.

Cemiyeti Ilmiye rendkívül termékeny szervezet maradt, tekintve, hogy ugyanazon évben 93 oldalon összegezték állásfoglalásaikat és azt mindkét törvényhozási ház elé terjesztették felülvizsgálatra.³⁶

SZABADSÁG ÉS EGYET NEM ÉRTÉS

Kihasználva a külső és belső válságokkal súlyosbított politikai helyzetet, aktivizálta magát az ifjútörökök ellenzéke, a Szabadság és Egyetértés (*Itilaf*³⁷) pártja, amely támogatta az oszmanista felfogás értelmében a decentralizációt és az etnikai kisebbségek jogi törekvéseit.³⁸ Az orosz konzuli jelentések tanúsága szerint számos, az EHB-t támogató tiszt csatlakozott köreikhez. Ezzel szemben, akik hűek maradtak az unionistákhoz, megosztottak voltak a birodalom jövőjét illetően. Az egyik ilyen frakció teljes egészében az akkori parlament felszámolására törekedett, míg a helyi tisztviselők egy másik csoportja támogatta a szultanátus feloszlatását és egy parlamentáris államberendezkedés megvalósítását. Az *Itilaf* saját befolyásának kiterjesztése érdekében Erzurumba is látogatást tervezett, azonban az unionisták kiterjedt propaganda- és megfélemlítő tevékenysége miatt utazásukat végül lemondták. Megdöbbentő Stritter konzul állítása, miszerint a kormánypárt az *Itilaf* híveinek azon állítólagos szándékáról terjesztett pletykákat, hogy megérkezve Erzurumba, meg akarják tiltani a fejkendő hordását, remélve, hogy a szóbeszéd majd visszatartja a konzervatívokat az ellenzéki párt támogatásától.³⁹

Ugyan a városi jelenléttől a párt megfutamodott, némi sikert mégis elkönnyvelhettek a potenciális szavazók elérését tekintve, hiszen az addig unionista elveket valló erzurumi újság, a *Sadayı Şark* szerkesztősége átpártolt az *Itihad*-tól az *Itilaf*-hoz. Annak érdekében, hogy az ifjútörökök biztosítsák pártjuknak a megfelelő szócsövet a közelgő választások előtt, az EHB új lapot alapított *Necat* néven.⁴⁰ Az EHB minden követ megmozgatott, hogy megnehezítse ellenzéke dolgát, többek között sokáig akadályozta, hogy az *Itilaf* helyi szervezetének klubhelyisége megnyithasson, s majd csak a botrányos 1912-es áprilisi választások után engedélyezte azt.⁴¹ Természetesen a választási csalásoktól sem visszariadott kormánypárt elsőpró többséget szerzett a törvényhozásban. Félve az EHB választások utáni bosszújától – állította Stritter – mind a *Sadayı Şark*, mind pedig a *Farık* nevű lapok bezártak és eladták nyomdáikat. Míg az előbbi lap főszerkesztői a fővárosba költöztek, Sidki effendi, az utóbbi lap szerkesztője csatlakozott az unionistákhoz és a lapot a párt számára megfelelő köntösbe öltöztette.⁴²

A „MEGMENTŐK”

Mivel az EHB láthatólag egyre inkább autoriter módszerekkel kormányzott, egy maréknyi *Itilaf*-hű tiszt – akik magukat „megváltóként”, illetve „megmentőként” aposztrofálták – a kormány megbuktatására szánta el magát. Az 1912 májusában még EHB-tag Sadik ezredes által vezetett

³⁶ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680. l. 23. 1911. február 11.

³⁷ Az orosz konzuli források így idézik a pártot, ezért én is így fogom említeni a továbbiakban.

³⁸ GAWRYCH 2006. 190.

³⁹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682. l. 6–7. 1912. január 6.

⁴⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 8–9. 1912. január 9.

⁴¹ A konzulátusi megfigyelések alapján a helyi szavazatszámolásnál szándékosan több szavazóképes etnikai törököt állapítottak meg, hogy az eredmények tükrében csak egy örmény származású képviselő jelenhessen meg a törvényhozásban. Lásd: AVPRI, f. 180, d. 2682, op. 517/2. l. 8–9. 1912. január 19.

⁴² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 23. 1912. június 7.

megmozdulás ugyanazon év július 9-én lemondatta a Said pasa vezetette kormányt, és az unionisták parlamenti többsége ellenére kicsúszott kezükből a végrehajtói hatalom. Gazi Ahmed Muhtar pasa, az új nagyvezír, hiába írta ki a választásokat, terve az első Balkán-háború kirobbanása miatt megghiúsult, így október 29-én le is mondott posztjáról, hogy átadja helyét Kamil pasának.⁴³ Az újonnan megalakult kormány óriási problémákkal nézett szembe. A háború okozta terhek mellett a kurdok és az örmények helyzete is tisztázatlan maradt, s mindez különböző módokon és formákban mutatkozott meg Erzurumban.

Míg eleinte *csak* a már említett földkérdés helyezte szembe a kurd törzseket a mindenkori kormányzattal, hamar napvilágra került számos egyéb sérelem is. Mihail Nikolszkij, az erzurumi orosz konzulátus ülnöke egy, a kurdokról szóló részletes leírásában úgy véleményezte a II. Abdul Hamid szultán által létrehozott és személyétől függő *Hamidiye* lovas alakulatokat, hogy a katonai erő növelése helyetti célja inkább a „kurdok megtanítása volt arra, hogy hogyan engedelmeskedjenek a törököknek”. Behódoltatni a törzsi szervezetben élő kurdokat nem volt könnyű, ennél fogva a hamidi rendszer nagyfokú szabadságot adott ezeknek az osztagoknak, lehetővé téve számukra az örmény lakosság kifosztását és lemészárlását. Az orosz konzulátusi megfigyelések arról is tanúskodtak, hogy az új alkotmányos rend sem hozott vigaszt, hiszen 1911–1912 között az erzurumi adminisztráció többnyire szemet hunyt az örmények elleni repressziók fölött, s tették mindezt annak érdekében, hogy elkerüljék a kurdokkal való konfrontációt.

A szultáni hatalom megdöntése egyúttal a Hamidiye végét is jelentette: az alakulat átszervezésre került, azonban a korábbi rendszerrel szemben az új irreguláris lovassághoz való csatlakozás nagyobb állami ellenőrzést és felügyeletet jelentett, ezáltal kevésbé kínált vonzó lehetőséget a kurd törzsek számára. Jó példa erre Nikolszkij 1912-es októberi jelentése, mely szerint az Hamidiye helyett felállított könnyűlovas alakulat megtagadta a balkáni háborúkban való részvételt arra való hivatkozással, hogy mivel nem katonái ismerték az ottani terepviszonyokat, kevesebb lehetőségük nyílt volna a rablásra.⁴⁴

Általános elégedetlenségüket jól mutatta, hogy egyes kurd törzsfők már 1912 decemberében összegyűltek a gazdag és befolyásos Aga effendi dersimi rezidenciáján Erzurum vilájetben, ahol kifejezték szándékukat a „nemzeti szabadságuk és függetlenségük” megvédésére. Némileg ironikus módon az ülést a *Hafif Süvari* tagjai vezették. A kormányzati tisztviselők elleni támadások számának növekedése is egyértelműen a be nem hódolásuk jeleként volt értelmezhető. December közepén Tahir pasa, a pašimléri *kaimakam*⁴⁵ egy kurd faluba utazott, hogy rekvirálja a háborús kiadásokat fedező készleteket, ahol a helyiek – kifejezvéen nemtetszésüket – rátámadtak. A hatóságok a központi kormánynak küldött jelentéseikben igyekeztek az incidenst jobb színben feltüntetni. Eközben – kissé őszintébb hangnemet megütve – a bajaziti (mai nevén Doğubayazıt) *mutassarif*⁴⁶ viszont kifejezte azon aggodalmát a valinak, hogy katonai erősítés nélkül képtelen hatékonyan kezelni a súlyos kurd helyzetet.⁴⁷ Egyértelművé vált tehát, hogy a kormányzat képtelen megbirkózni a határain belül dúló törvénytelenséggel.

⁴³ SHAW – SHAW 1977. 290–292.

⁴⁴ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 62–64. 1912. október 15.

⁴⁵ A *kaimakam* (kaymakam, qaimaqam) az Oszmán Birodalom a vilájetnél és szandzsáknál kisebb államigazgatási egységeinek a kazáknak az élén állt. Tahir pasa – a jelentések alapján – az erzurumi vilájet erzurumi szandzsájkának pašimléri kazájáért volt felelős.

⁴⁶ A *mutassarif* a szandzsákok élén álló kormányzati megbízott volt.

⁴⁷ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 72–80. 1912. december 28.

Míg a Kamil pasa vezette kormány küszködött a Balkánon dúló háborúból következő nehézségekkel, különösképpen a belső társadalmi feszültségekkel, 1913. január 23-án az EHB néhány tagja Enver és Talaat bej vezetésével megrohamozta az oszmán kormányzati szerveket és a felfordulásban meggyilkolták Nazim bej hadügyminisztert, majd megdöntötték a politikai vezetést. A kormányt villámcsapásszerűen érte a támadás, hiszen a puccsot megelőző napokban az erzurumi közgyűlésben az *Itilaf* éppen jelentős sikert könyvelt el háborúellenes politikájának köszönhetően: míg az unionisták a szerb–bolgár koalíció által nem sokkal korábban elfoglalt Edirne visszafoglalását sürgették, az *Itilaf* szembehelyezkedett a további háborús cselekmények folytatásával. A kormánypártiak győzelmi ünnepét a fővárosból érkező hírek szakították félbe, melyek még az EHB erzurumi tagjait is meglepték. Ennek ellenére rögtön táviratban fejezték ki megingathatatlan elkötelezettségüket a folyamatban lévő balkáni háború érdekében szükséges anyagi áldozatok megtétele mellett. Alekszander Alekszievics Adamov orosz konzul szerint azonban arra még az unionisták sem számítottak, hogy napi táviratokat kapnak majd a központi kormánytól, amely pénzt és készleteket követel a háborús erőfeszítések támogatására.⁴⁸

Ugyan az *Itilaf* tagjait megtépázta a hatalom elvesztése, kíméletlenül használták ki az EHB minden egyes baklövését. A balkáni háború folytatása és Edirne hatalmas véráldozattal való visszafoglalása jó politikai táptalajt szolgáltatott az ellenzéknek. Az egyik nap plakátokat ragasztottak ki Erzurum városban, amelyeken az oszmán katonai sikerekről szóló hírek valódiságát kérdőjelezték meg, illetve pletykákat terjesztettek arról, hogy az *Ittihad* politikusai a háborús pénzeket elsikkasztották. A hírek aláásták nemcsak a nyomtatott médiumok megbízhatóságát, de a kormányba vetett hitet is. Még a helyi *defterdár*⁴⁹ is nyilvánosan ostromozta az erzurumi valit és megtagadta az adományok beszolgáltatását. A háborús támogatások kérdése megosztotta a helyi muszlim közösségeket, és az elkövetkező eseménysor már csak olaj volt a tűzre. Hacı Ahmed imám – mekkai és medinai tartózkodása után – Erzurumba érkezett prédikálni és kifejezte nemtetszését az adományok lassú csörgedezése miatt. Szavai feltűzeltek a jelenlévőket, akik a helyi EHB-vezetők rezidenciái elé vonultak és heves tiltakozásuk közben kijelentették, hogy nem kívánnak többet áldozni a háborúra addig, ameddig meg nem bizonyosodnak a pénzek szabályos felhasználásáról.⁵⁰ A kérdés egyértelmű aktuálpolitikai színezetet kapott és elmélyítette a már meglévő társadalmi törésvonalakat. Így fordulhatott elő, hogy a két párt támogatói végül késsel rontottak egymásnak.⁵¹

AZ ÖRMÉNY KÉRDÉS ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM ÚTJA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A látszólagos békét az örmény politikai képviselő és az oszmán kormányzat között jól mutatja, hogy egy lokális erzurumi újság szerkesztőség alakuló ünnepségén mondott beszédében az erzurumi vali Nazim bej úgy fogalmazott, hogy „*az alkotmány elfogadása óta a törökök és az örmények olyan szintű egységet kovácsoltak, hogy ma már egyetlen oszmán nemzetnek tekinthetők*”. Továbbá rámutatott, hogy „*az örmények megértették az alkotmány fontosságát, éles ellentétben az albánokkal, drúzokkal*

⁴⁸ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 2–9. 1913. január 24.

⁴⁹ Az Oszmán Birodalom adószedőit hívták így.

⁵⁰ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 11–18. 1913. február 15.

⁵¹ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 23–32. 1913. március 16.

és az arabokkal, akik fegyveres ellenálláshoz folyamodnak”.⁵² Azonban a közös és egységes oszmán birodalmi identitás a valóságban vágyálom maradt és egyes etnikai csoportok, mint az örmények, kétkedtek az oszmán államhatalom megbízhatóságában. Igaz, a Dashnaksutyun⁵³ többnyire az EHB szövetségeseinek mutatkozott, ugyanakkor az örménység megosztott maradt annak megítélésében, hogy melyik fél politikai támogatása jelenthet eredményesebb érdekképviselést a számukra. A kulturális hasonlóságok miatt tovább erősödtek az Oroszországot támogató hangok.

Ezzel szemben a Dashnak – és így annak erzurumi szervezete is – elítélte az Oroszországhoz felé való közeledést, csakúgy, mint az örmény értelmiség nagy része, amely sokkal beágyazottabb volt az oszmán államigazgatásba, mint az örmény parasztság. Bizonyos esetekben a forradalmárok még rosszállóan is néztek az oroszokkal kereskedő társaikra, beszédeikben pedig nem mulasztották el elretentésképpen megemlíteni az Oroszországban bebörtönzött örmény értelmiségiek sokaságának példáját.⁵⁴ Hiába azonban az ÖFF elkötelezettsége az oszmán vezetés mellett, az örmények oroszpártisága stigma maradt a többségi muszlim társadalomban, ami feszültséget okozott a keresztény és muzulmán etnikai csoportok között. Ráadásul Oroszország közelsége rendszeres témát szolgáltatott azok számára, akik egy örmény segítséggel megtámogatott orosz katonai offenzíva elkerülhetetlen rémképét vizionáltak. Nem segített az örmények reputációjának ápolásában az sem, hogy 1913 októberében házi készítésű bomba robbant Erzincan városában, romba döntve két házat. Mint a rendőrségi vizsgálatból kiderült, a bombát egy örmény forradalmár készítette, ami jól jelezte a Dashnak egyes tagjainak bizalmatlanságát mind az oszmán, mind az orosz uralmat illetően. Az események természetesen óriási felháborodást okoztak a muzulmán lakosság köreiben, amit csak súlyosbított a helyi örmények öröme az oszmán hadsereg balkáni fronton elszenvedett vereségei hallatán.⁵⁵

Tovább fokozta a társadalmi feszültséget, hogy a balkáni háborúk közepette az európai nagyhatalmak számára új esély kínálkozott az örmények hányatott sorsának rendezésére. Oroszország előterjesztése alapján a hat örmény vilájetből egy tartományt faragtak volna, élén egy 5 évre megválasztott s lehetőleg keresztény megbízottal. A javaslat megosztotta nemcsak a civil oszmán-örmény lakosságot, de a Dashnak tagjait is, félve az orosz okkupáció lehetőségétől. A kormányzat tiltakozott, hiszen ekkor már tudható volt, hogy Oroszország a háttérben támogatja az örmények életét megkeserítő kurdokat. Utóbbi ellen a cári kormányzat hevesen tiltakozott, de Németország és Franciaország is gyanúval kezelte az orosz kezdeményezést. Eközben Szentpétervár folyamatosan katonai beavatkozással fenyegette Isztambul és katonákat vonultatott fel az erzurumi határsávra. Az oszmán politikai vezetés a külső és belső problémáktól küszködve nem tehetett mást, mint alávetette magát a cári külpolitika nyomásának és 1914 februárjában beleegyezett a tervezetbe, noha a véglegesített és aláírt változat tartalmazott az oszmánok számára kedvező változtatásokat is. Végül a világháború elsöpörte az egész tervezetet, egyúttal megpecsételve a birodalom sorsát. Azé az impériumét, amely összerokadván még elpusztította saját örmény lakosságát, egyszerre téve egyértelművé, hogy az Oszmán Birodalom nem csupán képtelen volt megvédeni határait, hanem lakosai számára sem tudta garantálni biztonságukat. Mindez megfelel az orosz konzuli jelentések-ből kiolvasható utalásokból, melyek elégikus képet festenek egy bukott állam haláltusájáról.⁵⁶

⁵² AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2680, l. 4. 1911. február 7.

⁵³ Az Örmény Forradalmi Föderáció, másnéven Dashnaksutyun, avagy Dashnak.

⁵⁴ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2682, l. 10–11. 1912. február 3.

⁵⁵ AVPRI, f. 180, op. 517/2, d. 2684, l. 34–43. 1913. április 7.

⁵⁶ REYNOLDS 2011. 73–77.

IRODALOMJEGYZÉK

- AHMAD, FERAZ (1968): The Young Turk Revolution. *Journal of Contemporary History* vol. 3. issue 3. 9–36. <https://doi.org/10.1177/002200946800300302>
- BUTT, AHSAN I. (2017): *Secession and security: Explaining state strategy against separatists*. Cornell University Press.
- DAVISON, RODERIC H. (2015): *Reform in the Ottoman empire, 1856–1876*. Princeton University Press.
- GÜNAY, NEJLA (2015): *1909 Nisan Bunalımının Erzurum daki Yansımaları*. In Sevk ve İskân Kanunu'nun 100. Yılında II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu. Erzurum. 871–884.
- GAWRYCH, GEORGE (2006): *The Crescent and the eagle: Ottoman rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*. Bloomsbury Publishing.
- HARTMANN, ELKE (2013): *The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late Nineteenth Century*. In Bartov, Omer, and Eric D. Weitz: *Shatterzone of Empires, Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University Press. 172–190.
- KLEIN, JANET (2007): Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian relations in the Hamidian period 1876–1909. In *International Journal of Turkish Studies* Nos 1,2. 153–166.
- KÉVORKIAN, RAYMOND (2011): *The Armenian genocide: A complete history*. Bloomsbury Publishing.
- REYNOLDS, MICHAEL A. (2011): *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908–1918*. Cambridge University Press.
- SHAW, STANFORD J – SHAW, EZEL KURAL (1977): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press.
- SOMAKIAN, MANOUG (1995): *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1912–20*. IB Tauris.
- SUNY, RONALD GRIGOR (2015): *They Can Live in the Desert but Nowhere Else: A History of the Armenian Genocide: A History of the Armenian Genocide*. Princeton University Press.
- ZÜRCHER, ERIK J. (2014): *The young turk legacy and nation building: From the ottoman empire to Atatürk's turkey*. Bloomsbury Publishing.

OLASZ LAJOS PhD

olasz.lajos55@gmail.com
magister emeritus SZTE JGYPK

A Nemzeti Hadseregtől a Magyar Királyi Honvédségig Trianon árnyékában, 1920–1923

From the Hungarian National Army to the Royal Hungarian Army
In the Shadow of Trianon, 1920–1923

ABSTRACT

In 1920, the National Army was vigorously developed. The Hungarian government considered it important to strengthen national defence against the military superiority of neighbouring states. The Red Army launched an attack on Poland and was already threatening Warsaw. The Hungarian government hoped that if it provided military assistance to the Poles, the Entente powers would ease the strict requirements of the planned peace treaty. The government hoped that during the operation it could reintegrate a part of Slovakia, with the approval of the Entente, the Treaty of Trianon contained extremely severe military restrictions. A professional army of only 35,000 men, without heavy artillery, tanks, air force and air defence, could not have defended the country against an external attack. The prescribed downsizing caused a serious social problem. The restriction of production or purchase of weapons made Hungary vulnerable for a long time. The Royal Hungarian Army, established in January 1922, tried to provide a small but effective defence force within the restrictions. However, in a hidden form, the government tried to maintain a larger number of personnel and a smaller amount of modern combat equipment.

KEYWORDS

Treaty of Trianon, Hungarian National Army, Royal Hungarian Army, military restrictions, covert military development

DOI 10.14232/belv.2023.4.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Olasz Lajos (2023): A Nemzeti Hadseregtől a Magyar Királyi Honvédségig Trianon árnyékában, 1920–1923.

Belvedere Meridionale vol. 35. no. 4. pp 66–84.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A NEMZETI HADSEREG ÉS A BÉKESZERZŐDÉS KATONAI ELŐÍRÁSAI

A Nemzeti Hadsereg 1919 novemberében az Észak-Dunántúl és Budapest, a Duna-Tisza köze és Észak-Magyarország román kiűritése nyomán átvette az ellenőrzést az ország területének kétharmada felett. A Tiszántúl még 1920. március 30-ig román, a Dél-Dunántúl egy része pedig 1921. augusztus 27-ig délszláv megszállás alatt állt (Barcs térségéből 1921. szeptember 30-én, Szeged külterületéről 1922 májusában távoztak az utolsó délszláv egységek). November végén a magyar haderő 25 935 főből állt (2834 tisztt), ami jelentős előrelépés volt az augusztusi 4825 főhöz képest, azonban még így sem volt elegendő a demarkációs vonalak jelentette ideiglenes határok védelmére. Ezért a kormány december 6-án sorozást rendelt el, az 1895–1898-as évfolyamok számára. A haderő 6 körletparancsnokságra tagozódott (Budapest, Székesfehérvár, Szombathely, Kaposvár, Szeged, Miskolc), melyek katonai közigazgatási és hadkiegészítési feladatokat is elláttak.¹

A párizsi békekonferencia 1920. január 15-én közölte a magyar kormánnyal az előzetes békefeltételeket. Ebben mindössze 35 000 főnyi zsoldos haderő tartását engedélyezték, miközben a Nemzeti Hadsereg létszáma a sorozásoknak köszönhetően január végére már 65 245 főre (4198 tisztt) emelkedett, fegyverzete 41 052 puska, 530 géppuska és 101 löveg volt. A katonai vezetés ezt az állományt sem tekintette véglegesnek, további bővítésre törekedett. Időközben a francia politika élén személyi változás történt, George Clemenceau-t, Alexandre Millerand váltotta a kormányfői székben, aki az európai újrendezésbe Ausztriát és Magyarországot is hajlandó volt bevonni, cserébe bizonyos francia gazdasági pozíciók megszerzéséért. A magyar kormány mindebben lehetőségét látott a békefeltételek, közte a katonai rendelkezések módosítására.²

Január 28-án a magyar fél tervezett békeelőírások jelentős enyhítését kérte. Legalább 85 000 fős haderőt tartott szükségesnek a belső rend biztosítására és a románok, szerbek által később kiűritendő területek birtokba vételére. A zsoldos hadsereg helyett fent kívánta tartani az általános védkötelezettséget, arra hivatkozva, hogy a magyar gazdaság nem tudná finanszírozni a hivatásos haderőt. Amennyiben ehhez Párizs nem járulna hozzá, a két rendszer kombinált változatának bevezetésére tett javaslatot. Az előzetesen megállapítottnál nagyobb arányú lőszer- és hadianyag-gyártás engedélyezését kérte, illetve fegyverbeszerzés lehetőségét az antanttól. Fontosnak

¹ HIM HL HÜM Eln. 1. 20 621/1919., 146 906/1919.; ERNYES 2021. 145–146.

² HIM HL HM Eln. 1. 1065/1920.; HIM HL VKF Eln. 2. 201/1920.; GULYÁS 2012. 29–30. old.

tartotta volna hadosztályonként 1-1 repülőszázad és páncélos osztag hadrendbe állítását. Mindezt a kormány felajánlotta, hogy bekapcsolódik a Vörös Hadsereg elleni harcba. Párizs azonban semmilyen érdemi módosításra nem mutatott hajlandóságot.³

Közben folyt a haderő szervezeti átalakítása. A békeszándék és a funkcióváltás jelzéseként a hadügyi tárca nevét 1920. március 15-én honvédelmire változtatták, ekkor lépett hivatalba Soós Károly vezérőrnagy, honvédelmi miniszter. Április 1-jén megszűnt a Fővezérség és a fővezéri pozíció, mint parancsnoki beosztás, jogkörét, legfelsőbb hadúrként a kormányzó gyakorolta. A Fővezérség hadműveleti és a központi rendfenntartással kapcsolatos feladatait a Vezérkar vette át, melynek élén Berzeviczy Béla altábornagy állt. Április 12-én, a Vérmezőn a Nemzeti Hadsereg ünnepélyes keretek között felesküdt a kormányzóra. Május 18-án Láng Boldizsár ezredes irányítása mellett megkezdte működését a kormányzó Katonai Irodája.⁴

A magyar kormány még látott bizonyos lehetőséget a határok megváltoztatására, és a Vörös Hadsereg előretörés megállítására, illetve a térségen belül egy újabb bolsevik fordulat bekövetkezésének megakadályozására hivatkozva a Felvidék megszállását tervezte. Abban bízott, hogy az antantnak tett szolgálat révén Párizsban majd elfogadják a Felvidék elfoglalásával kialakuló új helyzetet. A Vezérkar számításai szerint a Csehszlovákia elleni hadművelethez (Ébredés) 85 000 fős haderőre van szükség (63 zászlóalj, 36 lovasszázad, 28 üteg). A Nemzeti Hadsereg létszáma májusra elérte a 79 270 főt (5711 tiszt), a fegyverzet és felszerelés terén azonban komoly hiányok jelentkeztek. Csehszlovákia 150 000 fős haderőt tartott fegyverben, melyből 75 000 fő szlovák területen állomásozott. Prága tárgyalt a délszláv állammal és Romániával egy magyarelles katonai szerződés megkötése érdekében, amire Belgrád hajlandóságot is mutatott. A magyar tervek végrehajtására így nem volt reális esély.⁵

A katonai vezetés tisztában volt vele, hogy ha a békefeltételek nem változnak a tisztok és a legénység nagy részét le kell majd szerelni, de addig is igyekezett minél több behívottat kiképzésben részesíteni, mert nyilvánvaló volt, hogy a zsoldos hadseregre való áttérés után erre már nem lesz lehetőség. A katonai körletek mozgó alakulatait 1-1 gyaloghadosztály keretébe szervezték. Egy hadosztály 3 gyalogezredből, 1 lovas osztályból, 1 tüzérosztályból, műszaki (utász) és híradó századból állt. Közülük 1920 tavaszán csak a székesfehérvári, a szombathelyi, a kaposvári és a szegedi volt valamelyest feltöltve. A miskolci és budapesti hadosztály még szervezés alatt állt, a debreceni felállítás pedig csak a román kivonulás után kezdődhetett meg. A tisztai különítményekből önálló vadászzászlóaljak alakultak. A huszár alakulatokat 2 lovasdandárba vonták össze és megkezdték egy tartalék hadosztály kereteinek felállítását. Az egységek az állomáshelyük neve szerint szerepeltek a hadrendben (pl. soproni gyalogezred), a hadosztályok a körletparancsnokság székhelyéről kapták az elnevezésüket.⁶

A békekonferencia május 6-án közölte a magyar kormánnyal a véglegesnek tekintett békefeltételeket. A 2266 km hosszú határok csak néhány rövidebb szakaszon támaszkodtak természeti választóvonalakra, és csak Csehszlovákia felé biztosítottak viszonylag jól védhető pozíciót. Más irányokban az ország katonailag teljesen nyitott, nehezen védhető határokkal rendelkezett. Súlyos veszteségeket szenvedett a közlekedési hálózat. A 2128 km vízi út nem képezett összefüggő

³ HORNYÁK 2004. 80–81.; DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 27–28.

⁴ HIM HL VKF Eln. 1. 16 058/1920.; HIM HL HM Eln. 1. 63 595/1920.; DOMBRÁDY 2012. 60–61.

⁵ HIM HL HM Eln. 1. 1065/1920.; HIM HL VKF Eln. 1. 11 905/1920.; 13 123/1920.; VKF Eln. 2. 1121/1919.

⁶ HIM HL HM Eln. 1. 71 246/1920., 74 042/1920.

rendszer, és csak részben volt hajózható. Csonkává vált a vasúthálózat, megszűnt a közvetlen összeköttetés a határok közelébe került regionális centrumok (pl. Pécs, Szeged, Debrecen) között, ami komoly gazdasági és honvédelmi nehézségeket okozott.⁷

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni szerződés a szükséges ratifikációkat követően a magyar nemzetgyűlés 1921. július 26-án a XXXIII. törvény elfogadásával cikkelyezte be. A katonai előírásokat a dokumentum V. része foglalta össze, de közvetett módon más rendelkezések (határok, közlekedés, pénzügyi korlátozás) is érintették az ország honvédelmi képességeit. A szerződés kimondta, hogy a magyar haderő csak a belső rend fenntartására és határrendőri feladatok ellátására szolgálhat, és csupán ennek megfelelő képességekkel rendelkezhet. Ezért a hadsereg vagy hadtest szintű szervezést nem engedélyezték, a hadrendben hadosztálynál magasabb hadműveleti egységek nem szerepelhettek. A haderőnek nem lehetett háborús irányításra alkalmas vezérkara, és nem folytathattak vezérkari képzést sem.⁸

Az általános védkötelezettség megszűnt és helyébe hivatásos haderő lépett, melynek létszámát a katonaiskolákkal, a pótkerettel és a polgári alkalmazottakkal együtt 35 000 főben maximálták. A 35 000 főben maximált haderő nem tudta volna biztosítani az ország védelmét (Ausztria kivételével) egyetlen szomszédos állam támadásával szemben sem. Ez a szám irreálisan alacsony volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia 450 000 főnyi békehaderőjét tekintve a trianoni Magyarország területére (az egykori OMM 13,74%-a) 62 000 fő lett volna arányos, de még a Magyarország számára koránt sem kedvező 1918. november 13-án aláírt belgrádi katonai konvenció alapján (6 gyalogos és 2 lovas hadosztály) is a későbbi trianoni területre legalább 45–50 000 fős haderő esett volna.⁹

Meghatározták, hogy a tisztek száma az összlétszám 5%-a, az altiszteké 7,5%-a lehet, (1924 nyarán a tisztek aránya 11% volt). A tiszteknek legalább 20 év, az legénységi állományúaknak 12 év szolgálati időt kell vállalniuk. A már szolgálatban lévő tisztek 40 éves korukig kötelesek a haderő kötelékében maradni. A szolgálati idő lejártá előtt kilépő tisztek és altisztek aránya nem haladhatta meg a 20%-ot, amennyiben ennél többen távoztak, nem lehetett pótolni őket. Tilos volt a hadkiegészítő szervek működése, a mozgósítás szervezése, polgári szállítóeszközök igénybevételenek előkészítése. Az alakulatokhoz nem tartozhattak kiegészítő keretek. Tisztek és legénység nem kerülhettek nyilvántartott tartalékos státuszba, a nem tényleges állományúak nem kaphattak továbbképzést. Ez a rendelkezés lehetetlenné tette az állomány fokozatos cserélését, nagyobb számú jelentkező katonai kiképzését.¹⁰

A rendvédelmi és rendészeti szervek (csendőrség, rendőrség, pénzügyőrség stb.) száma nem haladhatta meg a trianoni országterületre vetített 1913-as létszámot. Ezt, indokolt esetben, a Szövetségi Ellenőrző Bizottság (SZKEB) javaslatára a Nagykövetség Tanácsa bővíthette. A rendvédelem tagjai kézi fegyverrel rendelkezhetek. Tilos volt őket vagy a vasút alkalmazottait katonai kiképzésre, gyakorlatra összevonni. Nem foglalkozhattak katonai kérdésekkel a különböző tanintézetek, sport- és egyéb egyesületek sem.¹¹

A rendelkezések szabályozták a haderő szervezetét, tagozódását, a fegyverzet jellegét és mennyiségét is. Megszabták az egységek maximális és minimális létszámát, fegyvernemi

⁷ HORVÁTH – SUBA 1995. 219–221.

⁸ *rianon* 2019. 83–85.; DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 27–29.

⁹ *Francia diplomáciai iratok* 1999. 16–18.; HORVÁTH 2018. 22.

¹⁰ ERDEŐS 2007. I. 167.; BALLA 2019. 149–157.

¹¹ DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 27–29.; *Trianon* 2019. 85–86.

összetételét. Egy hadosztály 3 gyalogezreddel és 1 tüzérezreddel (8 néglöveges üteggel) rendelkezhetett, létszáma 11 194 fő (414 tiszt) és 8300 fő (300 tiszt) között mozoghatott. A vegyesdandár állományát 2 gyalogezred, 1 kerékpáros zászlóalj, 1 tüzérosztály, 1 aknavető század, 1 lovasszázad, híradó, műszaki és szállítószolgálat képezte, maximum 5548 fő (198 tiszt), minimum 4390 fő (140 tiszt) állománnyal. A létszám és az összetétel ilyen szigorú meghatározása megnehezítette a rugalmas szervezést és a korszerűsítést.¹²

A honvédség számára összesen 40 250 puskát, 525 géppuskát, 140 aknavetőt, 105 löveget engedélyeztek (1000 főre 1150 puska, 15 géppuska, 4 aknavető, 3 löveg). Összevetésként, 1918-ban a gyaloghadosztályok több mint 100 különböző űrméretű löveggel rendelkeztek, így a 3–3,5 hadosztálynyi erő számára 350–400 löveg lett volna arányos. Pontosan megszabták a legyártható és tárolható lőszer mennyiségét, 1-1 puskához 500, géppuskához 10 000, löveghez 1000 lövedéket tarthattak. A gyártás csak a kiképzés során elhasznált lőszer pótolhatta, a többletet a SZKEB által ellenőrzött raktárakban kellett elhelyezni. Tilos volt a lőszerexport vagy import. Fegyvert és lőszer csak egyetlen központi, állami vállalat állíthatott elő, de a SZKEB kivételes esetben ideiglenesen engedélyezhette más üzemeknek is a fegyvergyártást. Golyós vadászfegyvert szabadon készíthettek, de csak olyan űrméretben, amely nem egyezett egyetlen európai hadseregben használt hadi fegyverével sem.¹³

A magyar haderő nem rendelkezhetett katonai repülőgépekkel, páncélos harceszközökkel, légvédelmi ágyúkkal, 105 cm-nél nagyobb kaliberű lövegekkel, lángszórókkal vagy vegyi harceszközökkel, fojtó- és mérgezőgázokkal. Ezek gyártását, behozatalát szigorúan tiltották. A honvédség birtokában lévő ilyen fegyvereket, az előállításukhoz és alkalmazásukhoz szükséges eszközöket, a többi hagyományos fegyver és hadianyag engedélyezett mennyiségen felüli részével együtt át kellett adni a nagyhatalmaknak. A haderő birtokában lévő tiltott fegyverzet egy részét (tábori lövegek, 14 harckocsi, 2 páncélautó, 10 páncélvontató) azonban nem szolgáltatták ki, hanem szétszerelt állapotban elrejtették.¹⁴

A hadihajózásra vonatkozó rendelkezések kimondták, hogy az OMM összes hajóját és a Dunai flottillát ki kell szolgáltatni az antantnak. Az épülőben lévő hadihajók lebontásra kerülnek, a flotta 32 hajóját kereskedelmi célra át kell alakítani, így veszi át a SZKEB, és ezt beszámítják a jóvátételbe. A leszerelt fegyverzetet, tengerészeti hadianyagot szintén át kell adni. Tengeralattjárót Magyarország nem tarthat, nem építhet, nem vásárolhat, kereskedelmi vagy egyéb célra sem. Folyamrendészeti feladatok ellátására magyar szervek visszakapnak a SZKEB által kijelölt 3 felderítő naszádot. A békeokmány előírta, hogy a budapesti központi távíróállomás a kereskedelmi jellegű adásokon kívül katonai jellegű híreket 3 hónapig nem továbbíthat egyetlen korábbi szövetséges államba sem. Ez idő alatt másik nagyteljesítményű távíróállomás magyar területen nem létesíthető.¹⁵

A légügyi előírások rögzítették, hogy Magyarország katonai légi járművet nem tarthat. A békeszerződés érvénybe lépését követően 6 hónapig ilyen eszköz vagy ahhoz szükséges alkatrész gyártása, külföldről való behozatala tilos. Minden repülőgépet, léghajót át kell adni a nagyhatalmaknak, minden felszerelésükkel (fényképező, távíró) együtt. A fenti

¹² BALLA 2019. 149–155.; *Trianon* 2019. 89–91.

¹³ *Trianon* 2019. 92–93.; BALLA 2020. 114.

¹⁴ HIM HL VKF Eln. Hr. 1999/1929.; BONHARDT – SÁRHIDAI – WINKLER 1992. 13–14., 178–179.; BALLA 2019. 152–154.

¹⁵ *Trianon* 2019. 94–96.; DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 27–29.

rendelkezések könnyebb ellenőrzése érdekében fél évre teljes repülési tilalmat rendeltek el a magyar légi járművek számára. Mindez nemcsak a katonai repülésre, hanem az egész magyar aviatikára vonatkozott. A kormány 1920. február 12-én tiltakozott a polgári légi közlekedés korlátozása ellen. A Nagykövetek Tanácsa ezt azzal utasította el, hogy minden magyar repülőanyagot katonai jellegűnek tekint. A határidő letelte után majd lesz lehetőség a kereskedelmi célú repülésre. Az eredeti 1922. január 26-i terminus lejártakor azonban a tilalmat a békeszerződés előírásait túllépve, minden különösebb indoklás nélkül 1923. január 1-ig, vagy Magyarország Népszövetségbe történő felvételéig meghosszabbították.¹⁶

A békeszerződés érvénybe lépését követően a SZKEB légügyi közgei megkezdték a megmaradt repülőanyag megsemmisítését. Ennek során szétromboltak 119 gépet és 77 motort, lefoglaltak vagy használhatatlanná tettek nagy mennyiségű szakfelszerelést, speciális szerszámgépet, lebontottak 7 hangárt és számos reptéri létesítményt. A hangárok és kiszolgáló létesítmények egy részét a nemzetközi légi forgalom érdekeit szolgáló, 1921. november 7-én kötött szerződés mentette meg, de csak azon az áron, hogy ezek használati jogát a repülési tilalom lejártáig át kellett engedni a Szövetséges és Társult Hatalmaknak. A MAEFORT viszont nem működhetett tovább, a SZKEB követelésére 1921. december 6-án felszámolták, részben mert felfedezték katonai fedőjellegét, részben mert légiforgalmi konkurenciát láttak benne. Mindez jól mutatta, hogy a békeszerződéssel nemcsak a magyar katonai potenciált kívánták visszaszorítani, hanem a nagyhatalmak gazdasági érdekeit szolgálták és jogosulatlan előnyöket biztosítottak maguk és a szövetségeseik számára.¹⁷

A rendelkezések értelmében a Szövetséges és Társult Hatalmak légi járművei a magyar légtérben szabadon repülhettek, és minden korlátozás nélkül használhatták a repülőtereket és reptéri létesítményeket. Az ezekben az államokban kiállított minden személyi és repülési dokumentumot magyar szervek kötelesek voltak fenntartás nélkül elfogadni. A kereskedelem terén ezeket az országokat a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazása illette meg. Magyarország bevezethetett ugyan saját szabályokat a légtérhasználatra vonatkozóan, de a Szövetséges és Társult Hatalmak gépeit ezek csak akkor kötelezték, ha megfeleltek a saját országukban fennálló előírásoknak. A rendelkezések hatálya 1923. január 1-ig, illetve a Népszövetségbe való felvételéig tartott.¹⁸

A békeszerződésben szereplő előírások betartásának felügyeletére Szövetségközi Ellenőrző Bizottságokat állítottak fel. Működött katonai, hadihajózási és léghajózási bizottság. Ezek Budapestén állomásoztak, de az ország bármely részére bármikor kiszállhattak. Joguk volt minden, a szerződést érintő kérdésben felvilágosítást kérni, a vonatkozó iratokba betekinteni. A bizottságok költségeit (1920-ben havi 100 000 K) a magyar állam fedezte. A magyar kormány igyekezett bizonyos mértékig semlegesíteni a bizottságok működését és a rejtett katonai erőkre vonatkozó információkat elzárni előlük. Kormányrendelet mondta ki, hogy a SZKEB illetékesei csak a kijelölt magyar összekötőtisztek jelenlétében gyűjthetnek adatokat, és a fontosabb kérdésekben csak az illetékes szakminisztertől kaphatnak tájékoztatást. A leghosszabb ideig működő katonai SZKEB 1927. március 31-én fejezte be tevékenységét.¹⁹

¹⁶ *A magyar békeszerződés* 1921. II. 492–493.; SILLAY 1931. 128–129.

¹⁷ HIM HL TGY 2787. I. 42.; HIM HL PERS VII. 87. C–1. 171. d.

¹⁸ *Trianon* 2019. 255–256.

¹⁹ MNL OL K 26. ME 1921–38–459.; BALLA 2019 160–163.

A békeokmány általános rendelkezések között szerepelt, hogy az 1918. november 3-i padovai fegyverszünet passzusai továbbra is érvényesek, amennyiben nem mondanak ellent a trianoni szerződésnek. A békeszerződés végrehajtására 3 hónap állt rendelkezésre, ezen belül kellett meghozni a szükséges jogszabályokat, illetve módosítani azokat, melyek ellenkeztek a trianoni előírásokkal. Magyarország kötelezte magát, hogy nem küld senkit más országok fegyveres testületeibe, kiképző intézményeibe, és megteszi a szükséges lépéseket, hogy magyar állampolgárok saját kezdeményezésre se mehessenek oda. Ez alól kivételt csak a francia idegenlégió képezett. Elfogadta a magyar kormány, hogy aláveti magát minden olyan népszövetségi ellenőrzésnek, vizsgálatnak, melyet a nemzetközi testület szükségesnek ítél.²⁰

ÁTMENETI IDŐSZAK A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG FELÁLLÍTÁSÁIG

A Nemzeti Hadsereg szervezetének egységesítése során megkezdték a túlkapásokat elkövető különítmények felszámolását, amit nemzetgyűlési körökből már régóta sürgettek. Július 16-án Soós Károly a kormány elé terjesztette a rendfenntartásra és a „vörösvédelem” szabályozására készült tervezetet. Eszerint a korábban önálló különítmények, karhatalmi alakulatok vidéken a csendőrség alárendeltségébe kerültek, mint csendőr tartalék, a fővárosban pedig a budapesti katonai parancsnokság rendelkezett felettük. Ezzel egyidőben létszámleépítésre került sor. Ez alól kivételt képezett, Prónay Pál, Ostenburg Gyula és Héjjas Iván egysége. Az átszervezéssel párhuzamosan 1920. július 29-én kiadták a körletparancsnokságok új szervezeti határozványait. A tervezett haderő feltöltéséhez szükséges 63 zászlóalj, 36 lovas század és 28 üteg helyett azonban egyelőre csak 39 zászlóalj, 11 lovas század és 13 üteg volt hadra fogható.²¹

Július elején Mihail Tuhacsevszkij vezetésével, szovjet-orosz offenzíva indult a lengyel kézen lévő területek ellen, amely 40 nap alatt Varsó előteréig jutott. A lengyelek nem kaptak jelentősebb nemzetközi segítséget. A csehszlovák kormány inkább ellenséges, mintsem baráti passzivitást tanúsított. A nyugati hatalmak csak hadianyagot szállítottak, csapatokat viszont nem küldtek az egyre súlyosabb harcokat vívó lengyel haderő támogatására. Magyarország nagyobb mennyiségű lőszert ígért Varsónak, amit a lengyel kormány, a részére küldött olasz fegyverszállítmány egy részének (150 vagon) átengedésével kompenzált.²²

A magyar kormány csapatokat is kész volt küldeni, ha a nagyhatalmak cserébe enyhítenek a békefeltételeken. Budapest az általános védkötelezettség fenntartását kérte, fegyver- és hadianyag szállítást 4 gyalog- és 1 lovashadosztály számára, valamint engedélyt Kárpátalja megszállására, részben a terület védelmére, részben a lengyelekkel való közvetlen kapcsolat fenntartására. A közép-európai szovjet-orosz betörés veszélyét a térségben működő antant megbízottak (Ernest Troubridge, Reginald Gorton, Jules Hamelin) is érzékelték, ezért július 26-án azt javasolták Sréter István vezérőrnagynak, a honvédelmi tárca új vezetőjének, hogy rendeljen el sorozást az általános védkötelezettség alapján, és tegye meg az előkészületeket az Északkeleti-Kárpátok megszállására, és közben kérje Prágától hivatalos diplomáciai úton a csapatai

²⁰ BALLA 2019. 163–164.; *Trianon* 2019. 100–102.

²¹ HIM HL HM Eln. 1. 63 595/1920.; HIM HL VKF Eln. 1. 15 476/1920.; DOMBRÁDY 2012. 62–63.

²² MNL OL K 64. Pol. Res. 1920–41–197.; DIVÉKY 1938. 295–296.

átengedését. Párizsba küldött üzenetükben megerősítették, hogy ha nincs a térség védelmére kellő szövetséges erő, magyar csapatokat kell erre felhasználni, antant vezetéssel.²³

A varsói csata legkritikusabb időszakában (augusztus 14–18.) 80 vagon, 22 millió lőszer érkezett Magyarországról, aminek komoly szerepe volt a lengyel főváros sikere védelmében. A magyar kormány 1920 folyamán összesen 35 millió lőszer, 23 millió lövedéket, 40 millió lőszercsappantyút, 600 000 tölténytárat szállított Lengyelországba. A bolsevizmus elleni harc és a Nyugatnak tett szolgálat mellett ebben az elveszett területek visszaszerzésének lehetősége is motiválta a magyar vezetést. A Vörös Hadsereg elleni felvonulás során a magyar csapatok birtokba vettek volna bizonyos felvidéki területeket (Ébredés II. és *Pirkadás* terv), majd az új helyzetre hivatkozva Budapest a békeszerződés ennek megfelelő módosítását kérte volna.²⁴

A magyar katonai fellépésből eredő veszélyt a csehszlovák vezetés is érzékelte. Edward Beneš külügyminiszter augusztus 17-én Bukarestbe utazott, hogy a románokat is bevonja a délszlávokkal kötött katonai szövetségbe. A Millerand-kormány azonban nem támogatta a külön blokk létrehozását, amiről Joseph Joffre tábornok közvetítésével tájékoztatta a bukaresti kabinetet. Ez egy ideig még visszatartotta Romániát a csatlakozástól. Beneš így csak szóbeli megállapodást tudott kötni a kölcsönös segítségről, egy harmadik fél támadása esetére.²⁵

A szovjet-orosz haderő Lengyelországból való kiszorításával végleg elszálltak a magyar kormány egyébként is bizonytalan reményei, hogy az antant fontolóra veszi a békeszerződés módosítását. A sorozás következtében a Nemzeti Hadsereg létszáma szeptember végére érte a maximumát, 115 447 főt (12 243 tiszt: 7541 hivatásos, 4702 tartalékos). Ekkor ismét felvetődött egy Csehszlovákia elleni támadás terve, a Pozsony–Nagyszombat–Nyitra–Léva vonalig terjedő terület elfoglalása (Árpád terv). Az 52 zászlóalj, 20 lovasszázadot és 26 üteget (104 löveg) számláló haderő azonban 106 csehszlovák zászlóaljjal, 30 lovasszázaddal és 85 üteggel (380 löveg) került volna szembe, nem számítva az augusztus 14-i katonai szerződés alapján esetleg beavatkozó délszláv csapatokat. Ráadásul a magyar erők komoly anyagi hiányokkal küzdöttek, nem volt elegendő fegyver, katonai felszerelés.²⁶

Október 18-án a Nagykövetek Tanácsa felszólította a magyar kormányt, hogy két héten belül terjessze a parlament elé elfogadásra a trianoni békeszerződést. Ez némi halasztás után, 1920. november 13-án megtörtént. Huszár Károly, a betérjesztés előadója leszögezte, hogy a békeokmány valótlan adatokon alapuló, igazságtalan, az emberiség közös érdekével, a tartós béke biztosításával is szembenálló döntést tartalmaz, amely ratifikációjához a nemzetgyűlés csak „ellenállhatatlan kényszernek engedve” járul hozzá.²⁷

Október 19-én Berzeviczy Béla átadta Horthynak a Vezérkar katonai helyzetértékelését. A dokumentum a szomszéd országok elleni, kétséges kimenetelű fegyveres akciók helyett egy kisebb, de ütőképesebb haderő kialakítását, a fennálló hiányosságok pótlását, a korszerűsítés megindítását nevezte elsődleges feladatnak. A memorandum számolt a trianoni előírások miatti jelentős (70%-os) létszámcsökkentéssel, közte a tiszti létszám 85%-os apasztásával, és intézkedéseket javasolt a leépítendő állomány minél nagyobb részének rejtésére vonatkozóan. Politikai

²³ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1920–17/a–1323.; HORNYÁK 2004. 87.

²⁴ MNL OL K 63. 1929–17/7–4334.; DAVIES 2011. 181–182.

²⁵ LŐRINCZ 1994. 25.; ROMSICS 1996. 62–63.

²⁶ HIM HL VKF Eln. Hdm. 19 191/1920.; RÓNAFÖLDI 2016. 150–151.

²⁷ *Az 1920. évi nemzetgyűlés naplója* 1921. VII. 4.

téren a Vezérkar úgy ítélte meg, hogy valamennyi szomszédos állammal keresni kell az együttműködés lehetőségét, még Csehszlovákiával is található közös gazdasági érdek.²⁸

Nemzeti Hadsereg 1921 januárjában 112 696 főt számlált (11 098 tiszt), fegyverzetét 73 971 puska és karabély, 627 nehéz- és 390 könnyűgéppuska, 152 löveg képezte. Március elejére elkészült az új feliasztási hadrend, amely számolt a nagyarányú leépítéssel, az állomány és a fegyverzet rejtési lehetőségeivel. A haderő átalakítására vonatkozó tervezetet Horthy május 11-én jóváhagyta. A békeszerződésben betöltött hadkiegészítő tevékenységet a vármegyei katonai parancsnokságok megszüntetésével a Belügyminisztérium irányítása alá tartozó statisztikai hivatalok vették át. A városi és járási hadköteles nyilvántartó részlegek szintén statisztikai irodaként működtek tovább. Az ezekben a hivatalokban szolgáló katonai személyzet (1105 fő) papíron a belügyi tárcához került. A haderőből a rejtés érdekében polgári beosztásba átvezényelt tisztek számára bevezették a rangosztályba sorolt, az altisztek számára a rangosztályba nem sorolt közigazgatási alkalmazott kategóriáját.²⁹

A megváltozó határvonal és a haderőt érintő korlátozások nyomán át kellett szervezni a határvédelmet. Nyílt katonai erőt erre egyelőre nem kívántak hadrendbe állítani, ezért 1921. április 25-től ideiglenesen a belügyi tárca alá tartozó csendőrség vette át ezt a feladatkört. A kellő létszám biztosítása érdekében mintegy 1500 katonát vezényeltek át a csendőrséghez, akik a rejtés érdekében pótcsendőrként szerepeltek. Szeptember 1-jén egy külön erre a célra felállított új rendvédelmi szervezet, a Magyar Királyi Vámőrség vette át a határ őrizetét. Ez formálisan a Pénzügyminisztérium, valójában a HM irányítása alatt állt, és teljes állományát a haderőből átvezényelt tisztek és legénység alkotta. Hivatalosan a vámhatár őrizetét látta el, rejtett módon azonban határvédelmi tevékenységet is folytatott.³⁰

Április végére a haderő állománya a létszámapasztás, illetve a más tárcák intézményeihez való áthelyezés nyomán 74 777 főre (8899 tiszt) csökkent. A fegyverzet és hadfelszerelés kényszerű selejtezése, illetve rejtése következtében a hadrendben már csak 40 177 puska és karabély, 404 nehéz- és 201 könnyűgéppuska, valamint 91 löveg szerepelt. A Nagykövetek Tanácsa 1921. május 6-án végleg elutasított minden magyar javaslatot, ami a békeszerződés katonai előírásainak módosítására vonatkozott. Ezért Belitska Sándor altábornagy, az új honvédelmi miniszter kidolgozta a békeelőírásoknak megfelelő új hadrendet. A korábban tervezett hadosztály-struktúra helyett 7 vegyesdandár felállítását javasolta, melyek területe megegyezett a 7 katonai körletével, így átvehették azok feladatait. A vegyesdandár harcászati-hadműveleti és katonai igazgatási szempontból is jobban megfelelt a fennálló helyzetnek, a szigorú létszámkorlátnak, rugalmasabban tudott alkalmazkodni a rendelkezésre álló személyi és anyagi feltételekhez, mint a hadosztály szintű szervezet.³¹

Nehéz helyzet alakult ki légügyek terén. A Magyarországot megszálló román haderő más hadfelszerelés mellett 353 vagon repülőanyagot szállított el hadizsákmányként, közte 305 harci és kiképző gépet (91 üzemképes), 206 sárkányt, 135 motort, fegyverzetet és egyéb felszerelést. Az ez által okozott anyagi kár elérte a 95 091 742 koronát. 1919. december 1-jén a magyar repülő csapatok állományába csak 16 üzemképes hadi és 14 kiképző gép, 266 fő repülőkatona, és 116

²⁸ MNL OL K 589. Horthy Miklós I. A. 2.; LEHÁR 1993. 23.

²⁹ HIM HL VKF Eln. Hdm. 151/1921.; HIM HL HM Eln. 1. 15 000/1921.; HIM HL HM Eln. Titk. 108/1921., 176/1921.

³⁰ HIM HL HM Eln. I. 11 879/1921.; HM Eln. 8. 12 664/1922.; PRUKNER 2013. 38.; PARÁDI 2018. 63–92.

³¹ HIM HL HM Eln. 1. 14 121/1921.; HIM HL HM Eln. Titk. 162/1921.

fős műhelyszemélyzet tartozott. A következő évben pilótaképzés indult Szegeden, Mátyásföldön, Szombathelyen és Miskolcon. Számítani kellett azonban arra, hogy a békeszerződés megtiltja a légierő tartását, ezért már 1920. január 1-től lépések történtek a katonai repülés „polgárisítására”. A rejtés érdekében a Hadügyminisztérium 37. (repülő) osztályát felszámolták, annak feladatait és csaknem teljes állományát a kereskedelmi tárca II. (légjáró) szakosztálya vette át, melynek élére január 29-én a légierő korábbi parancsnokát, Petróczy Istvánt nevezték ki.³²

1920. február 11-én gróf Károlyi László elnökletével megalakult a Magyar Aeroforgalmi Rt. (MAEFORT), amely elvileg magánvállalat volt, de 10 millió K állami szubvenciót kapott és közvetlen kormányzati ellenőrzés alatt működött. A MAEFORT 25 katonai gépet, 2 század repülő személyzetet, illetve kiképzőkeretet, raktárakat, műhelyeket, reptereket tartott fenn. Az év végén MAEFORT 42 üzemképes és 60 javításra váró géppel rendelkezett és 51 új repülőgép építését rendelte meg. A vállalatnál szolgáló rejtett katonai állományba 130 tiszt és 559 fő legénység tartozott. A katonai repülés rejtésének nemcsak azért volt jelentősége, mert világháborúban gyors fejlődésen keresztül menő új fegyvernem nagyban hozzájárult a haderő ütőképessége növeléséhez, hanem mert az összezsugorodó területű Magyarország légügyi szempontból teljesen kiszolgáltatott helyzetben volt. Budapest és a legtöbb közigazgatási, gazdasági, katonai gócpont alig 20–50 km-re (10–20 perc repülőútra) feküdt a határoktól. Mindez különösen fontossá tette a légtér védelmét.³³

Hasonló okok miatt fordított figyelmet a katonai vezetés a békeszerződésben betiltott légvédelmi tüzérség fejlesztésére is. A román kivonulás után csak 14 légvédelmi löveg maradt az országban (11 db 14.M és 3 db 5/8.M). A Vezérkar számításai szerint minimum 48 lövegre lett volna szükség a kiemelt centrumok biztosítására. A csehszlovák határhoz közel fekvő főváros légvédelmét 1921 tavaszán a budapesti hadosztály (később 1. vegyesdandár), a Gellért Őrség (majd 4. önálló üteg) és a tüzériskola légvédelmi lövegei (10 db) biztosították. Ezen kívül mindössze 4 löveg maradt, ezekkel kellett volna ellátni a bajai és szolnoki híd, a fűzfői és diósgyőri hadiüzem, illetve más fontos objektum védelmét.³⁴

Az ország szárazföldi és légi veszélyeztetettségét tovább növelte, hogy a csehszlovák–délszláv katonai egyezmény megkötése után 1921. április 23-án csehszlovák–román, június 7-én pedig román–délszláv katonai szerződés született, létrejött a kisantant, csaknem teljessé vált Magyarország bekerítettsége. A szövetség egyesített katonai ereje, tízszeres fölényben volt, amivel szemben a magyar haderő képtelen lett volna megvédeni az országot.³⁵

Az új haderő létrehozását a tiszti állományon belül meglévő ellentétek is nehezítették. Más tényezők mellett ebben a trianoni békeszerződés is szerepet játszott. A haderő korlátozása, a kényeszerű létszámleépítés, az előlépési lehetőségek lelassulása komoly egzisztenciális gondot jelentett és rivalizáláshoz vezetett. A Honvédség meginduló fejlesztése révén később ezeknek a különbségeknek a jelentősége fokozatosan eltűnt. Kezdetben még számon tartották, hogy valaki korábban a közös (k.u.k.) haderő vagy a Magyar Királyi Honvédség állományában szolgált. Az előmenetel (rendfokozat, beosztás) tekintetében nem teljesen azonos feltételek érvényesültek két testületnél, és a szellemiség terén is érezhető különbség adódott. A háború végén a nem hazai békehelyőrségbe

³² HIM HL HM Eln. D. 4700/1921., 7486/1922.; HM Eln. I. 21 688/1920.; HIM HL TGY 3715. sz. 130–131.

³³ IM HL VKF Eln. 1. 6666/1924.; HIM HL TGY 2787. sz. I. 19–20.; HIM HL TGY 3715. sz. 93.; M. SZABÓ 1999. 8–9.

³⁴ HIM HL HM Eln. 3. 66 230/1920., 74 134/1920.; HIM HL VKF Eln. Hdm. 16 450/1920.; HIM HL TGY 3715. sz. 103–104.; HIM HL TGY 2971. sz. I. 23/3–7.

³⁵ HIM HL VKF Eln. 1. 6666/1924.

visszatérők hónapokkal később kerültek csak haza és jelentkeztek a Nemzeti Hadseregnél. Az 1918–1921 között zajló állományrendezések, rang-helyesbítések, a háború, a forradalmak miatt elmaradt előléptetések pótlása szervezeti szinten kezelte a problémát, a kellő légkör megteremtése azonban lassabb folyamatnak bizonyult.³⁶

Feszültséget okozott, hogy a tisztek egy jelentős része a Vörös Hadseregben is szolgált. Az 1919 ősztől lefolytatott igazoló eljárások során ugyan az az alapelv érvényesült, hogy a kommun alatti katonai szerepvállalás önmagában még nem elítélendő. Az érintett tisztek nagy részét átvette a Nemzeti Hadsereg, voltak azonban személyi feszültségek. Bűnvádi eljárás csupán a vezető pozíciót betöltők ellen indult. Börtönbüntetésre mindössze Stromfeld Aurélt ítélték, 33 hónapot kapott, de kormányzói kegyelemmel 13 hónap után szabadult. Másokat (Tombor Jenő, Julier Ferenc) a bíróság felmentett. A tiszti becsületügyi eljárás során intést kaptak és nyugállományba kerültek, de rangjukat nem veszítették el.³⁷

Problémás volt a tiszti különítményeknek a Nemzeti Hadseregbe történő integrálása. 1920 nyarán megkezdtek a különítmények felszámolását. Egy részük önálló vadász-zászlóaljként bekerült a hadrendbe, majd a rejtés miatt, mint csendőr tartalék egység szerepelt. Ezek a nyugat-magyarországi felkelés idején komoly szolgálatot tettek a kormánynak, később azonban engedetlenségük miatt (Prónay Pál Lajta Bánsága) nagy gondot okozott. IV. Károly októberi visszatérésekor egyes alakulatok szembe fordultak Horthy kormányzóval. 1922-ben a különítményeket végleg feloszlatták. Egyesek a Honvédséghez, a katonai titkosszolgálathoz, paramilitáris szervezetekhez kerültek. Másokat nyugdíjaztak, leszerettek, és az egzisztenciális gondok, a presztízvesztés nyomán szélsőséges politikai csoportok körül tömörültek.³⁸

IV. Károly 1921. októberi visszatérése a tisztikar egy részét elbizonytalanította, hogy kinek az oldalára álljon. Egyes tisztek (Lehár Antal, Hegedűs Pál, Ostenburg-Moravek Gyula) készek voltak harcolni a király mellett. Mások, köztük Willerding Rezső, a Nemzeti Hadsereg főfelügyelője (főparancsnoka) nem akart harcolni egyik oldalon sem, és a felmentését kérte. Október 23-án IV. Károly mintegy 5000 fős haderővel érkezett Budaörs határába, melynek magját Ostenburg csendőr tartalék zászlóalja képezte. A kezdeti katonai részsiker ellenére a kormánycsapatok ellenállása és a haderő többsége Horthy mögötti kiállása miatt a király feladta a küzdelmet. November 3-án Horthy közböcsánatban részesítette a király oldalán harcolókat, december 31-én pedig az uralkodó visszatéréseinek szervezőit is. A magukat IV. Károly mellett exponáló parancsnokok ellen azonban eljárás indult. A kihirdetett amnesztia révén nem ítélték el őket, de nyugállományba kerültek és a közélet perifériájára szorultak.³⁹

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG FELÁLLÍTÁSA ÉS A REJTETT HADERŐFEJLESZTÉS

A magyar haderő hivatalos dokumentumokban szereplő létszáma 1921 októberében 47 347 fő (5324 tiszt) volt. A különítményekből szervezett vadászzászlóaljak ekkor már, mint csendőr tartalék nem a honvédelmi, hanem a belügyi tárca alárendeltségébe tartoztak. A rejtés, illetve a kényszerű

³⁶ SZAKÁLY 2004.43.

³⁷ SZAKÁLY 2004. 38–38.; FOGARASSY 1993. 101.

³⁸ KÁNTÁS 2022. 33–34., 42–43.; SZAKÁLY 2004. 40–41.

³⁹ BOTLIK 2012. 294–295.; *Shvoy Kálmán titkos naplója* 1983. 76–77.

selejtezés nyomán jelentősen csökkent a Nemzeti Hadsereg fegyverállománya, a kimutatásokban 24 666 puská, 329 géppuská és 74 löveg szerepelt. Ez kézfegyvereket és géppuskákat tekintve az 1921. januári készletnek mindössze 32–33%-át tette ki. Bár a békeállapotra való áttérés nyomán a kisantant államok haderejének létszáma is valamelyest csökkent, még így is több mint tízszeres túlerőben voltak.⁴⁰

A Magyar Királyi Honvédségről szóló 1921. december 30-án kihirdetett törvény (1921: XLIX. tc.) értelmében a Nemzeti Hadsereg helyét 1922. január 4-től a trianoni előírásoknak megfelelő, hivatásos (önkéntes) haderő vette át. Felállították a Honvédség Főparancsnokságát (HFP). A főparancsnoki posztra a kormányzó Nagy Pál gyalogsági tábornokot nevezte ki. A békeszerződés katonai rendelkezéseit 1922 folyamán több alkalommal is módosították. A pontosításokat és kiegészítéseket tartalmazó jogszabályok a Nagykövetség Tanácsa intenciói alapján születtek, és többnyire azt a célt szolgálták, hogy a rendelkezéseket minél kevésbé lehessen szabadon értelmezni, kijátszani.⁴¹

Az 1922. évi III. tc. a korábban megszabott arányok fenntartása mellett főre pontosan rögzítette a haderő tiszti és altiszti létszámát. Megállapította, hogy a hosszabb szabadságon lévők helyére új jelentkezők nem vehetők fel. Az önkéntesek esetében a korábbi 6 hónappal szemben a véglegesítés előtt csak 1 hónap próbaidőt engedélyezett. A próbaszolgálat így már nem tette lehetővé, hogy féléves turnusokban nagyobb számú újoncot katonai kiképzésében részesítsenek, majd leszereljenek, és új jelentkezőket vegyenek fel. A létszámapasztás évi 5%-os mértékét a tisztek és altisztek mellett a legénységre is alkalmazni kellett. A honvédség igazgatási feladataiban részt vevő polgári alkalmazottak egyenruhát, fegyvert nem viselhettek, katonai kiképzésben nem részesülhettek. A törvény felsorolta azokat a régi jogszabályokat, melyek ellentétben álltak a trianoni előírásokkal és hatályukat veszítették.⁴²

Az 1922. évi X. törvény kimondta, hogy a Ludovika Akadémia az egyetlen magyar katonai tisztképző intézmény, és annak működését szabályozta. Mivel a békeszerződés rendelkezései szerint vezérkari képzést nem lehetett folytatni, ezért erre rejtett formában, a Magyar Királyi Szabályzat Ismertető Tanfolyam keretében került sor.⁴³

Az 1922. évi XI. tc. részletesen meghatározta a gyártható és készleten tartható fegyver és hadianyag mennyiségét. A honvédség 40 250, a csendőrség 13 110, a vámőrség 3766, a folyamőrség 650 puskával rendelkezhetett, ami 57 776 kézfegyvert jelentett. A honvédség 525 géppuskát 70 aknavetőt és 105 löveget, a folyamőrség 35 géppuskát és 24 löveget tarthatott, a rendőrség számára pedig 600 géppisztoly beszerzését engedélyezték. A fegyveres testületek fegyverzetét 28 822 hadipisztoly és 21 461 kard egészítette ki. A fegyvergyárakban havonta maximum 5 géppuská és évente 2 löveg készülhetett. Szabályozták a központi hadiüzem kiépítésének ütemtervét, és felsorolták az ideiglenes még hadianyag-gyártással foglalkozó vállalatokat. A törvény tiltotta katonai, vagy ilyen célra is alkalmas egyesületek alakítását. Társadalmi szervezet, magánszemély hadianyaggal nem rendelkezhetett. Polgári egyesületek, iskolák, közületek (posta, vasút) katonai kérdésekkel nem foglalkozhattak.⁴⁴

⁴⁰ HIM HL HM Eln. Titk. 3626/1921.

⁴¹ *Magyar törvénytár* 1923. 1922: III. tc., 1922: VII. tc., 1922: X. tc., 1922: XI. tc.

⁴² HORVÁTH – SUBA 1995. 214–215.

⁴³ ANDAHÁZI 2019. 19.; Horváth 2018. 21.

⁴⁴ *Magyar törvénytár* 1923. 1922: XI. tc.

A Nagykövetek Tanácsa a békeszerződés utólagos szigorításaként 1921-ben megtiltotta a vegyi harcanyagok elleni védőeszközök tartását is. A trianoni előírások csak új gázvédelmi eszközök, berendezések gyártását vagy külföldről való behozatalát fagyasztották be, a SZKEB viszont sürgette, hogy kerüljön törvénybe az ilyen eszközök tartásának teljes tilalma. A magyar kormány tiltakozott a kifejezetten védelmi jellegű felszerelések betiltása ellen, hangsúlyozva, hogy így az ország teljesen védtelenné válik egy vegyi támadással szemben. A Nagykövetek Tanácsa 1922. december 21-én elutasította a magyar tiltakozást. Kijelentette, hogy a vegyi védelem nem tartozik a csak határbiztosításra és rendfenntartásra feljogosított honvédség feladatai közé, a harci gázok használatát tiltó nemzetközi egyezmények egyébként is kellő biztonságot nyújtanak Magyarországnak számára.⁴⁵

A kormány továbbra sem volt hajlandó törvényben rögzíteni a vegyvédelem teljes tilalmát. Kijelentette azonban, hogy ez csupán elméleti kérdés, mert ilyen eszközökkel a gyakorlatban nem rendelkezik. Mindez nem felelt meg a valóságnak. Hazai gyártás ugyan nem folyt, de a világháborús készletből maradt gázvédelmi felszerelés. A Nagykövetek Tanácsa 1925. június 26-án végül engedélyezte a gázvédelmi eszközök tartását, gyártását és behozatalát, a hadsereg állományán felül 50% tartalék erejéig, ami 52 500 védőfelszerelést jelentett.⁴⁶

A honvédség legénységi állományát 12 évi szolgálatot vállaló, 17–35 éves jelentkezőkkel kívánták feltölteni. A vállalkozók száma azonban igen alacsony volt, ezért a magyar kormány azt kérte, hogy fokozatosan, 6 év alatt kelljen áttérni a tisztán önkéntes haderőre. A SZKEB a körülmények ismeretében megfontolandónak ítélte a kérést, a Nagykövetek Tanácsa azonban 1921. december 3-án elutasította a halasztás lehetőségét, és a korábban besorozott állomány leszerelésére mindössze 3 hónapot adott. A kialakuló létszámihiány pótlására a honvédelmi tárca megállapított kvóta szerint „K” toborzást rendeltek el, ami a valóságban sorozást jelentett. Az újoncokat elvben 6 év (a gyakorlatban csak 2 év) szolgálatra kötelezték. Ez ellentétes volt a békeszerződés előírásaival, a rejtés kényszere miatt azonban a toborzás így is lassan haladt, 1922-ben a rendelkezésre álló keret 60%-át sikerült csak feltölteni.⁴⁷

Változott a haderő szervezeti struktúrája is. A 7 katonai körletet megszüntették, mert a SZKEB hadtesteknek tekintette azokat. Helyükön azonban a korábbi elképzeléssel ellentétben nem hadosztályokat, hanem 7 vegyesdandárt állítottak fel. A 35 000 fős létszám csupán 4 hadosztály megszervezését tette volna lehetővé. A dandárszervezet katonai közigazgatási szempontból jobban le tudta fedni az országot, inkább megfelelt a rendelkezésre álló szűkös fegyverzeti és létszámkereteknek, illetve fegyvernemi összetétel és alkalmazás szempontjából is rugalmasabb megoldást jelentett.⁴⁸

A békeszerződés értelmében a hadművelleti irányítást ellátó Vezérkar formálisan megszünt. A haderőt érintő ügyekben a honvédelmi tárca és a HFP volt illetékes. Rejtett keretek között azonban, mint a HM VI. Csoportfőnöksége a Vezérkar is tovább működött. A honvédség így hármas irányítás alatt állt. Az adminisztratív, a közigazgatási és a gazdasági ügyek a HM hatáskörébe tartoztak. A HFP főként kiképzési, fegyelmi kérdésekkel foglalkozott. A háborús alkalmazással és központi rendfenntartással kapcsolatos feladatokat a rejtett Vezérkar intézte. A hármass vezetés azonban esetenként ügykezelési nehézségeket, hatásköri vitákat okozott.⁴⁹

⁴⁵ HIM HL HM Eln. D. 18 928/1922., 26 720/1922.

⁴⁶ HIM HL VKF Eln. 1. 6034/1923., 5230/1923.; HIM HL HM Eln. D. 4038/1923., 9499/1925.

⁴⁷ HIM HL VKF Eln. Hr. 1999/1929.; HIM HL HM Eln. 1. 1603/1922.; Földesi 2019. 116–117.

⁴⁸ BALLA 2020. 117.; *Andaházi* 2019. 17–19.

⁴⁹ ANDAHÁZI 2019. 19.; *Shvoy Kálmán titkos naplója* 1983. 84.

Igen hátrányos volt, hogy a hadianyaggyártást a békeszerződés csak egy, Csepelen kiépülő állami vállalat keretében engedélyezte. Ez a SZKEB számára könnyen ellenőrizhetővé tette a legyártott fegyver és lőszer mennyiségét, megnehezítve rejtett készletek felhalmozását és a titkos technikai fejlesztést. Háború esetén azonban az ellenség egyetlen csapással kiiktathatta volna a magyar hadiipar centrumát. Ezért a kormány élt az engedélyezett 6 hónappi átmeneti idővel és a hadiüzemek közül 3 vállalatot továbbra is fenntartott (a budapesti kézfegyver-, a diósgyőri ágyú- és a fűzfői löpörgyár). Ez állandó vitákhoz vezetett a SZKEB illetékeseivel, de a kormány azzal védekezett, hogy ezek tulajdonképpen egyetlen központi vállalatnak az üzemegységei. A hadiipar megőrzése az ország alapvető érdeke volt. A diósgyőri gyár 1922 elején 150 felújított löveget és aknavetőt adott át a haderőnek, melynek 20–25%-át kiosztották a csapatoknál lévő elavult lövegek felváltására, a többit rejtették.⁵⁰

A honvédség ütőképességének fenntartása, illetve egy háborús mozgósítás esetén tapasztalt tiszti és legénységi keret biztosítása érdekében rendkívül fontos volt a megengedett létszám feletti állomány rejtett keretek között való megtartása. Ennek egzisztenciális szempontból is nagy jelentősége volt az érintett tisztek, altisztek számára. A rejtésre minden lehetőséget kihasználtak. A honvédség a 35 000 főn felül 1300 polgári alkalmazottat foglalkoztathatott, akik többsége valójában katona volt. A katonai közigazgatási feladatok jelentős részét, köztük a hadköteles nyilvántartást átadták a megyei, városi, járási hatóságoknak az ezzel foglalkozó katonai személyzettel együtt. Az ennek révén polgári pozícióba kerülő tisztek rangosztályba sorolt közigazgatási alkalmazottként, az altisztek, rangosztályba nem soroltként szerepeltek: 1921 végén 5981 főt (2722 tisztt és 3259 altiszt) tartottak nyilván ilyen státuszban.⁵¹

Nagy számban vettek át tiszteket és legénységet más minisztériumok. Az iparügyi tárcánál a hadianyag és hadfelszerelés-gyártás, Pénzügyminisztérium esetében a vámórség és a katonai létesítmények fenntartását intéző hivatalok, a kereskedelmi tárcánál a ruházati és felszerelés raktárak, a közlekedési intézmények, reptérgondnokságok biztosítottak rejtési lehetőségeket. A földművelésügyi tárca keretében a lótenyésztés, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban az egészségügyi intézmények és népgondozó hivatalok, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál a katonai középiskolák, internátusok, a Térképészeti Intézet, az ifjúság testnevelése (leventemozgalom), a belügyi tárcánál a statisztikai és népgondozó (valójában hadköteles nyilvántartó) hivatalok, valamint a rendvédelmi szervek (rendőrség, csendőrség, vámórség, folyamórség) szolgálták a rejtést.⁵²

A rendőrség tekintetében a nagyhatalmak által szabott feltételek megengedőbbek voltak, mint a haderő esetében. Magyarország számára 12 000 fő rendőrt engedélyeztek, míg 1914-ben, a hasonló országterületen 9638 rendőr szolgált. A rendőrség elsősorban a városokban látott el rendvédelmi és hatósági feladatokat. Az államosított rendőrség soraiban maximum 1500 fő egyenruhát és fegyvert viselő tisztt lehetett. A testület fegyverzete hadipisztolyból és kardból állt, csak néhány száz, őrző és karhatalmi feladatot ellátó rendőrt szerelhettek fel géppisztollyal. A polgári ruhás, fegyvert nem viselő alkalmazottak (orvos, nyomozó, díjnok, gazdasági, irodai és szolgaszemélyzet) nem számítottak bele a 12 000 főbe.⁵³

⁵⁰ BALLA 2020. 119.

⁵¹ HIM HL HM Eln. Titk. 3626/1921., 1017/1922.; FÖLDESI 2019. 115–117.

⁵² DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 32–33.; ANDAHÁZI 2019. 18–19.

⁵³ *Magyar törvénytár* 1923. 1922: VII. tc.; PARÁDI 1996. 105.

Katonák átvételére elsősorban a 3500 főben meghatározott rendőrtartalék adott lehetőséget. A karhatalmi célra szánt erőből végül csak 2 zászlóaljat állítottak fel, 1000 fős létszámmal. A SZKEB azonban ezek katonai jellegét is kifogásolta, ezért 1923 novemberében az egységeket feloszlatták. Helyettük az újoncok egységes karhatalmi, katasztrófavédelmi, balesetelhárítási kiképzésére hivatkozva, a Nagykövetek Tanácsa engedélyével 1924. május 24-én felállították az Államrendőrség Központi Újonciskoláját (RUISK – 70 tiszt, 800 fő legénység). Ennek egyik tanosztálya egy 3 századból álló gyalogzászlóalj volt, a másik egy vasútépítő zászlóalj. Az iskola rendelkezett egy lovas, egy gépkocsizó és egy páncélgépköcsi alosztállyal. A Szövetségi Tanács 12 terepjárássra nem alkalmas páncélgépköcsi beszerzését engedélyezte a rendőrség számára, karhatalmi feladatra. Ezzel a RUISK a békeszerződésben tiltott páncélos fegyvernem létrehozásának és fejlesztésének rejtett bázisa lett.⁵⁴

A trianoni szerződés 12 000 csendőrt (600 tisztet) engedélyezett Magyarország számára, amely nagyobb volt a világháború előtti, hasonló országterületre vetített létszámnál. A tisztek kötelező szolgálati idejét 20, a legénységét 6 évben állapították meg, ebbe 50% erejéig beszámították a korábbi katonai szolgálatot is. Az idő előtt leszerelők aránya a haderőhöz hasonlóan évi 5% lehetett, az első évre (1922) azonban még 10%-ot engedélyeztek. A vidéken szolgáló csendőrlegénységet puskával szerelték fel. A nem fegyveres szolgálatot teljesítők (orvos, irodai, számvéveségi, gazdasági alkalmazott) nem terhelték a 12 000 fős létszámot.⁵⁵

A Magyar Királyi Csendőrség formálisan a Belügyminisztérium alá tartozott, valójában azonban a honvédelmi tárca is illetékességgel rendelkezett felette. A 7 csendőrkerület megegyezett a honvéd vegyesdandárok területével. A csendőrrállomány döntő része leszerelt katonák közül került ki. Csendőrség soraiba nemcsak egyénenként kerültek át katonák, hanem voltak olyan alakulatok, amelyek a honvédség harcászati egységeit rejtették. Kezdetben ilyenek voltak a határvédelmi szolgálatot teljesítő pótcsendőrök, illetve a karhatalmi feladatot ellátó csendőr tartalék zászlóaljak. Ezek 1922-es felszámolása után a kerületi csendőriskolák keretében kapott beosztást mintegy 1100 fő honvéd személyzet (200 tiszt és 900 fő legénység). Katonai személyzet rejtésére szolgált az első években a repülőtéri csendőrség is.⁵⁶

Ugyancsak a belügyi tárca alá tartozott a folyamrendészeti feladatok ellátására felállított Folyamőrség. A testület engedélyezett létszáma 3420 fő volt, ténylegesen azonban 1923-ban csak 1947 fő (144 tiszt) állt szolgálatban. A katonai vezetés a folyamőrséggel, a megszüntetett Dunai flottilla pótlásaként számolt. A rejtés nem azt jelentette, mint a többi rendvédelmi szervnél, hogy a polgári feladatokat ellátó személyzet mellett bújtatott katonai státuszok is voltak, hanem azt, hogy az egész testület látott el békében rendvédelmi, feliasztás esetén katonai feladatokat. Ezt az is elősegítette, hogy a folyamőrség hadrendjében hivatalosan is szerepelhetett 1 utászzászlóalj és 1 rádiós iskola, illetve fegyverzetét 24 löveg és 35 géppuska egészítette ki. A békeszerződés mindössze 3 felderítő naszád (a módosítás nyomán 4, majd 9 úszóegység) tartását engedélyezte. Ezeket leromlott állapotban, a szerbek által kifosztva adta vissza a hadihajózási SZKEB Magyarországnak, és évekbe telt, amíg hadrendbe állhattak.⁵⁷

⁵⁴ HIM HL HM Eln. D 18 875/1923.; ERDEŐS 2007. I. 172–173.

⁵⁵ *Magyar törvénytár* 1923. 1922: VII. tc.; DOMBRÁDY 1996. 323.

⁵⁶ ERDEŐS 2007. I. 172–173.; PARÁDI 1996. 105.

⁵⁷ HIM HL VKF Eln. Hr. 1999/1929.; ANDAHÁZI 2019. 18.; BALLA 2020. 118.

A határok őrzésére 1921-ben felállított M. Kir. Vámörség elvben a Pénzügyminisztérium, ténylegesen szintén a honvédelmi tárca irányítása alatt állt. A vámőr kerületek kialakítása a vegyesdandárok területéhez igazodott. A testület a nyílt rendvédelmi tevékenysége mellett rejtett módon határvédelmi feladatokat is ellátott. A vámörség engedélyezett létszáma 5750 fő volt, ebből 1921 végén 4913 fő (878 tiszt) állt szolgálatban. Az állomány jelentős részét a honvédségtől átvett katonák alkották. A testület belső szervezésénél, szolgálati szabályai kialakításánál a csendőrséget tekintették mintának.⁵⁸

Az általános védkötelezettség trianoni eltörlése lehetetlenné tette a fiatal férfiak katonai kiképzését, megakadályozva, hogy mozgósítás esetén kellő számban álljanak rendelkezésre szolgálatellátásra már felkészített személyek. Ezért a legszükségesebb katonai ismeretek biztosításáról, a testnevelésről szóló 1921. évi LVIII. törvény igyekezett gondoskodni. A jogszabály kimondta, hogy mindkét nembeli tanuló ifjúság és az iskolába már nem járó, 12 és 21 év közötti férfilakosság köteles rendszeres testnevelésen részt venni, amit rejtett katonai előképzésnek szántak. Ezt a tevékenységet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a honvédelmi tárca közös irányítása alatt álló Országos Testnevelési Tanács felügyelte. Az iskolába már nem járó fiúk testgyakorlásának és nemzeti szellemű nevelésének szervezésére létrehozták a leventemozgalmat, melynek központi vezetése, parancsnoki és oktató állománya a haderőtől áthelyezett, rejtett státuszban lévő tisztekből állt.⁵⁹

A honvédség 1922-es hadrendjében 7 vegyesdandár, 4 huszárezred, 4 önálló üteg és 3 utászszázalaj szerepelt. Egy fegyveres konfliktus esetén minden vegyesdandár felállított volna egy gyaloghadosztályt 3 gyalogezreddel és 1 tüzérosztállyal (5 üteg). A huszárezredeket 1 tüzérosztállyal együtt 1 lovashadosztályba kívánták összevonni. Ezt a titokban nyilvántartott tartalékos állomány és az elrejtett hadianyag felhasználásával hajtották volna végre. A más tárcánál bujtatott honvédségi erőkből egy tartalék hadosztály felállítását tervezték. Ezeket az erőket 3 hadsereg alárendeltségébe osztották. Ezt egészítette ki a főparancsnokság közvetlen irányítása alatt álló 4 utászszázalaj, 11 ágyús és 9 légvédelmi üteg, 10 páncélvonat és 4 repülőszázad, melyeket addig szintén rejtésben tartottak. A tervezett, mintegy 100 000 főnyi haderő számára azonban nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű fegyver és hadfelszerelés.⁶⁰

A kisantant 1922 végén 600 000 főnyi békehaderővel (54 gyalog- és 10 lovas hadosztály, 3000 löveg, 465 repülőgép) rendelkezett, ami nagy fölényt biztosított számára. Magyarország 1922. szeptember 18-án felvételt nyert a Népszövetségbe. Ezt követően a trianoni előírásokon túlmenő, utólagos katonai korlátozások fokozatosan megszűntek, a békeszerződésbe foglalt korlátozások viszont érvényben maradtak. Az ország szárazföldi és légi szuverenitása 1923. január 1-jén helyreállt. A hadihajózási és légügyi ellenőrző bizottság távozott, a katonai SZKEB azonban 1927 márciusáig maradt, megnehezítve a fegyveres erők korszerűsítését. A trianoni békeszerződés katonai korlátozó intézkedései következtében a magyar honvédség – a két világháború közötti rejtett fejlesztés részleges eredményei ellenére – még 1938-ban is komoly hátrányban volt a szomszéd államok haderőivel szemben⁶¹

⁵⁸ HIM HL HM Eln. 8. 12664/1922.; Kiss 1996. 18–19.

⁵⁹ *Magyar törvénytár* 1922. 1921: LVIII. tc.; KEREPESZKI 2010. 104–106.; GERGELY – KISS 1976. 37–43.

⁶⁰ Erdeős 2007. I. 172–173.; Horváth 2018. 34.; Szakály 2002. 97.

⁶¹ HIM HL TGY 2787. I. 63.; DOMBRÁDY – TÓTH 1987. 30–31.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HIM HL)

HIM HL Hadügyminisztérium ir. (HÜM)

HIM HL Honvédelmi Minisztérium ir. (HM)

HIM HL Honvéd Vezérkar Főnöke ir. (VKF)

HIM HL Tanulmánygyűjtemény (TGY)

HIM HL Personalia (PERS)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL K 26. Miniszterelnökség ir. (ME)

MNL OL K 64. Külügyminisztérium Politikai Rezervált ir. (KÜM Pol. Res.)

MNL OL K.63. Külügyminisztérium Politikai ir. (KÜM Pol.)

MNL OL K 589. Kormányzói Kabinetiroda II. Horthy Miklós kormányzó ir. (Horthy Miklós)

FELHASZNÁLT IRODALOM

A magyar békeszerződés. (1921). II. kötet. A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben, 1920 januárius–március havában. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium.

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR (2019): Trianontól Bledig: a magyar királyi honvédség szervezése és lehetőségei 1920–1938 között. *Hadtudomány* 29. évf. 3. sz. 15–23.

Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. (1921). VII. kötet. Budapest, Athenaeum.

BALLA TIBOR (2019): *Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország az első világháborúban.* Budapest, Scolar.

BALLA TIBOR (2020): A trianoni békediktátum és az önálló magyar haderő. *Honvédségi Szemle* 148. évf. 3. sz. 109–122.

BONHARDT ATTILA – SÁRHIDAI GYULA – WINKLER LÁSZLÓ (1992): *A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete.* Budapest, Zrínyi.

BOTLIK JÓZSEF (2012): *Nyugat-Magyarország sorsa, 1918–1921.* Vasszilvágy, Magyar Nyugat Könyvkiadó.

DAVIES, NORMAN (2011): *White Eagle, Red Star – The Polish–Soviet War 1919–1920 and the „Miracle on the Vistula”.* London, Random House.

DIVÉKY ADORJÁN (1938): Magyarország szerepe az 1920-iki lengyel–szovjet háborúban. *Külgügyi Szemle* 15. évf. 3. sz. 293–301.

- DOMBRÁDY LÓRÁND (1996): Hadsereg és katonapolitika 1919–1940 között. In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Szekszárd, Babits. 319–337.
- DOMBRÁDY LÓRÁND (2012): *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Kairosz.
- DOMBRÁDY LÓRÁND – TÓTH SÁNDOR (1987): *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, Zrínyi.
- ERDEŐS LÁSZLÓ (2007): *A magyar honvédelem egy negyedszázada (1919–1944)*. I–II. kötet. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor.
- ERNYES MIHÁLY (2021): Baranya megye, Pécs szerb megszállása és a rendőrség államosítása Trianon után. *Magyar Rendészet* 21. évf. 1. sz. 141–154.
- FOGARASSY LÁSZLÓ (1993): Tombor Jenő vezérezredes, 1880–1946. *Palócföld* 27. évf. 1. sz. 92–105.
- FÖLDESI FERENC (2019): Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. *Honvédségi Szemle* 147. évf. 1. sz. 99–118.
- Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919*. (1999). Összeállította és szerkesztette: Ádám Magda – Ormos Mária. Budapest, Akadémiai.
- GERGELY FERENC – KISS GYÖRGY (1976): *Horthy leventéi. A leventeintézmény története*. Budapest, Kossuth.
- GULYÁS LÁSZLÓ (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája*. I. kötet. Az első évek 1919–1924. Máriabesnyő, Attraktor.
- HORNÁK ÁRPÁD (2004): *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Novi Sad, Fórum.
- HORVÁTH ATTILA – SUBA JÁNOS (1995): A trianoni békeszerződés hatása a magyar haderő fejlődésére és az ország katona-földrajzi, közlekedési helyzetére. *Katonai Logisztika* 3. évf. 4. sz. 209–222.
- HORVÁTH CSABA (2018): Nemzeti Hadseregből Magyar Királyi Honvédség. In: Horváth Miklós (szerk.): *Magyarország hadtörténete*. IV. kötet. Budapest, Zrínyi. 13–52.
- KÁNTÁS BALÁZS (2022): Rongyosan és titkosan a hazáért. Töredékek a két világháború közötti irreguláris katonai alakulatok és különleges katonai műveletek történetéből. Budapest, Hungarovox.
- KEREPESZKI RÓBERT (2010): A levente mozgalom. *Rubicon* 21. évf. 4–5. sz. 104–115.
- KISS ISTVÁN GÉZA (1996): *A magyar királyi vámőrség története*. Budapest, VIVA Média.
- LEHÁR ANTAL (1993): Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. *História* 16. évf. 11. sz. 7–51.
- LŐRINCZ ZSUZSA (1994): Az önálló magyar külügyi szervezet újjáalakításának kezdetei (1919–1921). *Levéltári Szemle* 44. évf. 1. sz. 17–27.
- M. SZABÓ MIKLÓS (1999): *A Magyar Királyi Honvéd Légierő 1938–1945*. Budapest, Zrínyi.

Magyar törvénytár. Az 1921. évi törvénycikkek. (1922). Összeállította, jegyzetekkel ellátta: TÉRFY GYULA. Budapest, Franklin.

Magyar törvénytár. Az 1922. évi törvénycikkek. (1923). Összeállította, jegyzetekkel ellátta: TÉRFY GYULA. Budapest, Franklin.

PARÁDI JÓZSEF (szerk.) (1996): *A magyar rendvédelem története.* Budapest, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság–Rendőrtisztí Főiskola.

PARÁDI JÓZSEF (2018): A trianoni békediktátum és a magyar határőrizet. In: Parádi József (szerk.): *Ünnepi parergák Mezey Barna 65. születésnapja alkalmából.* Budapest, SZBMRTT. 63–92.

PRUKNER ATTILA (2013): *A vám- és pénzügyőr szervezetek tevékenysége 1867–2010 között.* PhD értekezés. Budapest, NKE.

ROMSICS IGNÁC (1996): *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Budapest, Osiris.

RÓNAFÖLDI ZOLTÁN (2016): *Páncélvonataink.* II. kötet. A Tanácsköztársaságtól a II. világháború végéig. Budapest.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. (1983). Sajtó alá rendezte, a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta PERNEKI MIHÁLY. Budapest, Kossuth.

SILLAY ALADÁR (1931): Katonai légi járművek nemzetközi jogi helyzete. *Magyar Katonai Szemle* 1. évf. 12. sz. 121–132.

SZAKÁLY SÁNDOR (2002): A trianoni békediktátum és az önálló magyar hadsereg létrehozása. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...*ahol a határ elvázolt.*” *Trianon és következménye a Kárpát-medencében.* Balassagyarmat–Várpalota. Nagy Iván Történeti Kör–Nógrád Megyei Levéltár–Szinbád Kht. 95–99.

SZAKÁLY SÁNDOR (2004): Új hadsereg, új tisztikar? In: Szakály Sándor: *Század vagy ezred? Katonákról, történelemről, önmagunkról, II.* Budapest, Ister Kereskedelmi, Szolgáltató és Kiadó Kft. 37–44.

Trianon. A békeszerződés. (2019). Sajtó alá rendezte: BANK BARBARA – KOVÁCS ATTILA ZOLTÁN. Budapest, Szépművés.

BODÓ BARNA

bodobarna1@gmail.com

egyetemi docens, t. professzor (Sapientia EMTE)

INCZE ERIKA

erikaburian15@gmail.com

PhD hallgató (Nemzeti Közszerződésügyi Egyetem)

Vegyes házasság – kétnyelvűség – asszimiláció¹

Mixed Marriage – Bilingualism – Assimilation

ABSTRACT

It is inevitable that minority communities that have no autonomy will decline in population. The reasons for this are the demographic situation of the given community, the omnipresent assimilation process and the regionally very different social coexistence between a majority and minority. In a diaspora, the number and proportion of mixed marriages is very high, reaching up to 70%, which is (one of) the most important drives behind assimilation. In mixed families, where the dominant language is the state language, the language of the majority spouse, it is almost inexorable that the children will have a Romanian identity, with little attachment to the minority Hungarian language. The question is how language use in mixed families can be influenced and, more specifically, how balanced bilingualism can be achieved and with what likelihood.

KEYWORD

ethnic minority, depopulation, mixed marriage, bilingualism

DOI 10.14232/belv.2023.4.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.6>

¹ Jelen dolgozat az MTA Domus 2022-es kiírása során elnyert pályázati támogatás (Szerződésszám: 106/5/2022/HTMT) felhasználásával készült. Bodó Barna irányította a kutatást és végezte a dolgozat szövegezését, Incze Erika a kutatás során interjúzott, adatot gyűjtött, adatbázist készített és segített az adatfeldolgozásban. A most közölt szöveg a zárótanulmány bevezető része.

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bodó Barna – Incze Erika (2023): Vegyes házasság – kétnyelvűség – asszimiláció. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 85–100.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

ELŐHANG

Örök dilemmái általában a kisebbségi, esetünkben az erdélyi magyar léthelyzetnek: Hányan vagyunk? Mennyire vagyunk magyarok? Milyen jövő vár reánk? Ez esetben az egyes szám első személy használata indokolt, hiszen a kérdések mindenkit egyformán érintenek, a kutatói objektivitás a szakmai normák betartásán túl nem terjedhet, nem jelent kívülállást, semlegességet, hiszen a vizsgált jelenség nem a kutató emberi világtól távol álló történet, hanem igenis kihat az életére, olykor közvetlenül is, de áttételesen mindenképpen.

A kérdések súlyát az adja, hogy az etnikai fogyás mindennapi tapasztalatunk. És a kapcsolódó kérdések kikerülhetetlenek: milyen jövővel lehet/kell számolni, mit kell tenni annak érdekében, hogy magyar jövőről ott is beszélhessünk, ahol a magyar etnikai fogyás az átlagot meghaladja?

Az általános kérdések, Románia és Erdély népességfogyása², az ezzel járó társadalmi, kulturális, oktatáspolitikai és egészségpolitikai kérdések mögött ott húzódnak a magyarságot érintő kihívások: az asszimiláció, az etnikailag vegyes családok kérdései, a kétnyelvűség, az iskolaválasztás dilemmái. A jelzett kérdések közül ebben a tanulmányban az etnikailag vegyes családok esetében vizsgáljuk azt, hogy az egy magyar szülővel rendelkező családokban mekkora eséllyel lesznek/lehetnek magyarokká a gyermekek.

Fontos általában és a szórványlét körülményei között kiemelten az a vegyes házasságok kérdése. Korábbi célzott kutatás hiányában nem tudjuk, hogy a szórványban jelentkező magyar népességfogyás mekkora hányadát okozzák a vegyes, de szinte mindig dominánsan román nyelvű házasságok. Utalások vannak, ismert a térségre jellemző kevertnyelvűség, az idegen szavak rendszeres használata magyar nyelvűek párbeszédében is, ismertek a többes kötődéssel együtt járó identifikációs dilemmák, több résztényezőt ismerünk, de nincs pontos társadalmi diagnózisunk. Vegyes családba született gyermek akkor válhat etnokulturális értelemben, a vallott és vállalt értékek jegyében magyarrá, ha magyar iskolát végez. Temesben a közvetlen környezet nem képes biztosítani azokat az impulzusokat, a családon és az iskolán kívül nem alakulnak ki azok a szokások és nem épülnek fel azok a kulturális tartalmak, amelyek okán és eredményeképpen valaki magyarnak érzi és vallja magát. Ezzel kapcsolatos kutatást nem ismerünk. Fontos és vizsgálendő kérdés, hogy milyen hatások érvényesülnek a kialakuló helyzetben és van-e

² A dolgozatban a romániai és erdélyi kifejezéseket rokonértelmű szavakként használjuk, mivel demográfiai értelemben a romániai magyarság 99%-a Erdélyben él, a legutóbbi népszámlálások szerint.

esély arra, hogy szimmetrikus kétnyelvűség alakuljon ki a vegyes házasságokban, hogy a szülők eltérő anyanyelve plusz erőforrást jelentsen a gyerek számára, ne okozzon etnikai térvésztest magyar oldalon.

A bevezető végére következzen egy idézet. A Kárpát-medencei magyar népcsoportok közül alighanem a legkisebb Muravidék magyarsága. Száz év alatt az 1920-as 20 ezres lélekszámról mára 5 ezer fő alá süllyedt. Ezt a közösséget szolgálja Göncz László író, történész, politikus (szolgált képviselőként 2008–2018 között a szlovén parlamentben). A 2000-es évek elején vizsgálta a muravidéki magyarság beolvadásának folyamatát és okait, a kutatás részeredményeit ekként foglalta össze. „a vegyes házasságokkal kapcsolatosan előrevetíthetjük, hogy az ilyen családokból kikerülő gyermekek döntő többsége nem magyar nemzetiségűnek van bejegyezve, hanem a többségi nemzethez tartozónak. Több alkalommal elemeztük már a vegyes házasságok tényleges hatását a beolvadásra, és alighanem jogosan neveztük ezt a jelenséget az asszimiláció egyik »melegágyának« a Muravidéken.” (GÖNCZ 2003. 151.)

MAGYAR NÉPESSÉGFogyás ROMÁNIÁBAN

A romániai egymást követő népszámlások eredményei csak bizonyos mértékig vethetők össze egymással a módszertani különbségek, továbbá az adatfelvétel és az utólagos adattisztítás esetenkénti eltérő módzatai miatt,³ és ez a 2022-es népszámlálásra is vonatkozik. Ami egyértelmű: a fogyás jelentős és folyamatos.

A 2011-es népszámlálás⁴ adatai szerint Erdélyben a magyar nemzetiségűek száma 1 217 ezer fő volt, míg Románia egyéb régióiban mintegy 11 ezer ember vallotta magát magyarnak. Az egyes megyék etnikai képe igen eltérő volt. Van/volt két magyar többségű megye (Hargita és Kovászna), további hat megyében 20 és 40% közötti arányban élnek magyarok, míg a többi nyolc erdélyi megye szórványnak számít, ahol feltűnő és jelentős a magyarság visszaszorulása.

A magyarság népességfogyása eltérő képet mutat Romániában a népszámlálási adatok függvényében: 1992 és 2011 között a szórványban élők száma 349 ezerről 207 ezerre (–40%), a Közép-Erdélyben élők 338 ezerről 249 ezerre (–27%), a Partiumban élők 385 ezerről 303 ezerre (–22%), a Székelyföldön élők pedig 531 ezerről 466 ezerre (–12%) csökkent. (Simsa 2022)

³ A 2011-es népszámlálás előzetes (19,042 millió) és végleges (20,122 millió) adatai között jelentős különbség van: az 1.078.705 fős növekményt az adja, hogy pénzügyi, adónyilvántartási regiszterekből átvették azokat a személyeket, akik a népszámlálási adathalmazban nem szerepeltek. De az utólag besoroltak pontos tartózkodási helyét nem ismerik, és az etnikai/nemzeti hovatartozásukat sem, ezért azt sem tudhatjuk pontosan, mekkora a romániai magyarok népességbeli arányszáma: 6,1%, amennyi a nyers adatokból adódik, vagy az utólag kiszámolt 6,5%. Az etnikai arányok végső számítása során nem vették figyelembe azokat, akikről nem volt ilyen információ. (Ebbe a csoportba végül 1,237 millió fő tartozott.)

⁴ A dolgozat megírásakor nem voltak ismertek a 2022-es népszámlálás alapadatai. Ezek ismeretében állítható: nincs trendmódosító változás a folyamatokban.

1. táblázat: Románia lakossága – 2011-es népszámlálás végleges adatai
(korrigált, ezer főre kerekítve)

Megye	Teljes lakosság	Ebből román	Ebből magyar	Ebből cigány/roma	Ebből egyéb	Nincs információ
Arad	431	341	37	16	11	26
Beszterce-Naszód	286	248	14	12	1	12
Bihar	575	366	138	35	8	28
Brassó	549	453	40	19	4	34
Fehér	342	292	15	14	1	20
Hargita	311	39	258	5	0	8
Hunyad	419	368	16	7	2	25
Kolozs	691	521	104	23	3	41
Kovászna	210	45	150	8	0	6
Krassó-Szörény	296	244	3	7	18	24
Máramaros	479	374	33	12	32	27
Maros	551	277	201	47	2	24
Szatmár	344	188	113	17	7	19
Szeben	397	339	11	18	5	25
Szilágy	224	148	50	15	1	9
Temes	684	551	35	15	33	49
Erdély, Partium, Bánság	6789	4795	1217	271	129	378
Románia	20122	16793	1228	622	243	1237

Forrás: Népszámlálási adatok alapján készítette Bodó Barna.

2. táblázat: Az erdélyi magyar népesség fogyása megyék szerint

Megye/ország	Teljes fogyás 2002-2011 (%)	Magyar népesség fogyása 2002-2011 (%)	Magyarok aránya 2002 (%)	Magyarok aránya 2011 (%)
Hargita	-6,51	-6,31	84,62	84,80
Kovászna	-7,28	-7,54	73,80	73,59
Maros	-8,52	-11,95	39,30	37,82
Szatmár	-10,84	-12,16	35,19	34,50
Bihar	-8,41	-11,16	25,96	25,18
Szilágy	-12,14	-11,38	23,05	23,25
Kolozs	-6,17	-15,41	17,40	15,69
Arad	-11,42	-24,80	10,67	9,06
Brassó	-14,19	-22,92	8,65	7,77
Máramaros	-9,57	-24,88	9,08	7,54
Temes	-4,15	-30,19	7,46	5,43

Beszterce-Naszód	-10,84	-19,49	5,89	5,32
Fehér	-14,51	-23,27	5,40	4,85
Hunyad	-18,42	-36,12	5,23	4,09
Szeben	-10,84	-29,01	3,64	2,90
Krassó-Szörény	-17,69	-43,75	1,75	1,19
Románia	-12,17	-13,55	6,60	6,50

Forrás: Népszámlálási adatok alapján készítette Bodó Barna.

A 2002-es és 2011-es romániai népszámlálások között eltelt alig egy évtized alatt a magukat magyaroknak vallók száma mintegy kétszázezer fővel csökkent. Csökkenés mutatható ki minden erdélyi megyében. A csökkenés mértéke még a legjobb adatokat mutató Hargita megyében is 6% feletti, és Erdély 16 megyéjéből ötben (Arad, Krassó-Szörény, Hunyad, Szeben és Temes) elérte vagy meghaladta a 25%-ot – utóbbiakat nevezzük közkeletűen szórványoknak⁵. Nincs alapvető átrendeződés, mégis feltűnő a magyarság arányának gyors visszaszorulása.

A szórványterületeket illetően beszélni kell a magyar közösség teljes felszámolódása reális veszélyéről, miközben két jelentős régióban (Székelyföld és Észak-Partium), ezek együttes területe mintegy 33 ezer négyzetkilométer, lakossága 2,2 millió főt tesz ki, a népszámlálási eredmények szerint a magyarság térvesztése nem tapasztalható.

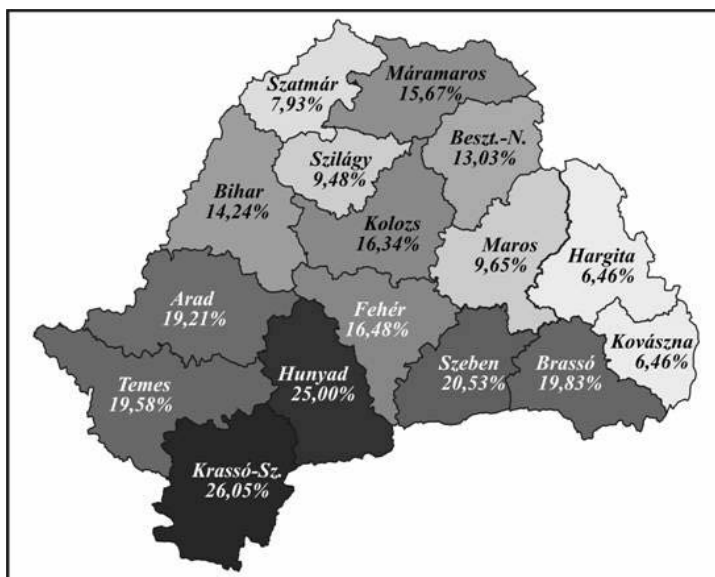
Dél-Erdélyben egy korábbi vészterhes folyamat tart mindmáig. L. BALOGH Béni (2012) erről így ír: a bécsi döntést követően több, mint félmillió magyar maradt Dél-Erdélyben. Megdöbbenőek „a második bécsi döntést követő négy év demográfiai következményei. A legszembetűnőbb, hogy 1940–1944 között a dél-erdélyi magyarság száma mintegy 40%-kal csökkent, s e nagyarányú térvesztés mind a mai napig érezteti hatását a Temesvár – Arad – Brassó által körülhatárolt térségben. E csökkenés részbeni magyarozatát a döntés nyomán megindult menekülthullám adja: önként, vagy a román hatóságok által kényszerítve, négy év alatt mintegy 200 ezer dél-erdélyi és »regáti« magyar menekült vagy települt át Romániából az akkori Magyarország területére. A dél-erdélyi magyar települések »kiürülése« – ahogyan Márton Áron fogalmazott 1942-ben – egészen aggasztó méreteket öltött. Legtöbbször a nagyvárosokból és a Zsil-völgyéből távoztak. A Magyarországra való átköltözés azonban a dél-erdélyi városok tösgyökeres magyar értelmiségi, tisztviselői, iparos- és kereskedőrétegét is megtizedelte. A román kormány súlyosan diszkriminatív, intézményesen románosító politikája ezt nagymértékben elősegítette.”

A demográfiai folyamatok régióként eltérőek. Ennek okán beszélnek a társadalomkutatók demográfiai szétfejlődésről, egy ma is tartó folyamatról. Eszerint demográfiai szempontból külön kell beszélni Székelyföldről, a magyar etnikai tömbről, ahol az erdélyi magyarság 33-40%-a él. A helyi közigazgatás és a különböző intézmények – mivel magyar irányítás alatt vannak – segítik a magyar identitás újratermelését. Másodsorban említendő a Partium, Bihar, Szatmár és Szilágy megyékkel együtt alkotott határ menti sáv, ahol a romániai magyar népesség

⁵ Szórvány: olyan kisebbségi léthelyzet, amikor a helyi magyar közösség nem rendelkezik helyben azokkal a kulturális-intézményi erőforrásokkal, amelyek révén biztosítani tudná önnön etnikai fennmaradásának kulturális (identitás) feltételeit. (Bodó 2017)

23-35%-a él. Ezt egyes kutatók fronthelyzetnek nevezik⁶ (BODÓ 2011), mások paritásos kisebbségi helyzetnek, amikor a mindennapokban a magyar–román viszony aszimmetrikus, mégis helyi szinten elindult egyfajta intézményesülés a román–magyar hatalommegosztásban. Végül de egyáltalán nem utolsó sorban említendő a szórvány, térbelileg egy jelentős interetnikus zóna, mely indul Máramarostól Kolozs megyén⁷ és Maros megye nem székelyföldi részein keresztül egészen Dél-Erdélyig és a Bánságig terjed. Itt a magyarok tényleges kisebbségben vannak, a szórványnak minősülő térségekben kimaradnak olykor a helyhatóság választott szerveiből is. De itt is a helyi arányok igen széles skálán mozognak. Ha az alábbi térkép adatait összevetjük a 2. táblázat adataival, látni, hogy Temes megyében (mint általában a szórványban) a fogyás mértéke növekszik.

1. ábra: A romániai magyarok fogyásának aránya az egyes megyékben (1992–2002)

Forrás: SZILÁGYI N. Sándor tanulmánya (2004)

Magyar vonatkozásban negatív a fejlesztési politika hatása, pontosabban az a tény, hogy Erdélyben ma is elsősorban a Temesvár-Arad-Nagyvárad-Kolozsvár-Marosvásárhely-Brassó félkör, kiemelten a három határ menti nagyváros közötti rész tekinthető gazdaságilag prosperáló sávnak. Az ezen kívül eső területek, mint Bihar megye északi része, Szatmár, Szilágy, Máramaros, Beszterce-Naszód vagy Székelyföld, gazdaságilag perifériának számítanak. Etnikai értelemben ez azt jelenti, hogy a szórvány nagyvárosai (Temesvár, Arad, részben Brassó) jelentős vonzerejük okán folyamatosan román betelepülőkkel növekednek, a helyi magyarság

⁶ Fronthelyzetről kell beszélni Marosvásárhelyen, ahol egy magyar katolikus iskola alapítása is évekig elhúzódo, súlyos következményekkel járó politikai harc. De Szatmárban és Biharban is olykor összecsap a helyi román és magyar elit.

⁷ Kolozsvárt nem lehet egyszerűen szórványnak minősíteni, mindmáig az erdélyi magyarság legjelentősebb kulturális központja, az etnikai identitás tartalmi elemeinek előállítását szempontjából szerepe kiemeli abból a helyzetből, ahova földrajzi helyzete okán sorolják.

érdekérvényesítő képessége csökken. A városokban a magyarság számbelileg hátrányban van, és a gazdasági hátrány együttesen negatívan hat ki az a magyarok egyetemi szintű továbbtanulására. Az erdélyi magyarok foglalkozási rétegződése, összehasonlítva a többségi nemzetével, azt mutatja, hogy a magyar nemzetiségű szakértők és értelmiségiek alulreprezentáltak.

És soroljunk még ide néhány asszimilációra utaló szám adatot. 2011-ben 309.013 olyan vegyes etnikai összetételű családot írtak össze, ahol magyar nemzetiségű volt a családfő. Az utóbbi népszámlálás⁸ kisebb fordulatot jelez: az apa nemzetiségének hatása csökken a gyermek nemzetiségét illetően, míg az anyáé nő. 1992-ben a magyar apától és román anyától született gyermekek 35%-át jelentették magyar nemzetiségűnek, ám 2011-ben már csak 30%-ot. A magyar nemzetiségű anyától és román apától született gyermekek esetében 1992-ben 17% lett magyar nemzetiségüként bejelentve, viszont 2011-ben már ez is közel 30% volt.

ETNIKAILAG VEGYES HÁZASSÁGOK KUTATÁSA

Kutatásunk kizárólag a vegyes házasságokra terjed ki, pontosabban az etnikailag vegyes házasságokra. Minden kutatás az elméleti keretek bemutatásával kezdődik – a kérdés szakmai jellemzőinek összesítése közben észre kellett vennünk, hogy a román szakirodalomban az etnikai vegyes házasságok kérdése gyakorlatilag nincs jelen.

Három világhálós keresést indítottunk (vegyes házasságok, etnikailag vegyes házasságok, vegyes házasságok Romániában) párhuzamosan románul és magyarul. Egyetlen publikációt találtunk, amelyben jelentek meg témánkat illető közlemények. Az *Angvstia* c. évkönyvet a sepsiszentgyörgyi Keleti Kárpátok Múzeuma 1996-tól adja ki régészeti, történelmi, néprajzi tárgyú írásokkal. Ezért meglepő Lily Rain dolgozata (*Angvstia*, 1998. 327–331, ugyanakkor a szövegnek nincs tudományos apparátusa, a kérdéstről sepsiszentgyörgyi alanyok sorjázott véleményét idézi, a szerzőről nem közölnek információt) A szövegnek nincs tudományos értéke.

Az ember élete során a házassággal kapcsolatos az egyik legmeghatározóbb döntése. Hogyan születik meg, milyen szempontok alakítják az életszövetséget illető, életre szóló döntést? Az alapos megfontolást néha olyan hétköznapi alapigazságok siklatják ki, hogy tökéletes házasság nem létezik, mert nincs tökéletes ember. Vagyis nem kell túlbonyolítani. Csakhogy számítani kell kihívásokra, kudarcokra, szükség van önfeláldozásra, és még ott van a szeretet. Illetve az időtényező. A házasság egymásnak és önmagunknak tett fogadalom és ígélet – a tudatosság alapfeltétel. Ugyanakkor a házasság világlátás is, ugyanis házasság tapasztalata tanítja meg az embert megfelelő módon (egészen másként) látni a világot. Ezeket a kérdéseket főleg a vegyes házasságba lépőknek kell(ene) végiggondolni, mert a nyelvi-kulturális-társadalmi különbségek bonyolítják az amúgy is kihívásokkal teli együttléteket. A vegyes házasságban azok tudnak jól mozogni, akik elfogadják a más nemzetek szokásai, hagyományai iránt. Azokra a fiatalokra jellemző ez leginkább, akik nem ragaszkodnak túlzottan saját kulturális gyökereikhez. Jelzés értékű, hogy a zsidó kultúrában a vegyes házasságra vonatkozó döntés nem magánügy.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a kisebbségiek gyakrabban kötnek vegyes házasságot, mint a többségiek, és a nők gyakrabban lépnek más nemzetiségűvel házasságra, mint a férfiak. (Hoóz 2002) Magyarazatként feltételezik, hogy a kisebbség számára a vegyes házasság egyfajta

⁸ Már jeleztük, a 2022-es népszámlálás alapadatait később közzétük.

védekező viselkedés. Egyfajta válasz arra a beállítódásra, miszerint a többségi visszaél domináns helyzetével, illetve a kisebbségi általában rosszabb helyzetű a többségénél. Mindkét helyzet kulcsszava a szembenállás. A szembenállást, a hátrányos helyzetet kívánhatja feloldani az, aki házastársát a másik oldalról választja. Csakhogy egy döntés egyedisége nem változtatja meg a létező (amennyiben valóban meglévő) társadalmi gyakorlatot. Ha valós a szembenállás, ha ennek a helyi közösségben létező megnyilvánulásai vannak – akkor az egyedi döntés aligha jelent megoldást. (JAKAB 1997) A vegyes házasság lemondás is, lemondás olyan családi, kisközösségi szokásokról, amelyeket eladdig fontosnak tartottak. Lemondanak azért, mert az új kapcsolat ezt előfeltételezi. Főleg ilyen esetekben fontos, hogy a házasságra vonatkozó döntést alapos megfontolás és egyeztetés előzze meg a nyelvvel kapcsolatos kérdések, a vallás, a kulturális kérdések, a szülői ház(ak)hoz való viszony, és a társadalmi viszonyulás területein. Amennyiben figyelembe vesszük, hogy a vegyes házasságok nagyobb arányban végződnek válással, mint azonos etnikumúak közöttiek (Gyurgyík, 1994), a helyzettel kapcsolatos dilemmák végiggondolása az egyes családokon túlmutató elvárás.

A felsorolt kérdések közül a nyelvhasználattal kapcsolatos kiemelten fontos jelen kutatás vonatkozásában. A nyelvvel kapcsolatban a reális cél csakis az lehet, hogy a család kétnyelvűként működjön. A gyermekek ilyen helyzetben általában anyanyelvet és apanyelvet is beszélnek. Mivel a nyelv területén sok inger éri őket, több, mint az egy nyelvben élő társaikat, előfordulhat, hogy később kezdenek el beszélni, de többnyire már két nyelven. A házaspár egymás iránti szeretetének és tiszteletének a megnyilvánulása, ha nem nyomják el a kisebbségi, a helyi világban kevésbé beszélt nyelvet, és nem veszik el a nyelv adta esélyt, s a vele járó örömet sem a házastárstól, sem a gyermektől. A nyelv átadásában egyébként az anya szerepe meghatározó, de nem elhanyagolható jelentőségű, hogy az államnyelv kinek a nyelve. Ideális az, ha mindkét nyelv mondókáit és dalait magáévá teheti a gyermek. A nyelv tanult világvégünk lenyomata is egyben. Gondolkodásunk jelen van a nyelvben, leképezzük benne a világhoz való viszonyulásunkat. Ebből az következik, hogy egy másik nyelvvel nemcsak szavakat, de gondolkodásmódot is váltunk. Már nem nyelvi kérdés, hogy tudunk-e egy másik nyelven ugyanolyan gondolatokat átadni a társunknak, mint az anyanyelven?

A vegyes házasság az etnikai mivolttal kapcsolatos választások és döntések sorozata. Ez a gyermek vonatkozásában kezdődik a névadással, a templomi keresztelővel,⁹ folytatódik az iskolaválasztással, a csoportos foglalkozásokkal (cserkészet), a kultúrával kapcsolatos választásokkal (néptánc, énekkar). Ezek a döntések jelzések, és a közvetlen környezet érti, miről van szó. Ezek, mivel az apa vagy az anya hovatartozása mellett döntések, ritkán vannak, aligha lehetnek teljes egyensúlyban, szinte mindenütt kialakul valamilyen eltolódás egyik vagy a másik irányba. Vannak egymást kizáró alternatívák (iskolaválasztás) és vannak plurális lehetőségek, amikor mindkét szülő értékvilága jelen lehet (családi nyelvhasználat).

A vegyes házasságok szerepe jelentős a kisebbségek nyelvi-kulturális asszimilációjában. Ez kikerülhetetlen kérdés, hiszen a vegyes házasságok esetében szinte kizárt, hogy mindkét fél egyformán kétnyelvű legyen, hogy a többségi fél is kommunikációs szempontból jól beszélje a kisebbség nyelvét. Fordítva a kérdés nem fogalmazódik meg, hiszen – a társadalmi elváráson túl – minden kisebbségnek érdeke a többségi nyelv minél jobb ismerete. Vagyis a házasságok

⁹ Vannak hagyományosan román egyházak (ortodox, görögkeleti) és vannak magyar egyházak (református, unitárius), a római katolikus történelmi magyar egyház Erdélyben.

közös nyelve az esetek döntő többségében a többségi nyelv. Ez még nem asszimiláció, csak a lehetősége annak, amennyiben a többségi házastárs elzárkózik a kisebbségi társ nyelvének megtanulásától. A tökéletes nyelvtudást nem várják el, de a szándékot igen.

Az asszimiláció jelensége több szempontból kíván kiemelt figyelmet. A vegyes házasságok jelentős része asszimilációs léthelyzet, kivált, vagy olykor csak lezár egy folyamatot. Több értelmezése létezik. Sokszor idézett Szilágyi N. Sándor definíciója, aki szerint az „asszimiláció olyan folyamat, amelynek eredménye egy nyelvi, etnikai vagy felekezeti kritériumok szerint meghatározott populáció lélekszámának (nem számarányának!) és/vagy reprodukciójának egy másik, ugyanolyan kritériumok szerint meghatározott populáció javára történő csökkenése. Ennek megfelelően tehát beszélhetünk nyelvi, etnikai, illetve felekezeti asszimilációról, ezek egymásra is tevődhetnek, de külön-külön is előfordulhatnak.” (SZILÁGYI N. 2002. 80) Szilágyi szerint az asszimiláció nem egyed-, hanem populációsintű folyamat, tipikusan nyelvi-kulturális asszimilációról szokás beszélni.

Milton GORDON klasszikus (1964) asszimilációelmélete, a strukturális asszimiláció a társadalmi mobilitáshoz kapcsolódik, csoportszinten nem értelmezhető, csak egyéni szinten tétélezi. Azt fogalmazza meg, hogy az idegen/kisebbségi tudatosan választja a befogadó társadalom intézményeit, klubjait, ezekbe belép, ezeket preferálja, minek következtében referenciacsoportot vált. A strukturális asszimiláció az egyén számára társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínál. (GORDON 1964)

Mivel az asszimiláció a szórványhelyzet egyik kísérőjelensége, tegyük alaposabb vizsgálat tárgyává. Az etnikai asszimiláció az etnikai identitás megváltozását jelenti, illetve a közösség szintjén azt, hogy a lélekszám fogy, nincs elegendő természetes utánpótlás, a közösség etnikai és kulturális értelemben nem reprodukálódik. Az asszimilációs folyamat társadalmi csoportok közötti olyan interakció, amelynek kezdete a kulturális csere, a végpontja pedig a csoportok fúziója, a kisebbségi csoport beolvadása a többségibe. Az asszimilációs folyamat több szakaszban megy végbe, ezek azonban nem teljesen függetlenek egymástól. Az asszimiláció során ható tényezők három nagy csoportba oszthatók: általános/országos, lokális/térségi tényezők és a közvetlen környezet. Az általános/országos tényezők egyrészt a politikai intézmények, kormányzati politika, jogok és kötelezettségek, másrészt társadalmi értékek, politikai kultúra. A lokális tényezők összetevői: a demográfiai helyzet (mekkora a helyi etnikai kisebbség, demográfiai értelemben képes-e létrehozni-fenntartani saját oktatási/ kulturális intézményeit, ha ez helyben nem biztosítható, a térségi település-struktúra mennyiben teszi lehetővé térségi intézmények kialakítását és fenntartását), másodsorban a helyi kisebbségi elit léte a meghatározó (létezik-e olyan helyi, szórványban civil struktúra, amely számára a közösségépítés, a kulturális igényekre adandó pozitív válasz önmagában is, közösségi ethoszként is fontos), harmadsorban pedig a helyi etnikumközi hagyományok vannak jelentős hatással az asszimilációra. A harmadik szint a közvetlen környezet, ennek kiemelt fontosságú tényezője a család (származás), az etnikai szempontból egynemű vagy vegyes házasság. Ugyanakkor befolyásolja az asszimilációt a családmodell, az életmód, a baráti kör, a munkahelyi kapcsolatok, illetve az életpálya-lehetőségek. Bodó Barna 2011-es dolgozatában bemutat egy asszimilációs modellt, amely a Gordon-féle strukturális asszimilációtól lényegileg különbözik, ez az asszimiláció strukturális elmélete. Értelmezésében a kisebbségek kettős világban élnek, nemzeti identitásuk két társadalmi dimenzió mentén alakul ki. A konfliktus forrása, hogy a

politikai és a kulturális határok nem esnek egybe, vagyis a két csoport-hovatartozás szükség-szerűen elválik: kulturálisan az anyaországhoz kötődnek, politikai értelemben pedig egy más állam (magyar szóhasználat: az utódállam) polgárai. Ebben a kontextusban az asszimiláció azt mutatja meg, hogy az utódállami politikát a kisebbségi miként internalizálja, életvezetésében ezek a hatások miként jelentkeznek. (BODÓ 2011)

Előfordul egyes szerzőknél a természetes asszimiláció kifejezés is, amely arra kíván utalni, hogy nem politikai kényszer(intézkedés) áll a folyamat mögött. Ezt azért lehet és kell megkérdőjelezni, mert például az olyan iskolarendszer, amely nincs tekintettel a kisebbségek térbeli elhelyezkedésére, a helyi demográfiai viszonyokra, vagyis nem teremti meg a kisebbségi nyelvű tanulás lehetőségét általánosan, mindenki számára, az nem természetes. Romániában is vannak, mindenekelőtt szórványban, olyan helyi kisebbségi csoportok, amelyek számára nincs elérhető anyanyelvi iskola. Természetes az, ha mindenki anyanyelvén tanulhat – főleg akkor, ha ez alkotmányos jog is egyben.

LADANCSIK Tibor dolgozata (2018) módszertani kitekintést nyújt, amennyiben egy rövid bevezetőt követően bemutatja a Kárpát-medence magyar közösségeivel kapcsolatos vegyes házasság-kutatásokat. Bevezetőjének egyik fontos állítása: a vegyes házasságok működésének megértéséhez a folyamatot mindkét fél szempontjából szükséges megvizsgálni. És jelzi azt, amit román vonatkozásban mi is megfogalmaztunk: Szerbiában szerb oldalon a kérdésnek kevés avatott kutatója van, olyan, aki számára a téma elsődleges volna. A továbbiakban Ladancsik dolgozata alapján mutatjuk be a vegyes házassággal kapcsolatos magyar kutatások helyzetét.

A vegyes házasságokról szóló egyik legkorábbi tanulmányt Csűrös Miklós (1938) írta. Csűrös elsősorban a korabeli román demográfiai adatokat elemezte. Szerinte a magyar nőket alaptalanul vádolta a román közvélemény „férfibrálassal”¹⁰, miszerint a magyar nők a jobb anyagi boldogulásuk érdekében választanának román házastársat. Ladancsik szemlézi VARGA E. Árpád 1996-os dolgozatát, aki elsősorban az 1977-es és az 1992-es népszámlálás adatait elemzi, következtetése: a vegyes házasságok nagy mértékben elősegítik az asszimilációt. HORVÁTH István 2004-es tanulmányában statisztikai szempontból vizsgálja a vegyes házasságokat. Szerinte a vegyes házasságok strukturálisan és szociokulturálisan is meghatározottak. Strukturális szempontból arról a valószínűségről van szó, hogy valaki a párválasztási preferenciáinak megfelelő partnert találjon. Erdélyben a szlovákiai helyzethez képest alacsonyabb a vegyes házasságok aránya.

GYURGYÍK László (1999) vegyes házasságokról írt átfogó tanulmánya mérföldkőnek tekinthető a téma szakirodalmában, bár jelzi, hogy az 1940-es és 1950-es évek adatai nem megbízhatóak. Az asszimilációs álláspontot képviseli. Fontosak az egyes nemzetiségek vegyes házassági adatainak összehasonlító adatsorai. Két észrevétele érdemel figyelmet: a vegyes házasságok nagyobb arányban végződnek válással, mint a monogám házasságok, ugyanakkor ezekben a házasságokban kevesebb gyermek születik.

A szerb-magyar házasságokat ARDAY Lajos (1991) az 1910–1981 közötti népszámlálási adatok alapján vizsgálja. Egyik következtetése, hogy a vegyes házasságokban született gyermekek nagy valószínűséggel jugoszlávok lettek. A jugoszláv hatalom kisebbségellenes politikája jelentősen sújtotta a németeket és a magyarokat – az utóbbi volt az egyik leggyorsabban fogyó kisebbség. BIACSI Antal a délvidéki demográfiai folyamatoknak szentelt könyvében

¹⁰ Figyelem: ezek szerint az akkori sajtó a vegyes házasságok ellenében lépett fel.

(1994) foglalkozik a vegyes házasságok kérdésével is. Észrevétele, hogy a vegyes házasságokban elsősorban az apa az, aki tovább örökíti a nemzetiségét. Az adatokból kiderül továbbá, hogy jóval több magyar nő köt vegyes házasságot, mint magyar férfi. MIRCICS Károly a vegyes házasságokról szóló tanulmányában (1994) az 1981-es népszámlálás adataira épít. Megállapítja, hogy magyar anya és szerb apa esetében a gyerekek 75%-a volt szerb nemzetiségű, 11% jugoszláv, és mindössze 14% volt a magyar nemzetiségű gyerekek aránya. Véleménye szerint a vegyes házasságok jelenlegi formájukban a magyarság asszimilációját segítik elő, aminek a fő oka a kisebbségi oktatás rossz állapota. SEBŐK László (2003) tanulmányában a magyarok mellett más nemzetiségek vegyes házasságait is elemzi. Adatai alapján Jugoszláviára vonatkozóan a következőket állapítja meg: a vegyes házasságok aránya a kilencvenes évekig nőtt, a Vajdaságban nagyobb mértékben, mint az ország déli részén. A szocialista Jugoszláviában a vegyes házasságokból születő gyerekeket sokszor jugoszlávnak jelentették be. Ha az etnikumok közti távolság nagy volt, akkor a gyermeket nagyobb valószínűséggel definiálták jugoszlávnak. HÓDI Sándor (2006) könyvében elsősorban a vajdasági családokról ír, és a pszichológia felől közelíti meg a témát, azonban a szerb-magyar vegyes házasságokról is ír. Az asszimilációs nézőpontot követi, véleménye szerint a vegyes házasságok felgyorsítják a magyarság fogyását. Szerinte nem a vegyes házasságokban van a hiba, hiszen azok a nemzetek közeledését szolgálják. A bajt az okozza, hogy az alacsonyabb presztízzsel rendelkező fél feladja a nemzeti identitását és nyelvét, majd identitást cserél. VÉKÁS János (2004) németül megjelent munkájában az összes vajdasági – így a magyar-szerb – vegyes házasságokról is ír. Azt találja, hogy a gyermektelen családok 83%-a homogám, és csak 17%-uk tekinthető etnikailag vegyesnek.

TÓTH Ágnes – VÉKÁS János (2008) a szerb-magyar vegyes házasságokat Magyarországon vizsgálták. A magyarországi helyzet jelentősen eltér a Szerbiában tapasztalhatótól, ugyanis a magyarországi szerbség lélekszámában kicsi, területileg szétszórtnak élnek, egyetlen településen sem képeznek még relatív többséget sem. Ebből adódóan az asszimiláció előrehaladottabb állapotában vannak.

Már utaltunk arra, hogy a vegyes házasságokat GÖNCZ László (2003) a beolvadás „melegágyának” tekinti és erre a Muravidék példáját hozza fel. Göncz azt a következtetést vonja le, hogy a vegyes házasságok a magyarság lélekszámának csökkenését, és nemzet tudatának gyengülését eredményezték a Muravidéken.

Ladancsik bemutatja HOÓZ István (2002) tanulmányát is, melyben a jelenséget az 1920-1990-es évek között vizsgálja. Szerinte a vallásilag vegyes házasságok nagyon ritkák voltak a tizenkilencedik századot megelőzően. A nemzeti endogámia megőrzése érdekében a nősülni kívánó fiatalok távoli településekre is elutaztak, hogy megfelelő partnert találjanak maguknak. Az idő múltával a kisebbségi magyarság körében évről évre nőtt a vegyes házasságok aránya. Ami az egyén számára előnyt jelent, az a közössége számára hátránnyá válhat. Hoóz számos statisztikai adattal támasztja alá a kisebbségi magyarság vegyes házasságkötéseinek asszimilációs voltát.

Ladancsik összegzése több kutató álláspontját összesíti. Szerinte a kisebbségi magyarság kutatóinak egybehangzó véleménye: a vegyes házasságok a magyarság fogyását eredményezik. Többnyire nem a házassággal vált valaki identitást, hanem a házasságból születő gyerekek lesznek a többségi nemzet tagjai, és ezáltal a magyarok száma csökken.

MAGYAROK BÁNSÁGBAN ÉS TEMESVÁRON: SZÁMOK ÉS TRENDK

Az erdélyi magyarság említett demográfiai szétfejlődése, a tömb-, front- és szórványhelyzet különbözősége okán szükséges a helyi magyar jövő kérdésének a felvetése, ugyanis erre a dilemmára helyben kell megfogalmazni a választ. Az utóbbi évek demográfiai folyamatai azt mutatják, hogy a temes(vár)i önmagukat magyarnak vallók egyre kevésbé képesek az etnokulturális reprodukcióra, egyre kisebb az esély magyarságuk megőrzésére külső, anyaországi vagy tömbvidéki támogatás nélkül. A kérdések gyökere a gyermek, ugyanis a (fél)magyar gyermekek jelentős része olyan környezetben nő fel, ahol nem magyarként szocializálódik.

Mivel a kutatás során Temesváron elemezzük a vegyes házasságok kérdését, nézzük meg, hogyan alakult a város lakossága az utóbbi fél évszázadban.

3.táblázat: Temesvár lakossága etnikai bontásban (népszámlálási adatok)

	1977	1992	2002	2011
Összlakosság	269 353	334 115	317 660	319 279
Román	191 742 (71,2%)	274 511 (82,2%)	271 677 (85,6%)	259 754 (89,4%)
Magyar	36 724 (13,6%)	31 785 (9,5%)	24 287 (7,6%)	15 564 (5,4%)
Roma	1 109 (0,4%)	2 668 (0,8%)	3 062 (1,0%)	2 145 (0,7%)
Német	28 429 (10,6%)	13 206 (4,0%)	7 157 (2,3%)	4 193 (1,4%)
Egyéb etnikum	11 344 (4,2%)	11 919 (3,6%)	11 349 (3,6%)	8 944 (3,1%)
Nincs adat	5	26	128	28 679 ¹¹

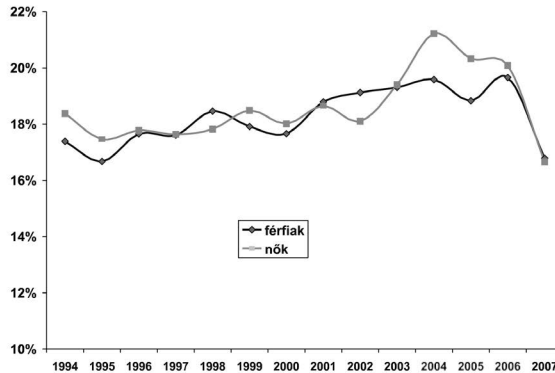
Forrás: <http://statisztikak.erdelystat.ro/adatlapok/temesvar/2674>.

A magyar etnokulturális reprodukció szempontjából a vegyes házasság problematikus, mert az etnikai szocializáció modelljei kiegyenlítetlenek. A vegyes házasságban élő magyar szülőknek – román házastársaikhoz viszonyítva – jelentős mértékben kisebb az esélyük, hogy saját kulturális jellemzőiket, identitásukat gyermekeire átörökítsék. Ennek egyik oka, hogy a román intézményrendszer többség és kisebbség között hatalmi szempontból aszimmetrikus viszonyt rögzít, ami áthatja a mindennapok etnikumközi viszonyait, és a családi viszonyokban is megmutatkozik. Szórványban a kulturális intézmények a helyi többség szolgálatában állnak, a kisebbség egyfajta társadalmi díszítőelemként jelenik meg, színesíti a szociális helyzetet ünnepek, fesztiválok alkalmával, vagyis a hatalom számára „kirakati” elem.

Az alábbi grafikon azt mutatja, hogy 1994 és 2007 között mekkora volt Romániában a román-magyar vegyes házasságok aránya.

¹¹ Az etnikai hovatartozásra vonatkozó hiányzó adatok rendkívül nagy számának magyarázata: megyei szinten kb. 10 ezer lakos esetében nem írták be a nemzeti hovatartozást. Ezek értelemszerűen elsősorban kisebbségiek, alighanem magyarok és románok. Mivel utólagosan kiegészítették, pontosabban felpótolták a népszámlálásból származó adatokat adónyilvántartásból átvett adatokkal, itt az etnikai hovatartozásról nincsenek információk.

2.ábra: A vegyes házasságok aránya az erdélyi magyarok között

Forrás: Kiss Tamás (2010) a román Országos Statisztikai Intézet adatai alapján.

A Temes vidéke szórvány, ahol igen magas a vegyes házasságok aránya. A vegyes házasságokra eltérő számadatokat kapunk, ha az összes házastársból vesszük külön azokat, akik vegyes házasságban élnek, illetve, ha a homogén és heterogén házasságokat viszonyítjuk egymáshoz. Varga E. Árpád a következő eredményre jutott. „1992-ben az összesen 819 482 magyar nemzetiségű házastársból 105 818-an (12,9%) éltek vegyes házasságban (50 677 férj, 55 141 feleség). Ennél jóval magasabb értéket kapunk, ha a vegyes házasságok számát a nemzetiség tagjai által kötött összes házassághoz (azaz a homogén és a heterogén házasságok együtteséhez) viszonyítjuk. A homogén magyar házasságok száma 356.832 volt, emellett, mint láttuk, 105 818 magyar férfi, illetve nő élt vegyes házasságban. Összesen 462 650 a ‘magyar jellegű’ házasság, amelyekből a heterogén házasságok aránya 22,8 százalék.” (VARGA 1996. 87)

A 2011-es népszámlálás adatbázisa a férj nemzetisége szerint adja meg a házasságok számát. A román férj és magyar feleség a román házasságok között szerepel, a magyar férj és a román feleség a magyar házasságok között. Ahhoz, hogy az összes, magyar házastársból is álló házasságok reális számát megkapjuk, figyelembe kell vennünk a homogén magyar, és a heterogén (feleség vagy férj) házasságokat is.

Az alábbi táblázat foglalja össze a helyzetet:

4.táblázat: Magyarok homogén és heterogén házasságai 2011-ben

Házasság jellege	Magyar-magyar (homogén)		Férj román Feleség magyar		Férj magyar Feleség román		Házasság összesen
	szám	%	szám	%	szám	%	
	269264	78,6	36854	10,57	36434	10,64	342552

Forrás: Összeállította Bodó Barna, a román OSI adatai alapján.

Ha a kapott eredményt összehasonlítjuk a fenti grafikon adataival, akkor a 21,4%-os vegyes házassági arányszám jóval nagyobb a grafikon 2007-es kb. 16,3%-os értékénél. Ekkora

növekedés 4 év alatt nehezen képzelhető el. A különbség abból adódhat, hogy a 2011-es népszámlálási adatokat utólag kiegészítették, és a korrekció során bevettek nél hiányoznak az etnikai hovatarozással, házassággal kapcsolatos adatok. A férfiak és nők vegyes házassági hajlandósága alig különbözik, hiszen a nők 420-as többlete 1,15 százalékpontos pluszt jelent. Megállapítható, hogy román–magyar vonatkozásban a heterogámia trendjei állandósultak. A házassági szokások viszonylagos állandósága mellett a regionális különbségeket kell kiemelni, amelyek nagymértékben függenek a magyarok adott régió, településen belüli arányától.

A vegyes házasságok Temes megyei szintű számadatait nem sikerült megszerezni, ezért Kiss Tamás elemzésére hivatkozom, akinek a számításai szerint az exogámia növekszik a szórványban, mivel „Krassó-Szörény, Hunyad, Szeben, Temes, Arad megyékben valószínűleg nincs meg a saját etnikumon belüli interakciónak az a kritikus sűrűsége, amely az endogámiával kapcsolatos normák plauzibilitását szavatolná.” (KISS 2010, 236) Egy másik dolgozatban azt olvassuk, hogy Székelyföldön 4,3% a vegyes házasságot kötők aránya, Dél-Erdélyben ez 44,2%, a Bán-ságban pedig meghaladja az 50%-ot. (KISS – BARNA 2012)

Az etnokulturális reprodukció és a nyelvi szocializáció kiemelt színtere a család, kérdés, hogy az etnikailag vegyes családokon belül milyen mértékű volt a kulturális reprodukció. Egy ilyen elemzés azért is fontos, mivel egy viszonyítási alapot adottnak tekinthetünk. Az utóbbi két (1992-es és 2002-es) népszámlálás közölt adatai alapján kiszámítható, milyen mértékű a vegyes családokon belüli kategoriális reprodukció. Jelzés értékű, hogy a magyar-román és román-magyar vegyes családokban milyen mértékben jegyzik a gyerekeket a magyar, illetve a másik fél nemzetiségi hovatarozására.

A vegyes házasságban született gyermekek nemzetiségét a szülők jelentik be. Az 1992-es népszámlálás eredményei alapján Varga E. Árpád megállapította: a magyar jellegű vegyes házasságokban a gyerekeket hozzávetőleg 30%-ban a magyar fél, 70%-ban pedig a másik fél (zömében román) nemzeti kötődésére jegyzik be. (VARGA E. 1998). A 2002-es népszámlálás adatai is hasonló arányokat mutattak. A 2011-es népszámlálás vonatkozó adatait az alábbi táblázat tartalmazza.

5. táblázat: *Gyermekek bejelentett nemzetisége*

Gyermek összesen	Gyermek nemzetisége		Gyermek nemzetisége		Gyermek összesen	
	Magyar apa, román anya		Román apa, magyar anya			
	Magyar	Román	Román	Magyar	Magyar	Román
39414	6438	13586	13820	5570	12008	27406
%					30,46	69,54

Forrás: Összeállította Bodó Barna az OSI adatai alapján

Ami a korábbi népszámlálásokkal kapcsolatos elemzések adataiból nem volt ismert, a 2011-es adatokból világosan látszik: akár a férj, akár a feleség a román házastárs, a gyermekek nemzetiségi besorolása hasonló arányokat mutat – alig van különbség a román apák javára.

Mivel ez a megoszlás a népszámlálások viszonylatában stabilnak mutatkozik, feltételezhető, hogy a kapott arány a korábbi, illetve a 2011-et követő korosztályokra is jellemző. Vagyis

feltehető, hogy a magyar jellegű vegyes házasságból származók (hozzávetőleg) 30%-a azonosul (formálisan) a magyar és 70%-a a román nemzetiségi kategóriával. Ez még nem jelenti a vallott és vállalt identitások hasonló arányát, hiszen azt igen sok tényező befolyásolja – itt a szülői szándék nyilvánul meg. Ez a helyi arányszám. Ugyanis más régiók adataival összevetve kiderül, hogy minél nagyobb a magyarság aránya az illető megyében, annál nagyobb arányban jelölik magyarnak a gyereket. (Székelyföldön 40-50% százalék között mozog ez az arány.) Feltehető, hogy a nem magyar nemzeti kategóriával azonosuló exogám páros leszármazottja kisebb eséllyel tanul meg magyarul, mint a magyar kategóriával azonosuló. Vagyis amennyiben a magyar jellegű etnikulturális reprodukció megtörténik a formális kategoriális identifikáció szintjén, akkor inkább valószínűsíthető, hogy megvalósul a kulturális gyakorlatok (nyelvi készségek) szintjén is.

Az etnikai viszonyok alakulása településtípusok szerint eltérő. Az urbánus és a rurális népesség megmaradása, illetve fogyása eltérő jellegzetességeket mutat. Temesváron a magyarság apadása 2002–2011 között meghaladta a 30%-ot, a legnagyobb a magyarok által történelmileg lakott nagyvárosok között. Ugyanakkor éppen itt volt a legkisebb a román népelem csökkenése, vagyis a migráció szinte kiegyenlíti a románok esetében is létező reprodukciós veszteséget. Ez pedig a románság arányszámának és etnikai nyomásának a növekedését idézi elő. Elemzések azt mutatják, hogy (nagy)városi közegben az asszimiláció erőteljesebb. Figyelembe kell venni azt is, hogy a szórányterületek urbanizáltsági foka nagyobb, mint az erdélyi magyarságé általában. Temes megye urbanizáltsági foka 1992 és 2002 között alig változott, a megye magyarságának kétharmada él városban, és a fele Temesváron. Az említett évtizedben a magyarság részaránya a megye lakosságában így alakult: 1992: 9,0%, 2002: 7,6%, 2011: 5,4%. A Temes megyei fogyásnál az apadás csak a dél-bánsági Krassó-Szörény megyében nagyobb mértékű, ahol gyakorlatilag felszámolódtak a helyi magyar közösségek, a megyében tíz éve nincs magyar elemi iskola. Temesvár magyar népességének a fogyása kevéssel, de meghaladja a megyei negatív változást.

IDÉZETT KÖNYVÉSZET:

ARDAY LAJOS (1990): A jugoszláviai magyarság demográfiai helyzete 1944-től napjainkig. In *Magyarságkutatás Évkönyve 1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.

L. BALOGH BÉNI (2012): *Magyarok Dél-Erdélyben és Észak-Erdélyben (1940–1944)*. <https://itthon.transindex.ro/?cikk=17965> (2022.10.15.)

BIACSI ANTAL (1994): *Kis délvidéki demográfia*. Szabadka, Életjel Kiadó.

BODÓ BARNA (2011): *Szóránystratégia*. Vitaanyag. Temesvár, Gordian Kiadó.

BODÓ BARNA (2017): *Tartozni valahová. A Szórány – az immanens konfliktus* c. habilitációs dolgozat. Budapest, Károly Gáspár Református Egyetem.

CSÜRÖS MIKLÓS (1938): Vegyes házasságok Erdély városaiban. *Kisebbségvédelem* 1938. 2-3. sz. 32–37.

GORDON, MILTON M. (1964): *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford UP.

GÖNCZ LÁSZLÓ (2003): Gondolatok a Muravidéki magyarság beolvadásának okairól. In Gyurgyík László, Sebők László. (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1998-2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 151–158.

GYURGYÍK LÁSZLÓ (1999): A szlovákiai vegyes házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1. évf. 1. sz. 5–18.

HÓDI SÁNDOR (2006): *Köszönöm drágám! Szerelem, szex, házasság a Vajdaságban*. A házastársi konfliktusok pszichológiai és családszociológiai vizsgálata. Újvidék, Forum Könyvkiadó.

HOÓZ ISTVÁN (2002): A nyelvi asszimiláció és a házasságkötés, *Statistikai Szemle* 80. évf. 12. sz. 1082–1096.

HORVÁTH ISTVÁN (2004): Az etnikailag vegyes házasságok az erdélyi magyar lakosság körében: 1992–2002. In Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, Kriterion-RMDSZ Ügyvezető Elnökség.

JAKAB ATTILA (1997): A kisebbségi kérdés, mint a többség válsághelyzetének visszatükröződése. Sok megpróbáltatást szenvedett édesapám emlékére. *Pro Minoritate* 6. évf. 2. sz. 50–69.

KISS TAMÁS (2010): *Adminisztratív tekintet*. Kolozsvár, NKI-Kriterion.

KISS TAMÁS – BARNÁ GERGŐ (2012): *Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kiadója.

LADANCSIK TIBOR (2018): Vizsgálati szempontok a vegyes házasságok kutatásában. *Kisebbségkutatás* 27. évf. 1. sz. 27–51.

MIRNICS KÁROLY (1994): Kétnyelvűség a Vajdasági vegyesházasságokban. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* 5. évf. 4. sz. 117–127.

SEBŐK LÁSZLÓ (2003): A 2002-es szerbiai népszámlálás kérdőjelei, különösen a Vajdaság vonatkozásában. In Gyurgyík László – Sebők László. (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1998–2002*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

SIMSÁ TÜNDE (2022): *A Kárpát-medencében élő magyarok demográfiája*. Budapest, Képviselői Információs Szolgálat.

SZILÁGYI N. SÁNDOR (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 7. évf. 4. sz. 64–96.

TÓTH ÁGNES – VÉKÁS JÁNOS (2008): Család és identitás, A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. *Demográfia* 2008. 51. évf. 4. sz. 329–356.

VARGA E. ÁRPÁD (1996): A családok összetétele nemzetiség és felekezet szerint az 1992. évi román népszámlálás tükrében. *Regio* 3. sz. 82–94.

VARGA E. ÁRPÁD (1998): Erdély magyar népessége 1870–1995 között. *Magyar Kisebbség* 1998. 3-4. sz. 13-14.

VÉKÁS JÁNOS (2004): *Die Vojvodina und ihre Mindenheiten*. München, Südost-Institut.

FARKAS ZOLTÁN PHD, HABIL

farkas.zo52@gmail.com
szociológus

A társadalmi élet alszférái: A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája

The sub-spheres of social life:
The spheres of everyday social life and political life

ABSTRACT

According to my conception, we can distinguish the four main spheres of modern human life: the spheres of private life, community life, social life, and coercive life. The modern state (or national) society is a heterogeneous society in which the main life spheres mentioned have been developed, and in which the sphere of social life is of fundamental importance. In this paper, the focus of inquiry is that the sphere of social life is also complex, from the point of view that it is differentiated into social sub-spheres. First, I point out the main conceptions regarding the differentiation of society into subsystems, fields, or spheres, especially Bourdieu's field theory, and then I define the concept of social sub-sphere. After that, I distinguish the sphere of everyday social life on the one hand, and the sphere of political life on the other; and within the former sphere (or partly in the area of other life spheres) I make a distinction between further sub-spheres: the relatively pure social sub-sphere, the semi-social sub-sphere, and the mixed life sphere.

KEYWORDS

social field, social sphere, the sub-spheres of social life, the sphere of everyday social life, the sphere of political life

DOI 10.14232/belv.2023.4.7
<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Zoltán (2023): A társadalmi élet alszférái: A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 101–123.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A társadalmi élet alszféráinak e tanulmányban tárgyalandó felfogása egy átfogó társadalomelméletbe, az *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik és az elmélet legfelső szintjén helyezkedik el. Ezért ebben a tanulmányban támaszkodnom kell *Társadalomelmélet* című munkám eddig megjelent részeire és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány szándékának megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek tekintett fogalmak főleg a következők: intézmény, külső fedezetű és belső fedezetű intézmény, társadalmi intézmény, intézményes helyzet, intézmény fedezete, intézmény tényleges funkciója, szükséglet, szükségletkielégítés összetevői, szükségletkielégítés eszköze és feltétele, szükségletkielégítés előfeltételei, társadalmi javak, érdek, társadalmi erő és erőviszony, hatalom és hatalmi viszony, társadalmi viszony, külsőleges és belsőleges társadalmi viszony, racionális alkalmazkodás, cselekvések típusai, társadalmi cselekvés, társadalmi csoport, állami (vagy nemzeti) társadalom, heterogén társadalom.¹

A *Társadalomelmélet* hatodik fejezetében (FARKAS 2010b. 226–248.) viszonylag részletesen foglalkoztam egyrészt azzal a kérdéssel, hogy az egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt azzal, hogy – az előbbi szerveződéssel összefüggésben – a modern állami (vagy nemzeti) társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek. Meghatározásom szerint az *emberi élet adott szférája* az együtt élő egyének környezetének azokat a vonásait foglalja magában, amelyeknek rendszerint egy adott általános motívum választása felel meg, és amelyek e motívummal összefüggésben meghatározott cselekvési szituációk formájában értelmezhetőek, valamint amelyek ezáltal meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban, a modern emberi élet fő szféráiként megkülönböztettem egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját.

Ráműtöttem arra, hogy más életszférák elkülönülésének az előfeltétele a kényszerű élet szférájának az elkülönülése, és az emberi élet más területeiről a testi kényszerítés és általában a testi erőszak kiküszöbölése. A magán- és a közösségi élet szférája döntően a közvetlen

¹ A *Társadalomelmélet* eddig megjelent négy kötete mellett kézirat formájában a tervezett ötödik kötet fejezetei is elérhetők a ResearchGate-ben, az utolsó (15.) fejezet kivételével, valamint az ötödik kötet egyes részei cikkek formájában is elérhetők: <https://www.researchgate.net/profile/Zoltan-Farkas>

szükségletkielégítés szféráját alkotja, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek. Azonban az említett szférákon vagy szférán belüli szükségletmotivált cselekvésekhez jellemzően technikai cselekvések is kapcsolódnak, amelyek megteremtik és/vagy fenntartják a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit. A modern társadalomban a társadalmi élet szférája az alapvető életszféra, és ebben a szférában az egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem – főleg érdekmotivált, de részben társadalmi kényszermotivált cselekvések révén – a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére vagy megőrzésére törekszenek.

Tehát – felfogásom szerint – a modern állami (vagy nemzeti) társadalom olyan heterogén társadalom, amelyben kialakultak a fent említett fő életszférák és amelyben a társadalmi élet szférája alapvető jelentőségű (FARKAS 2010b. 269–271.). E tanulmányban viszont már az áll érdeklődésünk középpontjában, hogy a társadalmi élet szférája is összetett, olyan szempontból, hogy társadalmi alszférákra differenciálódik. A következőkben először röviden rámutatok a társadalom alrendszerre, mezőkre vagy szférákra történő differenciálódására vonatkozó legfőbb felfogásokra, főleg Bourdieu mezőelméletére, majd meghatározom a társadalmi alszféra fogalmát. Ezt követően megkülönböztetem egymástól egyrészt a mindennapi társadalmi élet szféráját, másrészt a politikai társadalmi élet szféráját, valamint az előbbi szférán belül (vagy részben más életszférák területén) majd különbséget teszek további alszférák között is.

A TÁRSADALMI ALSZFÉRA FŐBB FELFOGÁSAI ÉS FOGALMA

Társadalmi alrendszerek, mezők vagy alszférák

Mielőtt rátérek a társadalmi élet alszféira vonatkozó felfogásom tárgyalására, utalok az adott kérdésre vonatkozó legfőbb felfogásokra. A funkcionalista rendszerelméleti felfogás képviselőiként először Parsons normativista, majd Luhmann normativista-kreativista felfogását vázolom fel. Ezt követően viszonylag részletesebben tárgyalom Bourdieu mezőelméletét, amely a strukturalista szemléletmódnak felel meg, és amelyre viszonylag nagyobb mértékben támaszkodtam saját felfogásom kialakításában.

A *szociológiai rendszerelméletek* rámutatnak a modern társadalom egyik lényeges vonására; nevezetesen arra, hogy olyan egységek (alrendszerek) alakulnak ki a keretei között, amelyek bár nem értelmezhetőek intézményes csoportokként, mégis viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Ezeket az egységeket Parsons eredetileg alrendszereknek nevezte, de a neofunkcionalista elméletekben az intézmény vagy a szféra kifejezést is használják a szóban forgó egységek jelölésére (pl.: COLOMY 1990; ALEXANDER 1990).

A társadalmon mint rendszeren belül Parsons négy alrendszert különböztet meg egymástól, az alapján a funkció alapján, amelyet ezek az alrendszerek ellátnak a társadalom egésze számára. Az egyik a mintafenntartó alrendszer, amely a kultúra átadásának, az egyének szocializációjának a funkcióját látja el, és amely főleg a vallási és az oktatási alrendszert foglalja magában. A másik az adaptív alrendszer, amely a környezethez való alkalmazkodás funkcióját tölti be, és amelynek az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén tulajdonképpen a gazdaság felel meg. A harmadik a célelérő vagy politikai alrendszer, amely a célelérés funkcióját látja el az egyének és erőforrások mobilizálása révén. A negyedik az integratív alrendszer, illetve az úgynevezett

szocietális közösség, amely a társadalom integrációját szolgálja. Parsons felfogása szerint a valóságban ezek az alrendszerek nagyrészt egymást áthatva léteznek és csak elméletileg határolhatók el világosan egymástól. Az egyes alrendszereken belül sajátos értékek és szabályok alakulnak ki, sajátos irányultságok jellemzik az egyének motívumait, valamint sajátos médiumok (értékelkötelezettség, pénz, erő és befolyás) segítik elő az egyének közötti kölcsönhatásokat (PARSONS 1967. 199–207., ford. 1985. 82–91., 1971. 4–28., ford. 2000; PARSONS – SMELSER 1956. 46–52.).

Én nem fogadom el az alrendszerek vagy alszférák normativista megközelítését, de a Parsons által megkülönböztetett és fentebb említett alrendszerek a valóságban részben egybeesnek az általam megkülönböztetett fő életszférákkal (a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájával), valamint az alább megkülönböztetendő társadalmi alszférákkal, azaz a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájával. Az úgynevezett mintafenntartó alrendszer fogalmaim szerint részben a közösségi élet szféráját jelenti. Parsons ide sorolja az oktatás szféráját is, ami felfogásom szerint döntően a mindennapi társadalmi élet egyik alszférájának tekinthető, de az alsóbb iskolai osztályokban, a fiatalabb gyermekek oktatása tekintetében részben közösségi természetű. Az úgynevezett adaptív alrendszer a valóságban főleg a fogalmaim szerinti mindennapi társadalmi élet szférájának felel meg. A célélró vagy politikai alrendszert Parsons tágabban értelmezi a (fogalmaim szerinti) politikai élet szférájához képest, mert tágabban értelmezi a politikai tevékenységet (ebbe beleérti az olyan irányítást, szervezést, kormányzást is, amely nem érinti az intézmények érvényességét). Tehát az a terület, amelyet a szóban forgó szerző célélró vagy politikai alrendszernek nevez, a valóságban fogalmaim szerint részben a mindennapi társadalmi élet, részben a politikai élet szférájába esik. Végül úgy tűnik, hogy a Parsons által úgynevezett integratív alrendszer, illetve a szocietális közösség a valóságban – az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében – fogalmaim szerint az átfogó heterogén társadalomnak felel meg, különös tekintettel az átfogó társadalmi intézményrendszerre, amely létrehozta magát az adott társadalmat is.

LUHMANN (1982. 70., 139.) felfogása szerint társadalmi rendszerről vagy alrendszerről akkor beszélhetünk, ha számos személy cselekvései értelemteljesen kölcsönösen egymásra vonatkoznak és elhatárolódnak környezetüktől; amint kialakul valamilyen kommunikáció az egyének között, társadalmi rendszerek vagy alrendszerek jönnek létre. Ahhoz, hogy egy alrendszer létrejöjjön és fennmaradjon, képesnek kell lennie környezete komplexitásának a redukciójára, meg kell határoznia, hogy a környezet milyen oldalai fontosak az adott alrendszer működése számára (192.). Nézete szerint a rendszer differenciálódása, illetve alrendszerek kialakulása nem más mint a rendszeren belül a rendszer és a környezet közötti különbség, illetve a rendszerformálódás megismétlődése (LUHMANN 1995. 7., 17–18.).

LUHMANN (1982. 168–172.) az úgynevezett bináris sémák vagy bináris kódok szerepét hangsúlyozza a társadalmi rendszer vagy alrendszer létrehozásában és fenntartásában. Ilyen kódok például jó vagy rossz, helyes vagy helytelen, jogos vagy jogtalan, tulajdon birtoklása vagy nem birtoklása stb. Érvelése szerint egy társadalmi alrendszer annyiban alakul ki, amennyiben egy sajátos bináris kód köré szerveződik, amennyiben az adott bináris kód sikeresen intézményesült a társadalmi tevékenység adott területén. A sajátos bináris kód szelektálja az alrendszeren belüli kommunikációkat, és ennek megfelelően a cselekvéseket. A bináris kód intézményesítése egy adott alrendszerben nem feltétlenül vezet a kommunikációban részt vevők egyetértésére, de

meghatározza a választási lehetőségeket, a kérdések felvetésének a módját, az ösztönzőket a tájékozódáshoz.

A szóban forgó felfogásban a társadalmi evolúciót a társadalmi rendszerek növekvő differenciálódása, a differenciálódás folyamatában kialakult alrendszerek komplexitásának a növekedése és a komplex alrendszerek működését lehetővé tevő egyszerűsítő eszközök kifejlődése jellemzi (LUHMANN 1990. 167.). A differenciálódás történelmi folyamatának az eredményeként a modern társadalom különböző alrendszerekre (gazdasági alrendszerre, tudományos alrendszerre, jogi alrendszerre, politikai alrendszerre stb.) és ezen alrendszerek környezetére differenciálódik. Az alrendszerek sajátos funkciók ellátására szerveződnek, és az egyes alrendszerekben a kommunikációs folyamatok az alrendszerek sajátos funkcióinak az elsőbbségét hangsúlyozzák (LUHMANN 1990. 177–178.).

Az emberi életnek azokat a területeit, amelyeket életszféráknak nevezek, Bourdieu kifejezésével élve mezőknek is nevezhetnénk; az említett szerző ugyanis nagyrészt az életszféra fogalmához hasonló értelemben használja a társadalmi tér vagy mező kifejezést. Azonban Bourdieu főleg nem az általam megkülönböztetett fő életszférákhoz (a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájához) hasonlóan, hanem inkább a fogalmaim szerinti társadalmi élet szféráján belül vagy mintegy felerészben más életszférák területén különböztet meg sajátos mezőket.

Bourdieu felfogásában a társadalomtudományi kutatás igazi tárgya nem az egyén, hanem a mező, amely elsődleges és amelynek a kutatás középpontjában kell állnia (BOURDIEU – WACQUANT 1992. 107.). *Bourdieu felfogása szerint a mező a társadalom viszonylag önálló területe, amelynek önállóságát kifejezett és sajátos szabályok, e szabályok által körülhatárolt tér és idő határozzák meg. A mező saját struktúrával rendelkezik, az adott mezőre jellemző habitusú cselekvőkkel, tőkékkel és erőviszonyokkal; és olyan „harcmező”, ahol összecsapnak a cselekvők a sajátos javak megszerzése érdekében.*

A szóban forgó felfogásban a társadalom felfogható úgy mint mezők összessége vagy rendszere, de nem a funkcionális rendszer értelmében. Az egyes mezők saját struktúrával rendelkeznek és egy nagyobb mezőn belül helyezkednek el, amely szintén saját struktúrával rendelkezik. A mező az adott egyének és csoportok által elfoglalt helyzetek összessége, és e helyzeteket a különböző tőkefajták elosztásában elfoglalt helyzetek határozzák meg (illetve ilyen szempontból határozhatjuk meg). Ilyen értelemben a mező egyrészt erőviszonyok mezeje, amely objektíve létezik az egyes cselekvők számára; másrészt „harcmező”, ahol összecsapnak a cselekvők, és ezzel hozzájárulnak az adott struktúra fennmaradásához vagy megváltoztatásához. Az egyes mezőkön belül az egyének sajátos habitussal rendelkeznek és sajátos tőkék vehetők igénybe az erők forrásaiként. Az egyes egyének különböző mennyiségű tőkével rendelkeznek, míg egyesek nagymértékben, addig mások kevésbé részesednek a tőke elosztásából; azaz egyesek domináns, mások alárendelt helyzetben vannak. Az egyes mezőkön belül a játékban előnyös helyzetek eléréséért és sajátos tétek, azaz sajátos javak megszerzéséért folyik a küzdelem (BOURDIEU 1983. 312., 1990. 65–68., 2002. 26., 44–45., 47; LAHIRE 2015. 66–67.; MAHAR 1990. 36.).

A mezőn belüli helyzetek három legfontosabb összetevője: egyrészt az adott egyén rendelkezésére álló tőke mennyisége, másrészt a tőke összetétele, harmadrészt a tőke mennyiségének és összetételének az időbeli változása. A helyzetek elsődlegesen a gazdasági tőke és a kulturális tőke (valamint a „társadalmi” tőke) teljes mennyisége szerint különböznek egymástól;

másodsorban abból a szempontból, hogy a teljes tőkén belül a gazdasági tőke vagy a kulturális tőke jelentősebb. (BOURDIEU 1986. 114–115., 2002. 26.)

Bourdieu felfogása szerint egyrészt valamennyi mező részben erőviszonyok mezeje, másrészt viszont az erő mezejét viszonylag önálló mezőnek tekinti, de meglehetősen bizonytalan értelemben. Az erő mezeje mintha egy (lényegi) metszete lenne bármely mezőnek, illetve valamennyi mezőnek, ahol összecsapnak a különböző tőkékkel és erőkkel rendelkező, valamint domináns vagy alárendelt helyzetben lévő egyének vagy csoportok (ehhez lásd: MANGEZ – LIÉNARD 2015. 185.).

Bourdieu felfogása szerint a társadalmi jelenségek magyarázatának három kulcsfogalma a mező, a tőke és a habitus fogalma, a következő képlet szerint: „[(habitus) (tőke)] + mező = gyakorlat” (BOURDIEU 1986. 101.). Az adott mezőben az egyének (tőkék szerinti) társadalmi helyzete a habitus közvetítésével határozza meg az egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait és életstílusuk különbségeit (170–172., BOURDIEU 2002. 18–19.). Azonban a habitus csak bizonyos valószínűséggel tükrözi az egyének jelenlegi tőkéjének a mennyiségét és összetételét. Ugyanis a habitus történetileg formálódik, ezért az egyének habitusát részben nem az egyének jelenlegi tőkéje határozza meg, hanem a korábbi helyzetében, illetve helyzeteiben adott tőkéje, illetve tőkái határozták meg (BOURDIEU 1986. 109–112.; MATON 2008. 59–60.). Bourdieu eszerint magyarázza nemcsak a – fogalmain szerinti – társadalmi éle sférájában, hanem a magán- és a közösségi élet sférájában is a különböző tevékenységeket, például az étkezés és a sport, valamint a művészetek területén (BOURDIEU 1986. 175–225., 260–317.).

Például az irodalmi mezőn belüli küzdelmekben részt vevő cselekvők stratégiája függ a mező struktúrájában elfoglalt helyzetüktől, vagyis a sajátos szimbolikus tőke – a hírnév vagy elismerés – birtoklásától. Továbbá függ attól is, hogy a cselekvőknek mennyiben áll érdekükben megőrizni vagy megváltoztatni az elosztás adott szerkezetét, és ezáltal fenntartani vagy felforgatni a fennálló játékszabályokat. Azonban a mező struktúrájában elfoglalt helyzetük nem határozza meg mechanikusan a cselekvők stratégiáját. Az egyének elsősorban aszerint alakítják ki elképzeléseiket, ahogyan az adott lehetőségeket észlelik, ami viszont a habitusukba életpályájuk során bevésődött észlelési és értékelési kategóriák függvénye. Másodsorban pedig aszerint, hogy mennyire képesek kihasználni vagy elvetni azokat a lehetőségeket, amelyek összhangban állnak a játékban betöltött helyzetükhöz kapcsolódó érdekeikkel (BOURDIEU 1998a. 180.).

Bourdieu felfogása szerint az egyének egyszerre több társadalmi mezőben helyezkednek el. Az átfogó társadalmi mező több mezőt foglal magában, mint például a gazdasági, az oktatási, a művészeti és a politikai mezőt. Jelentős hasonlóságokat vagy szabályszerűségeket figyelhetünk meg a különböző mezők működése között, és kölcsönös kapcsolatok kötik őket össze egymással. Azonban az egyes mezők nem egy szinten helyezkednek el az erőviszonyok szempontjából; egyes mezők dominánsak, mások alárendelték, és az alárendelt mezőkön belüli játék nagyrészt függ a domináns mezőn belüli eseményektől. Bourdieu nézete szerint például a kulturális mező valamennyi részterületét a gazdasági mező uralja (THOMSON 2008. 70–71., 73.).

A mező fogalma – a tőke és a habitus fogalmával összefüggésben – nagyon jelentős szerepet tölt be a szóban forgó szerző munkáiban. Írásai nagy részében BOURDIEU a különböző mezők – például az oktatás (1984, 1996), a „kulturális” fogyasztás (1986), a televízió (1998b), az irodalom (2010) és a tudomány (2004) – elemzésével foglalkozik.

Bourdieu elemzései a különböző mezők működéséről nagymértékben hozzájárultak a mező fogalmának szociológiai elméleti hasznosításához, de elméleti szempontból magukban rejtene

bizonyos problémákat. Például THOMSON (2008. 78–80.) Bourdieu mezőelméletének a következő problémáit emeli ki, eltekintve attól a problémától, amelyet ő harmadikként említ. Egyrészt nem tisztázott, hogy hol húzódnak az egyes mezők határai és elméletileg milyen szempont vagy szempontok alapján jelölhetjük ki ezeket a határokat. Másrészt, Bourdieu túl tág értelemben használja a mező fogalmát, az átfogó mezőn és a sajátos almezőkön túl mezőknek tekinti a „társadalmi cselekvőket”, illetve a fogalmain szerinti társadalmi csoportokat (mint például a vállalatokat és az egyetemeket) is. Harmadrészt, a különböző mezők közötti összefüggések nem eléggé tisztázottak; Bourdieu elemzései szolgálnak néhány példával ebben a tekintetben, de nem elégségesek az elméleti tisztánlátáshoz.

Elméleti szempontból én annak az általánosabb elméletnek a nem kellő mértékű kidolgozottságát tartom a legfőbb problémának, amelybe a szóban forgó mezőelmélet illeszkedik, és amelynek a három kulcsfogalma a mező, a tőke és a habitus fogalma. Egy adott mezőn belüli jelenségek magyarázatában Bourdieu jóval jelentősebb magyarázó funkciót szán a tőke és a habitus fogalmának, mint amelyre e fogalmak igazán alkalmasak lehetnek. Az előző bekezdésben említett hiányosságokat nagyrészt én sem fogom kiküszöbölni a társadalmi alszférák következő tárgyalása során. A legfőbb probléma megoldását viszont felfogásom szerint az jelentheti, ha a mezőkre vagy szférákra vonatkozó elméleti felfogást az intézményes szociológia elméletén belül tárgyaljuk.

A társadalmi alszféra fogalma

Az előző alfejezetben rámutattam arra, hogy a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői a modern társadalomban kialakult alrendszerek, mezők vagy szférák különböző vonásait hangsúlyozzák. Felfogásom szerint a különböző társadalmi intézmények érvényességi körei mentén alakulhatnak ki a társadalmi élet alszférái. *A társadalmi élet szféráján belül (vagy részben más életszférák területén) annyiban alakul ki egy társadalmi alszféra, amennyiben viszonylag önálló intézményrendszer jön létre egy meghatározott társadalmi tevékenység és/vagy meghatározott társadalmi javak elérésének szabályozására, és ez az intézményrendszer meghatározott vonatkozásokban sajátos társadalmi viszonyokat hoz létre az egyének és csoportok adott körében.*

Felmerül a kérdés, hogy mi a lényegi különbség a társadalmi csoport és a társadalmi alszféra között, ha mindkettőben rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűzik össze az egyéneket és csoportokat. Úgy tűnik, hogy a társadalmi alszférakon belüli társadalmi viszonyok többnyire lazábbak, mint a társadalmi csoportokon belüli viszonyok, a társadalmi alszférák tehát a társadalmi csoportokhoz képest alacsonyabb rendű szerveződési formák. Felfogásom szerint azonban nem ebben, hanem inkább az adott intézményrendszer érvényességi körének a meghatározottságában kell keresnünk a fogalmi különbséget a szóban forgó két társadalmi egység között. Egy másik tanulmányban (FARKAS 2021a. 66.) említettem, hogy a társadalmi csoport intézményeinek az érvényességi köreit előíró szabályok kijelölik a társadalmi csoport viszonylag állandó tagjainak a körét. Eszerint a társadalmi csoportot olyan intézményrendszer alkotja és hozza létre, amelynek az érvényességi körébe eső egyének eleve meghatározottak. Ez gyakorlatilag abban mutatkozik meg, hogy a társadalmi csoportok viszonylag állandó tagsággal rendelkeznek. Ezzel szemben, a társadalmi alszférát létrehozó intézményrendszer érvényességi köre az egyének vonatkozásában, az adott intézményrendszer szempontjából, meghatározatlan.

Tehát a társadalmi alszférát egyrészt társadalmi intézmények alkotják, amelyek rendszerbe szerveződnek, és amelyek meghatározott társadalmi tevékenység és/vagy meghatározott társadalmi (vagy társadalmi vonatkozású) javak elérésének a szabályozására irányulnak. Másrészt, *az egyes egyének és társadalmi csoportok annyiban tartoznak egy adott társadalmi alszférához, amennyiben egy meghatározott tevékenységi területen cselekszenek vagy működnek, illetve meghatározott javak elérésére törekcszenek vagy szolgálnak, és ezáltal belesznek az adott tevékenységi területet és/vagy az adott javak elérését szabályozó intézmények érvényességi köreibc.* Harmadrészt, az adott társadalmi alszférába tartozó egyéneket részben az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott sajátos társadalmi viszonyok fűzik egybe. Tehát a társadalmi intézmények többé vagy kevésbé rendszerbe szerveződve, és az általuk létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok révén teszik környezetüktől viszonylag elkülönült egészszé az adott alszférát alkotó egyének körét.

Az egyes egyének adott alkalmakkor csupán releváns szándékuk és cselekvésük révén is tarthatnak egy adott társadalmi alszférához, valamely társadalmi csoporton belüli tagságuktól függetlenül. Például, ha az adott egyén az utcán sétál, a magánélet szférájában cselekszik; de ha betér egy kormányzati hivatalba anyagi támogatás elnyerése vagy személyi igazolványa megújítása érdekében, ügyfélként már a közigazgatás szférájában találja magát. Mint említettem, a társadalmi alszférák tagsága személy szerint meghatározatlan, azonban az egyének többnyire mégis egy vagy több társadalmi csoporton belüli tagságuk és intézményes helyzetük révén esnek bele bizonyos alszférákba.² Ugyanis amennyiben az adott társadalmi csoporton belüli alapvető tevékenység bizonyos társadalmi alszférába esik, a csoport (adott tevékenységet végző) tagjai is az adott alszférához tartoznak. Például az egyetemek az oktatás szférájához, a gépipari vállalatok az ipar, illetve a gépipar szférájához, a politikai pártok a politikai élet szférájához tartoznak; ennek megfelelően, a szóban forgó szervezetek tagjai is az adott alszférán belül cselekszenek, miközben az adott szervezetek tagjaiként az adott tevékenységgel összefüggésben cselekszenek.

A fent említett szempontnak ellentmondani látszik, illetve az adott szempont alól kivételt képez az, hogy bizonyos esetekben eleve meghatározott, hogy olyan egyének, akik elkülönülten, azaz nem egy társadalmi csoport tagjaiként cselekszenek, intézményes helyzetük szerint mely alszférába sorolhatók. Például, ha megfelelő orvosi vagy jogi végzettséggel rendelkező egyének számára az illetékes hatóságok engedélyezik, hogy egyéni vállalkozóként (és valóban egyénileg) orvosi vagy ügyvédi tevékenységet folytassanak, ezáltal besorolják őket az egészségügy (fél-társadalmi) vagy az igazságszolgáltatás (társadalmi) szférájába.

A társadalmi élet egyes alszférái jelentős mértékben különbözhetnek abban a tekintetben, hogy mennyiben alakult ki az adott szférára érvényes átfogó intézményrendszer, és ez az intézményrendszer milyen mértékben határozza meg az adott szférához tartozó egyének és társadalmi csoportok társadalmi viszonyait. Például az oktatás vagy a tudományos kutatás szférájához tartozó szervezeteken belüli érdekeket, társadalmi erőket és társadalmi viszonyokat jelentős mértékben meghatározzák vagy meghatározhatják az adott szféra átfogó intézményei. Ehhez képest a gazdaság szférájához tartozó gazdálkodó szervezetek (a kapitalizmusban) jelentősebb önállósággal rendelkeznek saját intézményeik kialakításában, és ezáltal belső társadalmi viszonyaik létrehozásában.³

² Intézményes helyzet fogalmáról lásd FARKAS 2010a. 293–295.

³ Azonban e szervezetek közötti piaci viszonyok jelentősebb mértékben befolyásolhatják az adott szervezeteken belüli érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat.

Mindemellett egy adott szférához tartozó társadalmi csoporton belül is jelentősen különbözhetnek az egyének abban a tekintetben, hogy a csoporton belüli tevékenységük mennyiben tartozik az adott szférára jellemző alaptevékenység körébe, és – ezzel összefüggésben – mennyiben tekinthetők az adott szférához tartozóknak, és az adott társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyaik milyen mértékben függenek össze az adott szféra viszonyaival.

A TÁRSADALMI ALSZFÉRÁK TÍPUSAI

A mindennapi társadalmi élet szférája

A mindennapi társadalmi élet szférájának fogalma

Az intézményes szociológia elméletének a kifejtéséből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a társadalom, illetve a társadalmi élet szférája legáltalánosabb összefüggéseit a társadalmi intézmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggések képezik. Az érdekviszonyok, a társadalmi erőviszonyok és a hatalmi viszonyok, valamint általában a társadalmi viszonyok típusainak a tárgyalásánál rávilágítottam arra, hogy a társadalmi viszonyok jellegét meghatározza az, hogy kik alakítják ki az adott viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézményeket és végső soron kik ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését, azaz kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével.⁴ Ettől függően lehetnek a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok, és a különböző társadalmi viszonyok különböző társadalmi jelenségeket határoznak meg. A társadalmi intézmények fedezetéből magyarázhatjuk nagyrészt azt is, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén milyen mértékben hoznak létre, illetve határoznak meg az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat, és ezáltal az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi jelenségeket.⁵ Valamint a rendi egyenlőtlenségek mértékét, illetve a rendi rétegződést történetileg nagyrészt meghatározza az, hogy az adott társadalmi intézmények mennyiben belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények, és az általuk létrehozott társadalmi viszonyok mennyiben belsőleges vagy külsőleges viszonyok.⁶ Tehát a társadalmi intézmények kialakításának és érvényben tartásának, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozásának a módja történetileg nagyrészt meghatározza a társadalmi viszonyok jellegét, és ezáltal részben meghatározza az adott viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségeket.

A fenti összefüggések végül is rámutatnak arra, hogy a társadalmon, illetve a társadalmi élet szféráján belül célszerű különbséget tennünk egyfelől a mindennapi társadalmi élet szférája, másfelől a politikai élet szférája között. Majd látjuk, hogy – a szóban forgó megkülönböztetés

⁴ Ehhez lásd FARKAS 2011. 7. fejezet 4.2. alfejezet; 8. fejezet 4.3B. alfejezet; 9. fejezet 1.2. alfejezet; valamint FARKAS 2013. 10. fejezet 3.1. alfejezet.

⁵ Ehhez lásd FARKAS 2013. 10. fejezet 2.2Ac. és 2.2Ba. alfejezet.

⁶ Ehhez lásd FARKAS 2021b. 31–34. Felfogásom szerint különbséget tehetünk egy elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között (erről lásd FARKAS 2010a: 84–86.), és itt fel kell hívnom a figyelmet a következő elméleti vonatkozásra. Az elmélet elvont szintjén a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények és a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok; azaz nem lehetnek csupán bizonyos mértékben ilyenek vagy olyanok. Csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha a valóságban az egyének bizonyos körei nem egyetértéssel alakítják ki az intézményeket, de bizonyos mértékben befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását.

értelmében – a mindennapi társadalmi élet szférájában eleve adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket, valamint az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokat. A politikai élet szféráján viszont a társadalmi intézmények kialakításának a szféráját értjük, és e tekintetben az a fő kérdés, hogy kik alakítják ki és kik tartják érvényben a társadalmi intézményeket, és ezáltal kik hozzák létre az adott társadalom társadalmi viszonyait.

A mindennapi élet vagy a mindennapi társadalmi élet kifejezést általában a naponta ismétlődő, szokásos – de egyénenként és csoportonként bizonyos mértékben különböző – cselekvések, tevékenységek egészének a jelölésére használják a társadalomtudományi irodalomban (pl. BOVONE 1989. 41.; INGLIS 2005. 1–2.; VAGNI – CORNWELL 2018. 6184.). A szociológiában főleg a fenomenológiai szociológia képviselői tulajdonítanak e kifejezéssel jelölt fogalomnak nagy jelentőséget. A társadalmi életet mint mindennapi életet szemlélve főleg azt hangsúlyozzák, hogy a szociológiának a valóságos emberek valóságos cselekvéseivel, nem pedig csupán az ezekre vonatkozó elvont fogalmakkal és összefüggésekkel kell foglalkoznia (pl. DOUGLAS 1970, ford. 1984). SCHUTZ (1962. 44., 1964. 8., 16.) felfogása szerint a szociológiának az emberek mindennapi életét kell tanulmányoznia, és az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében is.

A kreativista szociológiai szemléletmód képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az egyének a mindennapi társadalmi életben maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat. Viszont a mindennapi társadalmi élet alábbi fogalmában épp ellenkezőleg, eleve adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

Mindennapi társadalmi cselekvésnek nevezük az adott társadalmi intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az adott intézményekre nem ható társadalmi cselekvést. *A mindennapi társadalmi élet szférájának* nevezük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a mindennapi társadalmi cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült kölcsönhatások a tipikusak.

Tehát a mindennapi társadalmi élet – ideáltipikusan értelmezendő – szférájában a társadalom tagjai adottaknak fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Az intézményes szociológia elméletének a kidolgozása során eddig általában adottaknak tekintem a társadalmi intézményeket, tehát a mindennapi társadalmi élet törvényszerűségeinek a feltárásával foglalkoztam.

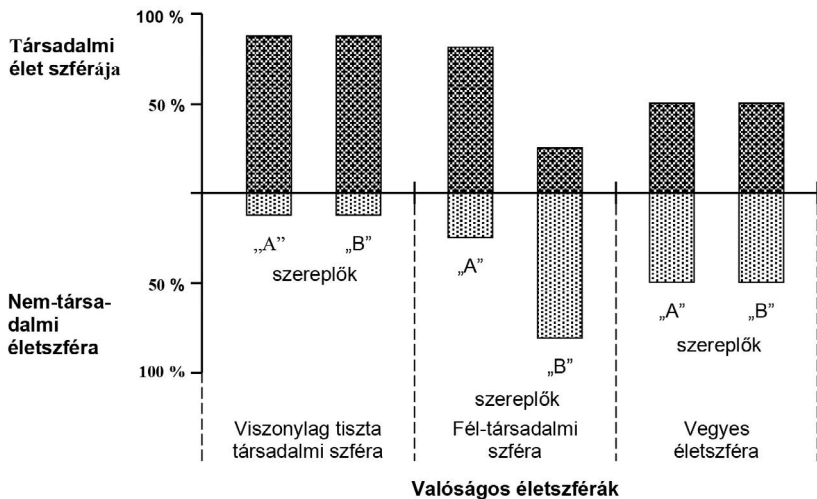
Az adott szférában cselekvő egyének szempontjából a mindennapi társadalmi élet szférájának az alapvető funkciója a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtése az adott egyének számára; a heterogén társadalom egésze szempontjából a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtése a magán- és a közösségi élet szférája számára. Azonban a szóban forgó alszféra ezt a funkcióját egyrészt egészében véve is különböző hatékonysággal láthatja el, másrészt általában igen eltérő mértékben látja el az egyes egyének és csoportok számára. A társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés széles körű irodalma rámutat arra, és a társadalmi állapotrétegződés tárgyalásánál is láttuk, hogy az egyes egyének és csoportok számára eltérő mértékben állnak rendelkezésre a társadalmi javak (FARKAS 2020. 33–35.). Az állami (vagy nemzeti) társadalom állapotrétegződésének az egyik végletére általában a (nagy részt fölösleges) társadalmi javak szinte végtelen felhalmozása, valamint a magán- és a

közösségi életben e javak nagyrészt értelmetlenül pazarló felhasználása jellemző. Viszont a másik végletére jellemző lehet a társadalmi javakkal való rendelkezés olyan mértékű elégtelensége is, amely az alapvető testi szükségletek megfelelő kielégítését sem teszi aktuálisan lehetővé.

A mindennapi társadalmi élet alszférái

A mindennapi társadalmi élet szféráján belül vagy részben más életszférák területén további alszférák alakulhatnak ki. Az állami (vagy nemzeti) társadalmon belül megkülönböztethetjük például a közigazgatás, a gazdaság, az oktatás, a tudományos kutatás stb. szféráját. Az 1. ábrán a szóban forgó társadalmi alszférák fő típusait szemléltetem abból a szempontból, hogy a valóságos alszférák mennyiben esnek a társadalmi élet ideáltipikus szférájába, és mennyiben más életszférákba (a magánélet, a közösségi élet vagy a kényszerű élet szférájába). Ebből a szempontból három fő típust különböztetek meg egymástól: a viszonylag tiszta társadalmi alszférát, a fél-társadalmi alszférát és a vegyes életszférát.

1. ábra: A valóságos társadalmi alszférák fő típusai

Forrás: Saját szerkesztés

A szóban forgó alszférakon belül a szereplők két tipikus csoportját vesszük figyelembe, akik – releváns intézményes helyzetük szerint – lehetnek például munkaadók és munkavállalók, eladók és vevők, szolgáltatók és a szolgáltatást igénybe vevők, szülők és gyermekek stb. A tipizálás alapját az képezi, hogy a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvések mennyiben képezik a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit és mennyiben a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Ezzel összefügg az, hogy az adott szférán belüli emberi viszonyok számukra mennyiben értelmezhetőek társadalmi viszonyokként és mennyiben közösségi-, illetve kvázi-közösségi vagy testiségi viszonyokként, és az adott szférán belüli jelenségek mennyiben értelmezhetőek társadalmi jelenségekként.

A viszonylag tiszta társadalmi alszférában a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint cselekvések jellemzően a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

A valóságban nem léteznek tisztán társadalmi alszférák, de viszonylag tiszta társadalmi alszférának tekinthető például a közigazgatás, a gazdaság, a tudományos kutatás és a felsőoktatás szférája. A viszonylag tiszta társadalmi alszférában érvényes társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Az adott alszférán belüli társadalmi viszonyok bizonyos vonatkozásokban meghatározzák az adott szférához tartozó egyének magatartását, amely alapvetően érdekmotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kényszermotivált magatartás is. A szóban forgó alszférában tehát társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel.

A fél-társadalmi alszférában a tipikus szereplők egyik csoportja számára az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az egymás közötti kölcsönhatásokban a cselekvések az egyik fél szempontjából jellemzően a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit, a másik fél számára a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

Fél-társadalmi alszférának tekinthető például az egészségügy, a művészeti élet, az egyházi élet és a büntetés-végrehajtás szférája. Kiemelve az egészségügy szféráját, az egészségügyi szervezetekben az alaptevékenységet végző alkalmazottak (például az orvosok és a nővérek) számára alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, viszont a betegek számára a testi szükségletek tárgyait képezik az alaptevékenységben (a gyógyításban és a betegségek megelőzésében) az egymás közötti kölcsönhatásokon belüli cselekvések, valamint az e cselekvésekkel összefüggő cselekvési lehetőségek és képességek.

Máshol (FARKAS 2013. 59.) is utaltam arra, hogy az egyik és a másik fél számára nem egynemű cselekvési szituációk és emberi viszonyok a valóságban bizonyos mértékben befolyásolják mindkét fél kognitív irányultságát az adott viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások során. Bizonyos mértékben mindkét fél irányultságára hatással van az, hogy az adott viszony a másik fél számára más természetű. Tehát az egyén, aki számára az adott egyoldalú társadalmi viszony alapvetően társadalmi természetű, bizonyos mértékben tekintettel van arra, hogy az adott viszony a másik fél számára közösségi vagy testiségi természetű, amely közvetlenül érinti a másik fél szükségleteinek a kielégítését, és az előbbi egyén bizonyos mértékben alkalmazkodik a másik fél e szükségleteket kifejező elvárásaihoz.

Mint fentebb említettem, a mindennapi társadalmi élet szférájának az alapvető funkciója, az adott szférában cselekvő egyének szempontjából, a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtése az adott egyének számára. Azonban a fél-társadalmi szférák esetében különbséget kell tenni egy adott alszféra funkciói között abból a szempontból, hogy milyen funkciót lát el egyrészt az adott szférán belüli társadalmi cselekvők számára, másrészt az adott szférán belül mások számára, akiknek a szempontjából az adott szféra jellemzően nem társadalmi természetű. Például az egyházi-vallási élet szférájának az alapvető funkciója a papok számára jellemzően a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtése. Viszont

a hívők számára az egyházi-vallási élet szférája – amennyiben az adott társadalomban a vallás gyakorlása nem jár jelentős társadalmi előnnyel és/vagy a vallástalanság jelentős társadalmi hátránnyal – jellemzően közösségi és lelki természetű funkciót tölt be. A szóban forgó alszférák is különböző hatékonysággal és az egyes egyének és csoportok számára különböző mértékben láthatják el sajátos funkcióikat.

A vegyes életszférában a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az egymás közötti kölcsönhatásokban a cselekvések egyaránt képezhetik a szükségletkielégítés – részben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit, valamint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait.

Az ilyen valóságos életszférában nem válik el egymástól egyfelől a társadalmi, másfelől a magán- és a közösségi élet, valamint esetleg a kényszerű élet szférája. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban a család- és részben a rokonság szférája a legjellemzőbb vegyes életszféra. A szóban forgó életszférán belüli emberi viszonyok is vegyes viszonyok, azaz a társadalmi viszonyokkal összefonódva jelentős mértékben létezhetnek közösségi, érzelmi és testiségi viszonyok is az adott egyének között.

Mint máshol (FARKAS 2010b. 272.) hangsúlyoztam, a modern állami (vagy nemzeti) társadalmat és ezen belül a heterogén csoportokat tekintve, az intézményes szociológia elmélete különösen a társadalmi élet szférájára érvényes. Azaz, a vegyes életszférakon belüli jelenségek vizsgálatára általában nem, illetve csupán bizonyos vonatkozásokban alkalmasak a szóban forgó elmélet fogalmai és összefüggései.

Eddig az adott szférában cselekvő egyének szempontjából mutattam rá a társadalmi és a fél-társadalmi élet szféráinak a funkcióira. A funkcionista rendszerelméletek viszont inkább azt hangsúlyozzák, hogy az egyes alrendszerek vagy alszférák sajátos funkciókat látnak el más alrendszerek vagy alszférák és a társadalom egésze számára. Például a felsőoktatás szférája viszonylag magasán képzett munkavállalókat biztosít más társadalmi alszférák (a közigazgatás, a gazdaság stb.) számára. A gazdaság – mint viszonylag önálló társadalmi szféra – alszférái alapanyagokat, alkatrészeket, gépeket és berendezéseket állíthatnak elő más alszférák számára. Az egyházi-vallási élet szférája bizonyos mértékben hozzájárulhat a hatalmi társadalmi osztály hatalmának fenntartásához, az adott hatalom támogatására a társadalom egy részének az integrálásához. Az egyes társadalmi alszférák, a funkcionista rendszerelméletek előfeltételezésével ellentétben, elvileg és a valóságban különböző mértékben és különböző hatékonysággal láthatják el ezeket a funkcióikat.

A politikai élet szférája

A politikai élet szférájának fogalma

Politikáról a társadalomtudományi irodalomban általában egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom egészét érintő cselekvések vonatkozásában van szó, kiemelve az államhatalom megszerzésével és gyakorlásával összefüggő cselekvéseket. E felfogás nem tesz fogalmi különbséget a között, hogy ezek a cselekvések közvetlenül a társadalmi intézmények létrehozására és fenntartására irányulnak vagy konkrét pénzügyi, gazdasági, igazgatási stb. döntésekben, cselekvésekben jelennek meg.

Például PARSONS (1971. 16., ford. 2000. 49.) felfogása szerint „politikának tekintünk egy jelenséget annyiban, amennyiben az erőforrások mozgósítását és megszervezését végzi egy adott kollektivitás céljai elérésének a szolgálatában”. E szerint a modern társadalomban főleg a kormányzat tevékenysége tekinthető politikai tevékenységnek, amely magában foglalja a normatív rend fenntartását és a törvényhozást, valamint a végrehajtást. Egyes szerzők még tágabb értelemben határozzák meg a politika fogalmát. Például PFEFFER (1981. 7.) nézete szerint a társadalmi erő és a politika fogalma egymással szorosan összefüggő fogalmak a társadalmi szervezetek tanulmányozásában; a politika azokat a tevékenységeket foglalja magában, amelyek (társadalmi) erő és más eszközök megszerzésére, fejlesztésére és használatára, és ezáltal bizonyos következmények megvalósítására irányulnak, bizonytalan vagy eltérően értelmezett szituációkban. MOUFFE (1999. 754.) úgy fogalmaz, hogy „a »politikai« kifejezéssel az ellentét kiterjedésére utalok, amely valamennyi emberi társadalom velejárója, az ellentétre, amely sokféle formát ölthet és amely különféle társadalmi viszonyokban kialakulhat.”

A fent említett felfogásokhoz képest én szűkebben határozom meg a politika fogalmát, és csupán a társadalmi intézmények létrehozásának és fenntartásának a vonatkozásában használok a politika kifejezést. *Politikai cselekvésnek* nevezzük az adott társadalom *társadalmi* (vagy fél-társadalmi) intézményeinek a kialakítására és *érvényességének fenntartására irányuló* társadalmi cselekvést. *A politikai* élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben *a politikai cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült kölcsönhatások a tipikusak.*

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Azonban egy vállalatnak vagy egy egyetemnek is lehet politikai élete, amely magában foglalhatja például az adott szervezet szervezeti és működési szabályzatának, ösztönzési szabályrendszerének a kialakítására irányuló cselekvéseket, tevékenységeket.

Politikai cselekvéseknek tekintjük és a politikai élet szféráján belül értelmezzük az adott társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézmények érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére irányuló cselekvéseket is; de csak annyiban, amennyiben az ellenőrzést azok az egyének látják el, akik kialakítják az intézményeket, tehát akik általában véve az adott intézmények fedezetével rendelkeznek. Amennyiben az ellenőrzés megbízottak révén történik, a megbízottak ilyen irányú cselekvései már nem a politikai élet, hanem a mindennapi társadalmi élet szférájába esnek.

A társadalmi intézmények elvileg lehetnek tisztán társadalmi természetű intézmények vagy felemás természetű (társadalmi-közösségi vagy társadalmi-testiségi) intézmények (FARKAS 2010b. 78–95.). Így a politikai cselekvések felemás természetű, az egyének bizonyos köre számára nem társadalmi, hanem kvázi-közösségi vagy testiségi természetű szabályok kialakítására és fenntartására is irányulhatnak. Például a lakosság egészségügyi ellátásáról szóló törvény szabályai az egészségügyi dolgozók szempontjából társadalmi természetűek, viszont bizonyos szabályai a betegek szempontjából testiségi természetűek, kifejezetten egészségük megőrzését vagy egészségi állapotuk javítását szolgálják.

A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának elkülönítése viszonylagos, az elemzés tárgyát képező társadalmi csoporttól függ, és az adott társadalmi csoport átfogó vagy egyes alszféáira érvényes intézményrendszerére vonatkozik. Az állami (vagy nemzeti) társadalmon belül létező és a mindennapi társadalmi élet szférájához sorolható, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban szintén létrejöhet a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet

szférájának viszonylagos elkülönülése, amennyiben az adott csoportok tagjai maguk is létrehozhatnak az adott csoportokon belül érvényes intézményeket.

Egy adott társadalmi csoportban, illetve társadalomban nem feltétlenül létezik politikai élet. Elképzelhető ugyanis olyan társadalmi csoport, illetve ilyen társadalmi csoportot a valóságban is gyakran találunk, amelynek a társadalmi intézményeit tulajdonképpen az adott társadalmi csoporton kívüli egyének vagy csoportok alakítják ki, és végső soron ők ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. WEBER (1987. 74.) a társadalmi szervezetek vonatkozásában tesz ehhez hasonló szempontból különbséget. Meghatározása szerint az autonóm szervezet rendjét az adott szervezethez tartozó tagok, a heteronóm szervezet rendjét viszont kívülállók írják elő.

Nagyrészt Weber nyomán autonóm társadalomnak nevezzük az olyan társadalmat, amelynek a társadalmi intézményeit az adott társadalom tagjai körébe tartozó egyének és csoportok alakíthatják és alakítják ki. Csak autonóm társadalomban jöhet létre viszonylag önálló élet-szféraként a politikai élet szférája. Az autonóm társadalom intézményeit kialakíthatja az adott társadalom tagjainak igen szűk köre is vagy kialakíthatják a tagok együttesen. Tehát az autonóm társadalom elvileg társadalmi társulás vagy társadalmi egyesülés egyaránt lehet.⁷

Egy adott (autonóm) társadalomban a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája nem feltétlenül válik el egymástól, illetve nem feltétlenül alakul ki viszonylag önálló szféraként a politikai élet szférája. Annyiban jöhet létre önálló szféraként a politikai élet szférája, amennyiben önálló intézményrendszer jön létre a társadalmi intézmények kialakításának a szabályozására, és alapvetően az ezen intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok határozzák meg azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben játszhatnak szerepet a társadalmi intézmények kialakításában.

A társadalmi-politikai viszonyok sem mások mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok. A politikai élet szférájában is kialakulnak társadalmi intézmények, és ezen intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok. A politikai érdekek és a politikai erők a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből vagy képességekből épülnek fel.

Ilyen értelemben *politikai érdekek* a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből álló érdeket nevezünk. A politikai érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetve irányulnak társadalmi javak megteremtésére vagy megőrzésére az adott egyén (vagy csoport) számára, ezt elősegítő – ezért az adott egyén (vagy csoport) számára kedvező – társadalmi intézmények kialakítása és/vagy érvényességének fenntartása révén.

WRIGHT (2016. 129–131.) megkülönbözteti az érdekek következő három szintjét, de az eredeti szöveget itt átfogalmazva az intézményekre vonatkozóan: (1) a társadalmi struktúrát alapvetően érintő intézmények alakítására irányuló érdekek szintje, (2) a társadalmi struktúrát alapvetően nem érintő intézmények alakítására irányuló érdekek szintje és (3) az intézmények változtatására nem irányuló, az intézményeket változatlanok feltételező érdekek szintje. Fogalmaim szerint az első és a második pontban politikai érdekekről, a harmadik pontban mindennapi érdekekről van szó.

A politikai erő és a politikai hatalom fogalmát az egyes szerzők részben különböző értelemben határozzák meg a szociológiai irodalomban. Például PARSONS (1951. 126.) felfogása szerint

⁷ A társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés fogalmáról lásd FARKAS 2021a. 70–76.

a politikai erő a relációs rendszer mint rendszer – egy szervezet vagy egy kevésbé integrált rendszer – ellenőrzésének, illetve mozgósításának a képessége. HABERMAS (1996. 289.) felfogásában a politikai erő a társadalmi erő elvontabb és tartós formája, amely hozzáférést engedélyez az adminisztratív erőhöz, azaz különböző kormányzati hivatalokhoz. A politikai erő kommunikatív erőre és adminisztratív erőre differenciálódik (136., 150.). WRONG (1979. 41–44.) szerint a politikai hatalom legfőbb formája a testi kényszerítést alkalmazó kényszerítő hatalom, amely a leghatásosabb formája a hatalomnak.

Felfogásom szerint a *politikai erő* tartalmát olyan társadalmi képességek alkotják, amelyek a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására teszik többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket vagy csoportokat. Ennek megfelelően határozom meg a politikai hatalom fogalmát. A *politikai hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű politikai erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen politikai erőviszonyokból eredő politikai erőfölénye a politikai élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. A politikai hatalom a hatókörébe tartozó egyének és csoportok körében a hatalommal rendelkező fél számára alapvetően egyoldalúan nyújt aktuális lehetőséget a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására.

A monista és a pluralista politikai erőviszonyok

Az adott társadalom politikai erőviszonyait tekintve különbséget teszek a monista és a pluralista erőviszonyok között, ahhoz hasonló értelemben, ahogyan a politológiai és a szociológiai irodalomban különbséget tesznek az erőviszonyok monista (vagy elitista) és pluralista felfogása között (pl.: CATANZARO – LAGI 2016; VANFOSSEN 1979. 157–178.; YUMATLE 2015). Ebben a tanulmányban azzal a kérdéssel nem foglalkozom, hogy a különböző társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban, valójában milyenek a politikai erőviszonyok. A szóban forgó megkülönböztetésre majd egy következő tanulmányban, a társadalmi alakulat fogalmának bevezetése után, a társadalmi alakulat típusainak a meghatározásához lesz szükség, és majd e típusokhoz mérten mutatok rá az állami (vagy nemzeti) társadalmak valóságos politikai erőviszonyaira (FARKAS 2023).

Az erőviszonyok monista felfogása szerint a modern állami (vagy nemzeti) társadalomban az alapvető jelentőségű döntéseket az egyének viszonylag szűk köre hozza, akik az erőelitet, az uralkodó osztályt vagy a felső vezetői kört alkotják, és akik kiemelkedően nagy erővel rendelkeznek. A szóban forgó felfogás két legjelentősebb változatát az osztályelméletek és az elitelméletek képezik, amelyek szerint a mindennapi társadalmi élet szférájában kiemelkedő erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének rendelkeznek a politikai hatalommal is (pl. ARONOWITZ 2003; DOMHOFF 2014; MILLS 1972; SCOTT 1992).

Itt csak Domhoff *Ki uralja Amerikát?* című könyvére utalok a monista felfogás egyik jellemző képviselőjeként. DOMHOFF (2014. 192.) osztály-hatalom elméletnek nevezi az általa alkalmazott megközelítést annak a témának a kutatásában, hogy az Egyesült Államokban kik alkotják a hatalmi osztályt (dominant class) és kik gyakorolják a hatalmat (domination), a mindennapi társadalmi élet szférája mellett a politikai élet szférájában is.⁸ A szóban forgó szerző a felső tár-

⁸ Itt „hatalmi osztálynak” fordítom a Domhoff által használt „dominant class” kifejezést, és „hatalomnak” fordítom a „domination” kifejezést. Domhoff ugyanis olyan értelemben használja a „domination” kifejezést, amely leginkább a fogalmaim szerinti hatalomnak felel meg.

sadalmi osztályon belül (amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen” alapszik) megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség” nagytulajdonosait és igazgatóit (14., 42., 44., 65.). Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető hatalmi osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik a hatalmi osztályt; ők formálják a gazdasági és a politikai élet azon kereteit, amelyek között más csoportoknak és osztályoknak is működniük kell (XIII., 192.).

EISFELD (2012a. 40.) nézete szerinti a politikai pluralizmus különböző felfogásai nem jól kidolgozott elméletek, hanem inkább empirikus és normatív kutatási programok, amelyek a politikai életben való részvétel formáira, eszközeire, korlátaira és kilátásaira összpontosítanak. A politikai viszonyok pluralista felfogását eredetileg – a huszadik század elején – radikális kritikai elméletként fogalmazták meg, amely kritikus volt a fejlett kapitalista társadalmak valóságos politikai viszonyaival szemben. Azonban ez a felfogás úgy jelent meg a huszadik század közepén, a liberális pluralizmus formájában, mint a fejlett kapitalista társadalmak valóságos politikai viszonyainak az elemzése vagy leírása, amely ezáltal nagyrészt az adott politikai viszonyok elfogadtatását és stabilizálását szolgálta (EISFELD 2012b. 55–57.; SCHLOSBERG 2002. 47–57.).

A pluralista felfogás legújabb áramának, az új kritikai pluralizmusnak a képviselői a változatos különbségek, illetve a sokféleség elismerését, megvitatását és érvényesítését várják el a pluralista politikai rendszertől. A pluralizmus liberális változatához képest árnyaltabb felfogást alakítottak ki, és a fejlett kapitalista társadalmak politikai rendszereit nem tekintik eleve pluralista rendszereknek (pl.: MCFARLAND 2007; MOUFFE 1999. 727–757.; SCHLOSBERG 2002. 69–103., 2006. 147–152.).

Mint fentebb említettem, a monista és a pluralista politikai erőviszonyok közötti megkülönböztetésre majd elméleti szempontból, a társadalmi alakulat típusainak a meghatározásához lesz szükség. A politikai erőviszonyok vonatkozásában ehhez majd – a monista politikai erőviszonyok tiszta típusa mellett – a pluralista politikai erőviszonyok viszonylag tiszta típusát tekintem a tipizálás szempontjának, amelyet a liberális pluralista felfogás képviselői valóságos erőviszonyokként tárgyalnak. E felfogás szerint a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező állami (vagy nemzeti) társadalmakban a politikai erő nagymértékben elkülönül a gazdasági erőtől; azaz, a fentebb bevezetett fogalmakat használva, a mindennapi társadalmi élet szférájában hatalommal rendelkező egyének nem rendelkeznek hatalommal a politikai élet szférájában is. A politikai erő megosztott az egymással versengő érdekcsoportok és érdekvégyesítő társulások között, és erők hosszabb távon kiegyenlítik egymást. A szóban forgó felfogás védelmezői elismerik, hogy az erőviszonyok lehetnek nagyrészt egyenlőtlenek, de azt állítják, hogy az adott kérdésektől függően változóak; bizonyos kérdésekben egyes egyének vagy csoportok, más kérdésekben viszont mások rendelkeznek nagyobb erővel.

Például DAHL (1961) felfogása szerint a politikai élet területén az amerikai társadalom számos sajátos érdekcsoport által megosztott. Adott egyének és csoportok ereje a különböző szektorokban különböző; akik egy adott szektorban nagy erővel rendelkeznek, valószínűleg nem rendelkeznek nagy erővel egy másik szektorban. Emellett az erőviszonyok az adott témáktól függően nagyrészt különbözőek, és az adott témák lehetnek mulandók vagy viszonylag tartósak. A politikai erő alkalmanként az állami vagy önkormányzati vezetők kezében összpontosul, akik azonban ki vannak téve a választók általi ellenőrzésnek és felelősségre vonásnak.

Nagyrészt a fent említett felfogásokra támaszkodva, de a politika fogalmát viszonylag szűkebben értelmezve, a következők szerint határozom meg a monista és a pluralista politikai erőviszonyokat.

A *monista politikai erőviszonyokban* egy adott egyén vagy csoport hatalommal rendelkezik a politikai élet szférájában, és így alapvetően az adott egyén vagy csoport hozza létre a társadalom tagjaira érvényes társadalmi intézményeket. A monista politikai erőviszonyok alapvetően a mindennapi társadalmi erőviszonyokat tükrözik, illetve nem válik külön határozottan a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája.

A mindennapi társadalmi élet szférájában jelentős erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének és csoportok erőiket nagyrészt átültetik a politikai élet szférájába is, illetve ez a két életszféra szorosan összefonódik egymással. Ugyanakkor a társadalom tagjainak nagy részét megfosztják attól a lehetőségtől, hogy érdemben részt vegyenek a társadalmi intézmények kialakításában. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén ez jelentheti például azt, hogy a termelési eszközök legfőbb tulajdonosai és/vagy a kormányzó párt és az államapparátus felső vezetői rendelkeznek a politikai hatalommal. A monista politikai erőviszonyok például egy munkahelyi szervezeten belül megnyilvánulhatnak abban, hogy a felső vezetők az alkalmazottak érdemi beleszólási lehetőségét kizárva hozzák létre a szervezet átfogó társadalmi intézményeit, így a többi között a szervezeti és működési szabályzatot, a munkaügyi szabályzatot, az ösztönzési rendszer intézményeit.

A *pluralista politikai erőviszonyokban* az erőviszonyok közel kiegyenlítettek az érdekviszonyok szerint különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének politikai szerveződései között. A pluralista politikai intézményrendszer egyfelől aktuálisan lehetővé teszi a mindennapi érdekek politikai érdekek formájában történő megjelenését; másfelől nagyrészt megakadályozza azt, hogy a mindennapi társadalmi életben létrejött erők és erőviszonyok a politikai erőviszonyokban tükröződjének.

Pluralista politikai erőviszonyokról általában csak akkor beszélhetünk, ha önálló szféra-ként létrejön a politikai élet szférája. Tehát amennyiben kialakul egy olyan politikai intézményrendszer, amely viszonylag független a mindennapi társadalmi élet intézményrendszerétől. Úgy tűnik, hogy a pluralista politikai erőviszonyokat létrehozó intézményrendszernek két alapvető vonása van. Mint fentebb hangsúlyoztam, egyfelől aktuálisan lehetővé teszi a mindennapi társadalmi életben kialakult különböző érdekek politikai érdekek formájában történő megjelenését. Ezáltal aktuálisan lehetővé teszi azt, hogy a politikai érdekviszonyok viszonylag hűen tükrözzék a mindennapi társadalmi élet érdekviszonyait. Másfelől, az erőviszonyokat tekintve épp ellenkezőleg, megakadályozza azt, hogy a mindennapi társadalmi életben kialakult erők és erőviszonyok, illetve az erőviszonyokban található jelentős egyenlőtlenségek tükröződjének a politikai erőkben és erőviszonyokban.

Pluralista politikai erőviszonyok között tehát a mindennapi társadalmi viszonyokban különböző társadalmi helyzetekben lévő, különböző érdekekkel és erőkkel rendelkező egyéneknek elvileg egyaránt adott az aktuális lehetőségük arra, hogy politikai egyesüléseket, – engedményes vagy eklektikus szinten figyelembe véve – politikai szempontból jelentős társadalmi hálózatokat vagy érdekérvényesítő társulásokat hozzanak létre.⁹ A szóban forgó

⁹ Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd FARKAS 2010a. 84–86. Itt az engedményes és az eklektikus szintre történő utalás arra vonatkozik, hogy felfogásom szerint a társadalmi hálózatokat csak engedményes szinten, a társulásokat csak eklektikus szinten tekinthetjük társadalmi cselekvőknek.

egyesületek, hálózatok vagy társulások közötti erőviszonyok nem feltétlenül kiegyenlítettek, de közöttük elvileg nincsenek hatalmi viszonyok. Így a különböző politikai szerveződések általában eredményesen befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását, és az azokban részt vevő, illetve az azok által képviselt egyének általában kielégítő mértékben érvényre juttathatják politikai érdekeiket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Felfogásom szerint a modern állami (vagy nemzeti) társadalom olyan heterogén társadalom, amelyben megkülönböztethetjük egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját, és amelyben a társadalmi élet szférája alapvető jelentőségű. Ebben a tanulmányban az állt az érdeklődés középpontjában, hogy a társadalmi élet szférája is összetett, olyan szempontból, hogy társadalmi alszférákra differenciálódik.

A tanulmány első részében először rámutattam a társadalom alrendszerre, mezőkre vagy szférákra történő differenciálódására vonatkozó legfőbb felfogásokra. Viszonylag részletesebben Bourdieu mezőelméletét tárgyaltam, amelyre viszonylag nagyobb mértékben támaszkodtam saját felfogásom kialakításában. Ezt követően meghatároztam a társadalmi alszféra fogalmát. Eszerint a társadalmi élet szféráján belül (vagy részben más életszférák területén) annyiban alakul ki egy társadalmi alszféra, amennyiben viszonylag önálló intézményrendszer jön létre egy meghatározott társadalmi tevékenység és/vagy meghatározott társadalmi javak elérésének szabályozására, és ez az intézményrendszer meghatározott vonatkozásokban sajátos társadalmi viszonyokat hoz létre az egyének és csoportok adott körében. Az egyes egyének és társadalmi csoportok annyiban tartoznak egy adott társadalmi alszférához, amennyiben egy meghatározott tevékenységi területen cselekszenek vagy működnek, illetve meghatározott javak elérésére törekszenek vagy szolgálnak, és ezáltal beleesnek az adott tevékenységi területet és/vagy az adott javak elérését szabályozó intézmények érvényességi köreibe.

A tanulmány második részében megkülönböztettem egymástól egyrészt a mindennapi társadalmi élet szféráját, másrészt a politikai élet szféráját. A mindennapi társadalmi élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalmi intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az adott intézményekre nem ható társadalmi cselekvések a tipikusak. E szférán belül különbséget tettem a viszonylag tiszta társadalmi alszféra, a fél-társadalmi alszféra és a vegyes életszféra között.

A politikai élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben az adott társadalom társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézményeinek a kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló társadalmi cselekvések a tipikusak. Rámutattam arra, hogy a politikai élet szférájában is kialakulnak társadalmi intézmények, és ezen intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok. A politikai érdekek és a politikai erők a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből vagy képességekből épülnek fel. Majd egy következő tanulmányban, a társadalmi alakulat típusainak a meghatározása során támaszkodni fogok arra, hogy az adott társadalom politikai erőviszonyait tekintve végül különbséget tettem a monista és a pluralista erőviszonyok között.

IRODALOM

- ALEXANDER, JEFFREY C. (1990): Differentiation Theory: Problems and Prospects. In Jeffrey C. Alexander – Paul Colomy (ed.): *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York, Columbia University Press. 1–15. <https://doi.org/10.1515/9781503621749>
- ARONOWITZ, STANLEY (2003): *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London, Yale University Press.
- BOURDIEU, PIERRE – LOÏC J. D. WACQUANT (1992): The Purpose of Reflexive Sociology. In Pierre Bourdieu – Loïc J. D. Wacquant: *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge, UK, Polity Press. 60–215.
- BOURDIEU, PIERRE (1983): The Field of Cultural Production, or: the Economic World Reversed. *Poetics* 12. évf. 4-5. sz. 311–356. [https://doi.org/10.1016/0304-422X\(83\)90012-8](https://doi.org/10.1016/0304-422X(83)90012-8)
- BOURDIEU, PIERRE (1984): *Homo Academicus*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- BOURDIEU, PIERRE (1986): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge and Kegan Paul.
- BOURDIEU, PIERRE (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge, Polity Press.
- BOURDIEU, PIERRE (1996): *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Stanford, CA, Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503615427>
- BOURDIEU, PIERRE (1998a): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium. 174–185.
- BOURDIEU, PIERRE (1998b): *On Television*. New York, The New Press.
- BOURDIEU, PIERRE (2002): *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BOURDIEU, PIERRE (2004): *Science of Science and Reflexivity*. Cambridge, UK, Polity Press.
- BOURDIEU, PIERRE (2010): *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge, UK, Polity Press.
- BOVONE, LAURA (1989): Theories of Everyday Life: A Search for Meaning or a Negation of Meaning? *Current Sociology* 37. évf. 1. sz. 41–59. <https://doi.org/10.1177/001139289037001006>
- CATANZARO, ANDREA – SARA LAGI (eds.) (2016): *Monisms and Pluralisms in the History of Political Thought*. Novi Ligure, Edizioni Epoké.
- COLOMY, PAUL (ed.) (1990): *Neofunctionalist Sociology*. Brookfield, Edward Elgar Publishing.
- DAHL, ROBERT A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven, Yale University Press.
- DOMHOFF, G. WILLIAM (2014): *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. (7th edn). New York, McGraw-Hill.

- DOUGLAS, JACK D. (1970): Understanding Everyday Life. In Jack D. Douglas (ed.): *Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London, Routledge and Kegan Paul. 3–44.
- DOUGLAS, JACK D. (1984): A mindennapi élet megértése. In Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, Gondolat Kiadó. 356–402.
- EISFELD, RAINER (2012a): Pluralism and Democratic Governance: A Century of Changing Research Frameworks. In Rainer Eisfeld: *Radical Approaches to Political Science: Roads Less Traveled*. Opladen, Verlag Barbara Budrich Publishers. 29–52. <https://doi.org/10.2307/j.ctvddzgc3.7>
- EISFELD, RAINER (2012b): Pluralism as a Critical Political Theory. In Rainer Eisfeld: *Radical Approaches to Political Science: Roads Less Traveled*. Opladen, Verlag Barbara Budrich Publishers. 53–71. <https://doi.org/10.3224/84740028>
- FARKAS ZOLTÁN (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- FARKAS ZOLTÁN (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- FARKAS ZOLTÁN (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- FARKAS ZOLTÁN (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- FARKAS ZOLTÁN (2020): A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma és típusai. *Valóság* 63. évf. 5. sz. 24–39. <https://www.researchgate.net/publication/341205264>
- FARKAS ZOLTÁN (2021a): A társadalmi csoport fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány* 12. évf. 1. sz. 61–80. <https://www.researchgate.net/publication/350134033>
- FARKAS ZOLTÁN (2021b): A rendi rétegződés fogalma, meghatározottsága és következményei. *Valóság* 64. évf. 7. sz. 26–49. <https://www.researchgate.net/publication/353192532>
- FARKAS ZOLTÁN (2023): A társadalmi alakulat fogalma és típusai. *ResearchGate*. <https://www.researchgate.net/publication/369506873>
- HABERMAS, JÜRGEN (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, UK, Polity Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/1564.001.0001>
- INGLIS, DAVID (2005): *Culture and Everyday Life*. London, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203005200>
- LAHIRE, BERNAD (2015): The Limits of the Field. In Mathieu Hilgers – Eric Mangez (eds.): *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*. London, Routledge, 62–101.
- LUHMANN, NIKLAS (1982): *The Differentiation of Society*. New York, Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/luhm90862>
- LUHMANN, NIKLAS (1990): *Essays on Self-Reference*. New York, Columbia University Press.

- LUHMANN, NIKLAS (1995): *Social Systems*. Stanford, Stanford University Press.
- MAHAR, CH. (1990): Pierre Bourdieu: The Intellectual Project. In R. Harker – Ch. Mahar – Ch. Wilkes (eds.): *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu: The Practice of Theory*. London, MacMillan. 26–57. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21134-0_2
- MANGEZ, ERIC – GEORGES LIÉNARD (2015): The Field of Power and the Relative Autonomy of Social fields: The Case of Belgium. In Mathieu Hilgers – Eric Mangez (eds.): *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*. London, Routledge. 183–198.
- MATON, KARL (2008): Habitus. In Michael Grenfell (ed.): *Pierre Bourdieu: Key Concepts*. Stocksfield, UK, Acumen. 49–65. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654031.006>
- McFARLAND, ANDREW S. (2007): Neopluralism. *Annual Review of Political Science* vol. 10. 45–66. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072005.152119>
- MILLS, C. WRIGHT (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MOUFFE, CHANTAL (1999): Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research* 66 évf. 3. sz. 745–758.
- PARSONS, TALCOTT – NEIL J. SMELSER (1956): *Economy and Society*. New York, Free Press.
- PARSONS, TALCOTT (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- PARSONS, TALCOTT (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York, Free Press.
- PARSONS, TALCOTT (1971): *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.
- PARSONS, TALCOTT (1985): Újra a mintaváltozóról: Válasz Robert Dubinnak. In Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Budapest, Szociológiai füzetek 38. sz. 78–104.
- PARSONS, TALCOTT (2000): A modern társadalmak rendszere. In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 40–61.
- PFEFFER, JEFFREY (1981): *Power in Organizations*. Marshfield, MA, Pitman Publishing Inc.
- SCHLOSBERG, DAVID (2002): *Environmental Justice and the New Pluralism: The Challenge of Difference for Environmentalism*. New York, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199256411.001.0001>
- SCHLOSBERG, DAVID (2006): The Pluralist Imagination. In John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. New York, Oxford University Press. 142–160. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548439.003.0007>
- SCHUTZ, ALFRED (1962): *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague, Martinus Nijhoff.
- SCHUTZ, ALFRED (1964): *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague, Martinus Nijhoff. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-6854-2>
- SCOTT, JOHN (1992): *Who Rules Britain?* Cambridge, Polity Press.

- THOMSON, PATRICIA (2008): Field. In Michael Grenfell (ed.): *Pierre Bourdieu: Key Concepts*. Stocksfield, UK, Acumen. 67–81. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654031.007>
- VAGNI, GIACOMO – BENJAMIN CORNWELL (2018): Patterns of Everyday Activities Across Social Contexts. *Proceedings of the National Academy of Sciences* vol. 115. no. 24. 6183–6188. <https://doi.org/10.1073/pnas.1718020115>
- VANFOSSEN, BETH E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- WEBER, MAX (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WRIGHT, ERIK O. (2016): Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal* vol. 7. no. 2. 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>
- WRONG, DENNIS H. (1979): *Power. Its Forms, Bases and Uses*. Oxford, Basil Blackwell.
- YUMATLE, CARLA (2015): Pluralism. In Michael T. Gibbons (ed.): *The Encyclopedia of Political Thought*. Chichester, UK, John Wiley and Sons, Ltd.

SZILÁRDI RÉKA HABIL, PhD

szilardi.reka@szte.hu

tanszékvezető (SZTE-BTK Vallástudományi Tanszék), HUN-REN 'Convivence' Vallási Pluralizmus Kutatócsoport

PAIZS MELINDA ADRIENN

paizs.melinda.adrienn@szte.hu

MTA – SZTE Egészségfejlesztés Kutatócsoport; SZTE - ÁJTK Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet; SZTE – JGYPK Alkalmazott Egészségtudományi és Köznevelési Intézet

FELEKY GÁBOR ATTILA

felekygabor@gmail.com

Közgazdaságtani modellek a valláskutatásban – Kereslet és kínálat a valláspiacon¹

Economic models in religious research – Supply and demand in the religious market

ABSTRACT

The economics of religion has entered the social science mainstream in recent decades, mainly through the work of Roger Finke, Laurance Iannaccone and Rodney Stark. In these works, the authors sought to lay down a new theoretical framework for explaining religious phenomena that could be used to provide a new context for the empirical data sets of sociology of religion by applying approaches to rational choice theory and the concept of the market. In doing so, they have sought to overcome the secularisation thesis (IANNACONE 1998, FINKE and STARK, 2000) and the view that the religious dimension is primitive or at least irrational (STARK, IANNACONE and FINKE, 1996).

¹ A publikációt a HUN-REN „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoport támogatta.

The first half of the following paper focuses on this economic approach, reflecting in this context on the changing nature of religiosity in modern times, the challenges of religious identity formation, and the issue of religious markets resulting from contemporary pluralism, including the spiritual offer in Hungary. In the second part, relevant parts of our data collected over several years at the Everness festival, which provides a platform for the display of a broad spectrum of Hungarian spiritual offerings, are briefly presented, along with religious market supply trends.

KEYWORDS

economy and religion, private religion, festival religion, religious market, spirituality

DOI 10.14232/belv.2023.4.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szilárdi Réka – Paizs Melinda Adrienn – Feleky Gábor Attila (2023): Közgazdaságtani modellek a valláskutatásban – Kereslet és kínálat a valláspiacon. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 124–145.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

„Az ember örökké haszonmaximalizáló, az otthonában, az irodájában, a templomában, tudományos munkájában, röviden, mindenhol.” (George J. Stigler (1982, 35.))

A vallás közgazdaságtani értelmezése az elmúlt évtizedekben került be a társadalomtudományi köztudatba, elsősorban Roger Finke, Laurance Iannaccone és Rodney Stark munkáinak köszönhetően. Ezekben a munkákban a szerzők a vallási jelenségek magyarázatára olyan újfajta elméleti keretet kívántak lefektetni, amellyel a racionális döntések elméletének, a piac fogalmának megközelítéseivel új kontextust alakíthatnak ki a vallásszociológia empirikus adathalmazaira. Eközben igyekeztek felszámolni a szekularizációs tézist (IANNACONE 1998, FINKE és STARK 2000.), illetve azt a fajta szemléletet, miszerint a vallási dimenzió primitív, de legalábbis irracionális (STARK, IANNACONE és FINKE 1996).

Az alábbi tanulmány első felében e közgazdaságtani megközelítésre fókuszál, ezzel összefüggően reflektál a vallásosság modernkori megváltozására, a vallási identitás kialakításának kihívásaira, valamint a jelenkori pluralizmusból eredő vallás piacok kérdéskörére, azon belül a magyarországi spirituális kínálatra. A második részben pedig a hazai spirituális kínálat széles spektrumának megjelenési platformot biztosító Everness fesztiválon több éven keresztül gyűjtött adataink vonatkozó részeit, vallás piac kínálati trendjeit mutatjuk be röviden.

VALLÁSI IDENTITÁS, A VALLÁSOSSÁG MEGVÁLTOZÁSA

Ma már viszonylag egyértelmű, hogy az önmeghatározás folyamatának kérdései leginkább a modernkori problémákhoz kötődnek, ugyanis egy olyan hagyományokban gyökerező társadalomstruktúrában, ahol az egyén pszichikai képességei és vágyai nagyjából egybeesnek társadalmi lehetőségeivel, az identitás kérdése ellentmondásmentesnek tűnik. A modern társadalmak beköszönte előtt az előre meghatározott identitást az emberek nagy része szükségszerű ténynek kezelte, az ettől való eltérés a premodern társadalmakban az egész környezettel való szembefordulást is jelentette egyben (vö. PATAKI 1997). Másként kifejezve, ahol az azonosulási modellek száma, valamint a korlátozott szerepek mennyisége kevés, ott az identitás kialakítása nem ütközött lényegi akadályokba.

Ezzel ellentétben a komplexebb, illetve gyorsan változó társadalmakban szinte végtelen számú viselkedési- és normatív mintalehetőség kínálja magát, így tehát az identitáskeresés a modern kor beköszöntével válik tömegeket érintő problémává, amikor az egyéni lét elveszíti a hagyományban gyökerező alapját, és egymásnak ellentmondó alternatívák között találja magát. Ennek következményeként a posztindusztriális társadalmakban az egyénnek és a csoportnak egyre komplexebb módon kell kialakítania és védenie az önazonosságát, mivel egyre kisebb lehetősége van arra, hogy a közéletet befolyásolja, illetve mert a közélet intézményei egyre kevesebbet törődnek azzal, hogy értelmezési rendszert biztosítsanak. Ahogyan a hagyomány struktúrái meginogtak, megbomlott az autointerpretáció és a heterointerpretáció közötti viszonylagos harmónia, és az ezt követő identifikációs bizonytalanság a 20. század közepére egyetemes tapasztalattá vált (MÁTÉ-TÓTH 2012). A vallásos önmeghatározásban ezek a kérdések hatványozottan jelenítődtek/jelenítődnek meg, az identitáselemek szétforgácsolódása, az individualizáció, illetve a vallási pluralizálódás pedig a vallásossági típusok alapvető megváltozását vontatta maga után az elmúlt évtizedekben.

Azt a ténytet, hogy a vallásosság nem kezelhető többé egységes jelenségnek, vallásszociológiai értelemben GLOCK és STARK ismerte fel, majd dolgozta ki leíró szinten ötdimenziós modelljében (1965).² Továbbá, ahogyan arra BERGER és LUCKMANN felhívta a figyelmet (1975), a vallási szubjektivizálódás következtében olyan típusú vallásosságokkal találkozhatunk, amelyben a tradicionális vallási formák helyét kevésbé ismert kategóriák veszik át. Mindebből kiindulva számos más elképzelés látott napvilágot a vallás vizsgálható tartományairól, elsősorban az angolszász szakirodalomban (pl. SMART 1968; WHALING, 1986; TER HAAR – BUSUTIL 2004). Bár a modellek nem feltétlenül alkalmasak a mérésre és tipizálásra, azonban egyrészt mindenképpen hasznosíthatóak a (megváltozott) vallási identitás összetevőinek vizsgálatára, másrészt pedig egyértelműsítik a ténytet, hogy az egyén vallásosságában lényegi változások zajlottak le.

Ezek a változások a pluralizmusból adódnak, és ahogyan arra hazai viszonylatban például MÁTÉ-TÓTH hivatkozik (2012), ez a sokféleség az egyéni oldalról mint kereslet, a vallási intézményi oldalról mint kínálat jelent meg. Az egyén vallási identitás-választásában minden bizonynyal megjelennek szocializációs elemek, ám a legfőbb szempont a szubjektum változó igénye és szükséglete. IANACCONE (1992) állításában a vallás már olyan iparág, amelybe egyrészt könnyű belépni, másrészt kompetitív, harmadrészt pedig mentes a szellemi tulajdonjogoktól.

² Az elmélet szerint öt jól elkülönülő területet lehet vizsgálni a vallásosságon belül: a hit–ideológiai, a vallásgyakorlati–rituális, az érzés–élmény, az intellektuális, és a mindennapi élet vallásossága szintjeit.

Mindennek felismerése hozta létre a vallás piac szociológiai és közgazdaságtani koncepcióját is, amely Stark és FINKE megfogalmazásában (2000) a híveket megtartó és megnyerni kívánó egyházi intézmények (versengő) kulturális piaca.

A VALLÁSGAZDASÁGTAN ALAPFELTEVÉSEI ÉS ELEMZÉSI TERÜLETEI

A vallás közgazdaságtani megközelítésének egyik fő tézise az, hogy a vallás racionális módon megközelíthető, valamint hogy a vallási dimenzió (is) jellemzően két szereplőre osztható: a fogyasztók (hívek) és a termelők (vallási szervezetek) oldalára.

Ezen belül hangsúlyos, hogy az elmélet nemcsak a gazdasági, hanem a vallásos viselkedés mögött is a haszonmaximalizálás elvét tételezi fel mindkét oldalon. Azaz egyrészt a fogyasztók a lehetséges költségek és nyereségek értékelése után úgy választanak, hogy ezzel maximalizálják a hasznukat. Másrészt a termelők maximalizálni kívánják például a tagok számát, az erőforrásaikat vagy akár a kormányzat támogatását. Ilyen módon tehát a vallási fogyasztó és termelő vallási piacot képez, amely (mint minden piac) egyensúlyra törekszik.

A közgazdasági modell a vallásosság mértékét alapvetően a verseny (pluralizmus) és a monopóliumok megléte szemszögéből vizsgálja, és leginkább a vallási kínálatra helyezi a hangsúlyt a kereslettel szemben. Az elmélet képviselői a vallás és az állam szétválasztását tekintik kiindulópontnak, a vallási csoportok egymással történő versengését tartják természetesnek (FRIGERIO 2000).

A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETE

A vallás közgazdaságtani megközelítésében helyet kap a racionális döntések elméletcsoport. Eszerint az egyes cselekedetek úgy érthetőek és magyarázhatóak meg, ha az egyéneket racionális és önérdékkövető aktoroknak tekintjük, azaz olyan szereplőknek, akik a döntési alternatívák várható előnyeit és hátrányait (költségeit és hasznait) összevetik, mérlegelik. Az elméletcsoport többféle megközelítést alkalmaz, és az egyes irányzatokban meglehetősen diverz módon érvel a *racionális döntés* fogalmára nézve (ORTHMAYR 1997), amely egyféle aspektusban lehet objektív, más szempontok szerint szubjektív racionális, függően attól, hogy az egyén pillanatnyi ismereteihez képest dönt-e vagy birtokában van az összes döntési feltételnek, illetve tudatosan avagy nem tudatosan rendel az eszközökhöz a célt.³

Épp ezért, amennyiben nincsenek mindenre kiterjedő ismereteink, az elméletcsoport egyik irányzata korlátozott racionalitásról beszél (Simon, 1982), mondván, hogy a közgazdaságtan túl szűken értelmezi a racionalitás fogalmát. Ennek megfelelően az irányzat alapfeltevése az, hogy az egyének *szándékaik szerint* racionálisak (MARCH 2000), azaz olyan döntéshozóról beszél, aki ugyan nem minden tényezőt képes döntéseiben figyelembe venni, de az általa megszerzett információk alapján igyekszik a legjobban választani.

A racionális döntések további közgazdaságtani, illetve egyúttal filozófiai kérdéseire a szakirodalom bőséges tájékoztatást ad, mint ahogy arra is, hogy mindez miképpen jelenik meg,

³ A közgazdaságtanban bizonyos előfeltételek szerint modellálható az, hogy a döntéshozó racionálisan választ-e, a legismertebb axiómarendszer erre vonatkozóan a Neumann-Morgenstern rendszer, amely az összehasonlíthatóság, a *transzitivitás*, a *dominancia* és a *függetlenség* axiómáját fekteti le, és amelyek a valós döntések fényében inkább csak ideáltipikus kategóriáknak minősülnek. (vö. FELEKY 2017).

és milyen tudományelméleti vitákat indukál egyre több társadalomtudományban. (vö. BECKER 1976; CHIKÁN 1978; SZÁNTÓ 1998; LAZEAR 2000; CSERNE 2000. stb.) Az mindenesetre kétségtelen, hogy az elméletcsoport bizonyos kijelentéseit egyre több társadalomtudományi irányzat veszi kiinduló kontextusnak.

Ami a vallás piaci értelmezési kontextusát illeti, jelen tanulmányban csak az irányzatok közös felvetése hangsúlyozódik, amely szerint a cselekvők célokat követnek; a célok a cselekvők felismert érdekét tükrözik; a célok elérését a lehetőségek szűkössége korlátozza; a cselekvés a költségek és hasznok összevetésének (döntésnek) az eredménye; a döntéshozók egyének.

FOGYASZTÓK ÉS TERMELŐK

Browning és Singelmann a szolgáltatások szektorális osztályozása során a kitermelő és feldolgozó szektor melletti harmadik, vagyis a szolgáltató szektor elemének, társadalmi szolgáltatásnak sorolta be a vallási szolgáltatásokat. (PAPP 2003)

A vallás közgazdaságtani modelljében a „fogyasztó”, illetve „vásárló” fogalom a hívőket, míg az „eladó”, „termelő” és a „vallási cég” pedig az egyházakat, felekezeteket jelenti. Eszerint a hívek a költségek és leendő nyereségek egybevetése alapján választanak vallást (vagy a vallástalanságot), és ennek következtében döntenek el, hogy milyen mértékben vesznek részt a választott csoport életében. Az egybevetés nem feltétlenül jelent tudatos mérlegelést.

A fogyasztók (többé-kevésbé) szabad választása hatással van a vallási termelőkre, így az utóbbiak által nyújtott termékre, valamint a piac szerkezetére is. Ez a hatás egyértelműen ott érződik leginkább, ahol a vallások piacát a valódi verseny jellemzi. Mivel a fogyasztók elvileg választási szabadsággal rendelkeznek, ezért az eladóknak törekedniük kell arra, hogy megtartsák, illetve tovább növeljék vásárlóik taborát. Ez a kényszerhatás akkor érezhető igazán, ha a külső beavatkozás mértéke alacsony, és így valódi verseny alakulhat ki a vallási cégek között. Ez esetben a nem hatékony módszerek és a népszerűtlen termékek helyét vonzóbb alternatívák vehetik át.

Mivel az egyén számára idővel természetesen változhat az alternatívák megítélése, így a preferenciák módosulásával elképzelhető egy korábbi döntés felülbírálata, avagy újabb, más vallási elemek inkorporálása. Mindebből kiindulva az eladók és vevők folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással, és ez a kölcsönösség annál erősebb, minél élesebb a verseny, minél kevésbé szabályozott a piac.

A vallással összefüggő társadalomtudományi jelenségek tanulmányozása alapvetően három szinten zajlik IANNACCONE szerint (1994a): mikroszinten az egyéni és háztartások vizsgálata történik; a mezoszintet a felekezetek, gyülekezetek és egyéb csoportok jelentik; míg a makroszintű elemzések társadalmakat, nagyobb közösségeket vizsgálnak, illetve hasonlítanak össze. Az elemzés szintjeinek megfelelően más az alkalmazott eszköz is, és más a magyarázott jelenség. Az alábbi tanulmány egyfelől –elméleti megközelítésben a makroszintű kérdésekre fókuszál, azaz a nagyobb csoportok szintjén a vallás piacok vizsgálatára, amely a plurális környezetben megjelenő vallási vitalitást értelmezi. Másfelől –gyakorlati megvilágításban pedig a mezoszintről fogalmaz meg eredményeket a magyarországi bemutatott esettanulmány kapcsán, amely az Everness fesztivál kínálati oldalát világítja meg részletesen.

A VALLÁSI PIAC

A vallási piac az a kulturális piac, amelyet a vallási szervezetek kínálnak és tartanak fenn abból a célból, hogy híveiket/potenciális híveiket megtartsák, illetve megnyerjék (STARK – FINKE 2000). Mint minden piac, a vallási is különböző szegmensekre bontódik, amelyek sajátos igényű, szükségletű, ízlésű tényleges és lehetséges „vallási vásárlókból” állnak. Minden vallási piacon ugyanazok a (viszonylag stabilnak tekinthető) piaci rések különíthetők el, függetlenül attól, hogy mennyire szabályozott, akár monopolisztikus piacról van is szó.

A vallás piacok elemzése új perspektívát jelent a pluralizmus, a verseny és a vallási monopoliumoknak a társadalom vallási aktivitására tett hatásának tanulmányozásában. A *keresleti oldalt* vizsgálva adott árú vallásos javak optimális fogyasztásáról való döntéssel állunk szemben. Mivel azonban a közgazdasági megközelítés követői szerint a vallási kereslet az idő függvényében kifejezetten stabilnak mondható, így a vallásossággal kapcsolatos változások nagymértékben a kínálat oldali átalakulások termékei. Azaz valójában az eladónak kell keresletet támasztani termékeik és szolgáltatásaik iránt (STARK – FINKE 2000; IANACCONE 1997b); vagy ahogyan azt a Say-dogma is állítja, a kínálati viszonyok határozzák meg a keresletet. (HAUCK 2013)

Ez azt jelenti, hogy a vallásosság mértékének és okainak vizsgálatához nem elég az egyénekből, illetve a preferenciáikból kiindulni, azaz nemcsak azt kell figyelni, hogy mi az, ami a vallás iránt fogékonyra teszi őket, hanem azt is, hogy a vallási szolgáltatók milyen mértékben vonzzák őket, mennyire erős, és milyen jellegű a „vallási marketing”. A kilépésekkel kapcsolatban is hasonlót állít a kereslet-oldali elmélet: nem azt kell vizsgálni, miért hagynak ott emberek egy adott egyházat, hanem hogy az adott egyház miért hagyja el a tagjait (STARK – FINKE 2000).

Fontos leszögezni, hogy a vallás gazdaságtan mind az egyházakat, mind azok alkalmazottait racionális entitásokként fogja föl. Ez alapvetően két dolgot jelent. Egyrészt az egyházak profitmaximalizáló cégek, melyek vallási javak és szolgáltatások előállítására specializálódtak, másrészt az egyházban dolgozókat nagyon hasonló jellegű önérdék motiválja, mint a világi alkalmazottakat (IANACCONE 1997). Ebből következik, hogy a piaci erők ugyanolyan erősen hatnak az egyházakra, mint a „hagyományos” piacokon a cégekre. Ez a hatás nyilvánvalóan ott érezhető gyengébben, ahol egy-két szervezet uralja a piacot, illetve ahol jelentős mértékű a kormányzati beavatkozás. Vagyis a pluralisztikus verseny meglete serkenti a vallás piac szereplőit, hiszen a kínálati oldalnak hatékonyan kell széleskörű „alternatív hitekből” álló termékskálát kínálni, amely jól alkalmazkodik az egyes vevők igényeihez. Azaz a kínálat komplexitása esetén nagyobb a fogyasztás is (HEGEDŰS 2000).

Azt, hogy a versenynek egyértelműen pozitív hatásai vannak, leginkább statisztikai adatokkal igyekeznek alátámasztani (IANACCONE 1997), ugyanakkor a vallásosság és a pluralizmus közötti pozitív korrelációt a kutatások alapján nem lehet egyértelműen kimutatni (CHAVES – GORSKI 2001; MCBRIDE 2005).

Az ellentmondásos adatok esetében az elemzők arra hivatkoznak, hogy mind a pluralizmus, mind pedig a monopolhelyzet rétegzettebb lehet annál, minthogy egyváltozós entitás-ként hivatkozzunk rájuk. Például látszólagos monopoliumok esetén is elképzelhető a magas vallásossági szint. Azokban az országokban és régiókban, ahol az iszlám tulajdonképpen monopoliumhelyzetben van, a vallásosság igen magas fokával találkozunk. A magyarázat a belső

sokféleségében rejlik: az iszlámon belül léteznek ugyanis konkurens, egymással (legalábbis potenciálisan) versengő csoportok. Így egyfajta belső versenyről beszélhetünk, ami ösztönzőleg hat az adott vallás piac eladóiira (IANNACCONE – FINKE – STARK 1997).

Az a tény pedig, hogy több szereplő is van az adott piacon, nem jelenti szükségszerűen azt, hogy közöttük igazi verseny volna. Előfordulhat, hogy két piacon hasonló a szereplők száma, valamint egymáshoz viszonyított súlya, ugyanakkor a vallásosság szintje között szignifikáns különbség mutatható ki. Ez magyarázható azzal, hogy az egyik piacon valódi verseny van, és érződnek annak jótékony hatásai, míg a másikon csupán látszólag van verseny, gyakorlatilag azonban nincsen (SZALAI 2005).

Szintúgy a kritikai reflexiókat hangsúlyozza Rosta 2019-es *Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban?* című munkájában. Érvélese szerint egyrészt a vallás társadalmi helyének és szerepének változására vonatkozó elméletek, és az ezek között feszülő ellentétek olyan empirikus tesztelést igényelnek, amelyek megmutatják, melyik elmélet támasztható alá inkább survey módszerrel. Másrészt nemcsak a vonatkozó nemzetközi kutatások rövid múltja is korlátozza az összehasonlíthatóságot, hanem a vizsgálatok kérdőíves formátuma is, hiszen a korai adatfelvételek csak az egyházhhoz kötődő formáin keresztül vizsgálták meg a vallásosságot, annak individuális formáját alig érintették. Az utóbbi elemzését az is nehezíti, hogy nem találni országok közötti összehasonlításra lehetőséget biztosító adatbázisokat sem. Olyan indikátorok alapján nyílik pusztán lehetőség a vallás átalakulásának empirikus elemzésére, mint a felekezeti hovatartozás, a templomba járás gyakorisága és az istenhit, de ezekből is látható, hogy nincs egységes trend.

Emellett – és itt Rosta már a regionális különbségeket is hangsúlyozza – a kelet- és közép-európai országok változása 1990 után nem hasonlít a nyugat-európai országokéhoz, és igen lényeges szempont, hogy az individualizációs jelenségek sokszor nem lépnek a hagyományos formák helyébe, a kettő gyakran párhuzamosan változik, valamint ott, ahol az új formák emelkedését tapasztalni, ezek emelkedésének mértéke gyakran elmarad a hagyományos formákban mért csökkenéstől.

Rosta állítása szerint a volt keleti blokkban a szekularizáció mellett megfigyelhető deszekularizációs folyamatokat nem feltétlen magyarázza, hogy a szabadabbá vált vallási piacon versenyeznek egymással a vallási közösségek. Azokban az ortodox országokban ugyanis, amelyek vallási monopóliumon alapulnak sokkal valószínűbb, hogy a vallási és nemzeti identitás közös erősödése a magyarázat a vallásosság emelkedésére. (ROSTA 2019)

Összességében a vallási piaci elrendeződés vázolt elméleti megfontolásait a kritikai recepció nem feltétlenül fogadja el, a legtöbb érv emögött pedig általában arra vonatkozik, hogy az Egyesült Államokon kívül végeredményben nem lehet a piac ilyesfajta megközelítéseit igazolni (pl. POLLACK – ROSTA 2017). Mi ugyanakkor mégis úgy véljük, hogy az elméletnek bizonyos vonatkozásai használhatók, különösen, ha a vallási szolgáltatók oldalát nézzük. Ebben az esetben ugyanis a szereplők többségének az egyik célja a hívek (azaz a felhasználók) létszámának bővítése, illetve a lehető legnagyobb populációhoz való eljutás, és nem érdemes elfeledkeznünk arról sem, hogy a vallási csoportokhoz „csatolt” materiális piac is tartozhat (gondolhatunk itt például a keresztény kegytárgy-boltoktól kezdve bármelyfajta vallási tárgyakig).

Mielőtt rátérnénk a fesztivál jellegzetességeire, külön bekezdést érdemes szánni a magyarországi vallási helyzet felvillantására, már ami a kutatás fókuszához szorosan tartozhat.

A rendelkezésre álló adatok szerint a vallásosság 1949 és 1980 között valamelyest csökkenő tendenciát mutatott, majd ezt követően növekedni kezdett, de ami számunkra sokkal fontosabb, hogy az egyház tanítása szerinti és maga módján vallásos populáció arányának növekedése mellett a maguk módján vallásosak egyre jelentősebb többséget mutatnak (KOVÁCS – LAJTAI 2020). A „maga módján” vallásosság erősödésének trendje az intézményes vallásossághoz képesti olyan eltolódás az egyházi szférából a személyes szféra felé, amelyet folyamatos változáson keresztülmenő, alakulóban lévő vallásosságként értelmezhetünk (KOVÁCS – LAJTAI 2020). Újabb, és igen érdekes fordulat, hogy a 2022-es novemberi népszámlálás adatokat illetően „Magyarországon – először a népszámlálások történetében – kisebbségbe kerültek a magukat valamelyik egyház tagjaként meghatározók”.⁴

BRICOLAGE-VALLÁSOSSÁG ÉS PLURALIZMUS – A VALLÁSPIAC EGYIK LEHETSÉGES SZEGMENSE

A vallás piac fogalmát és jellegzetességeit, illetve a hozzá kötődő pluralizmust a vallási szubjektívizálódás rétegében is értelmezhetjük. Az egyéni vallásosságot a szakirodalom a szekularizáció mikroszintjéhez, azaz a személyes szintű individualizációhoz köti, amelyben az egyén a vallási közösséggel/tanításokkal szemben döntési, választási viszonyban áll. Ebben az esetben az individuum igényei és szükségletei kerülnek előtérbe, a vallási tanokkal szembeni attitűd alapja pedig ennek az egyéni igénynek kielégítettségi állapota. Mindennek már önmagában az a következménye, hogy erre az elvárásrendszerre válaszolva „a vallási közösségek szolgáltatói stratégiák felé mozdulnak el” (MÁTÉ-TÓTH 2014)

Különösen igaz ez arra a rétegre, amelyet a kortárs vallástudomány új spiritualitásnak nevez, amely szinkretista, egymással laza kapcsolódású vallási tanítások rendszeréből áll, mégis egyfajta sajátos csoportot képez a vallásos társadalmon belül. A kortárs vallásosság olyan fogalmi, mint amilyen az „ezoterika”, az „új spiritualitás”, a „New Age” vagy az „alternatív”, illetve „patchwork vallásosság” a köznyelvben igen elterjedtek, kellően homályosak, egymással képlékeny kapcsolatban állnak, és igen gyakran az éppen aktuális nyelvi divat teremti meg a használatuk gyakoriságát, felszíni jelentésük mégis nyilvánvaló a hétköznapi beszélő számára. (SZILÁRDI – SÁRKÖZY 2017).

A vallási szubjektívizálódás egyrészt lefedi azt a fajta egyéni útkeresést, amelyik a vallási piacról bátran válogat saját ízlésének megfelelően akár több, egymás mellett megférő eszmerendszer közül; a saját világkép és meggyőződés pedig ennek megfelelően folyamatosan változik, alakul – ezt hívják olykor bricolage- vagy barkács-vallásosságnak (SAROGLOU 2006). Másrészt a rendkívüli heterogenitás ellenére, vagy épp amiatt, az egyéni vallásosságnak ez az új spirituális kapcsolatrendszere mégis ad egyfajta közösségi élményt, amelyet a szakirodalom holisztikus vagy kultikus miliónek (CAMPBELL 1972), vagy éppen közös lingua francának (BESECKE 2001; AUPERS – HOUTMAN 2006) nevez. A spiritualitás vallástudományi fogalmának további részletes magyarázatától e helyütt eltekintünk, a fogalom értelmezéséhez és definíciós kérdéseikhez korábbi tanulmányban foglaltuk össze a nemzetközi szakirodalom legfontosabb állításait (HEIDL – SZILÁRDI 2022).

⁴ https://hvg.hu/itthon/20230921_Most_eloszor_kisebbsegbe_kerultek_az_egyhazak_hivei_Magyarorszagon_a_KSH_pedig_nem_siet_kozvetenni_a_pontos_adatokat

Az új spiritualitás és egyéni vallásosság esetében a vallási piacterek jelenléte rendkívül nagy ívet foghat át: a könyvkiadói felülettől kezdve az internetes oldalakon át egészen a spirituális fesztiválok/táborokig bezárólag a spirituális szcéna óriási horizontot mutat a kereslet és kínálat terén egyaránt. Magyarországon például a '90-es években felvirágzó Édesvíz Kiadó volt az egyik legnagyobb „piacvezető” aktor, amely az ezoterikus, New Age és spirituális tartalmakhoz adott széleskörű hozzáférést. Az utóbbi évtizedekben nyilvánvalóan az internetes források váltak e piaci kínálat első szintű hordozóivá, és ezen kívül, ahol az utóbbi években fizikailag a leginkább megmutatkozik a vallás piaci jellege, azok a különböző tematikus táborok, elvonulások. Külön kategóriába sorolandók azok az életmód- és vallási fesztiválok, amelyek nem egyféle tradíció alapján szerveződnek, hanem programkínálatukban éppen hogy a sokféleség adja az esemény jellegét. Az utóbbi évtizedekben világszerte megnőtt az olyan többnapos rendezvények száma, amelyekben vallási tartalmak is involválódnak. Ezekben a rendezvényeken az odalátogatók kedvükre választhatnak, a választásaik pedig mindig élményszerűséggel párosulnak. Az ilyen fesztiválok közé tartozik többek közt például a svédországi Space of Love, a spanyol Agni Spirit, a portugál Osho, a lettországi Baltic Tantra, a németországi Wald Healing, az amerikai Burning Man, a Costa Ricai Envision, vagy a több lokációjú Wanderlust fesztivál.

AZ EVERNESS FESZTIVÁL

Magyarországon az első, kezdetben *ezoterikus* stílusú fesztivál 2013-ban indult el Everness néven, az esemény-sorozat sajátosságait korábbi tanulmányainkban foglaltuk össze (SZILÁRDI – HEIDL 2017). Röviden vázolva a többnapos fesztivál olyan komplex élmény-csomagot kínál, amelyben vallási, kulturális, zenei, életvezetési, önismereti, elmélyülési lehetőségek kavalkádjá áll a látogatók rendelkezésére, a szervezők egy olyan élmény alapú liminális teret kívánnak létrehozni, amely elkülönül a hétköznapi rutin életviteltől, és amely egyrészt reflektál a modern, tudatos ember életvitelére és az álladalmi trendekre, másrészt pedig reagál a spirituális igényekre és tartalmakra is.

Úgy tűnik, hogy a rendezvény címében, illetve összefoglaló leírásában és marketingjében az elmúlt években az ezoterikus tartalomfókuszról egyre inkább elmozdult az életmód-jelleg felé, ez talán (üzleti szempontból) éppen a nagyobb közönség elérésének céljából történt meg. Ezt az elmozdulást a fesztivál egyik szervezője (anonim adatközlő, 2023) a velünk készített interjúban megerősítette.

A 6 éve tartó résztvevő megfigyeléseink szerint a fesztivál három jellegzetes témakör köré rendeződik: (1) pszichés vagy lelki kiegyensúlyozottság, (2) gyógyulás és fizikai egészség, (3) spirituális életvezetés. Mindhárom témakörben megjelennek meditációs, gyógyító technikák, a holisztikus szemlélet, a testi-, lelki tudatosság és éber jelenlét tartalmi vonatkozásai.

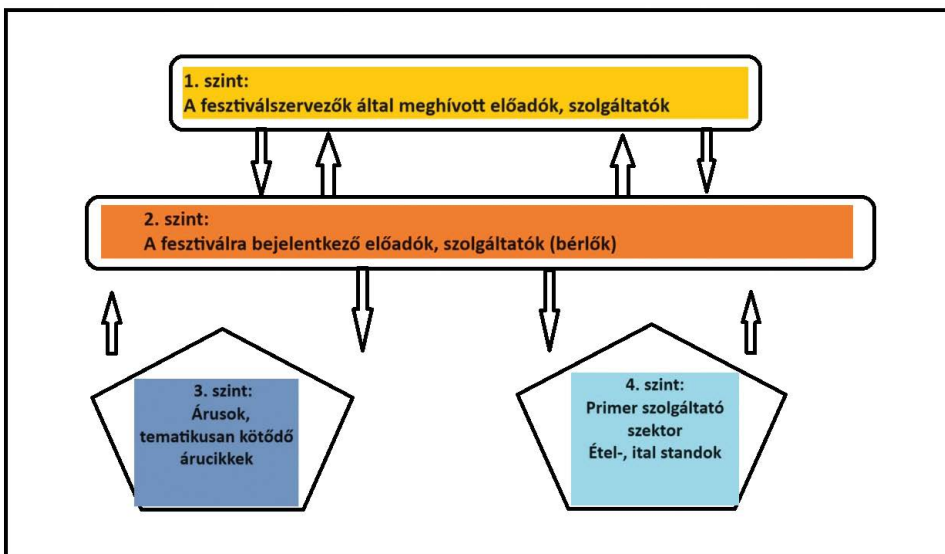
Az elmúlt időszakban, az életmód-fesztivál jelleg erősödése ellenére a vallási tartalmak nem feltétlenül csökkentek, amivel viszont egyre inkább kiegészül, az (a társadalmi igényekkel összhangban) a környezeti fenntarthatóság egyre erőteljesebb hangsúlyozása. Vonatkozik ez a szelektív szemégyűjtésre, az újrahasznosított étkezészetek és csomagolásokra, az egyre zöldebb életvitel propagálására, illetve a növényi alapú ételek kínálatának bővítésére is.

KÍNÁLATI STRUKTÚRA

Vallás piac szempontjából a rendezvény kínálatában három réteg különül el: (1) a fesztivál szervezőinek meghívottjai, akik a rendezvény nagyszínpadán és tematikus helyszínein lépnek fel fő előadóként. Ezek a tematikus színpadok sokfélék lehetnek, például szexualitás és párkapcsolati, önismereti, vagy spirituális életvezetési platformokként működnek a fesztivál területén. A tematikus színpadok programkínálatára jelentkezni is lehet, ezt a szervezők hagyják jóvá.

(2) Elválnak ettől a fesztivál területén lévő további kisebb helyszínek; ezeket különböző vallási és egyéb szolgáltatók bérelhetik ki, építik fel a saját programkínálatukat, arculatukat, szóróanyagokkal és egyéb hirdetési módokkal helyezik el magukat a fesztiválozók mentális térképén. E programok igen változatosak lehetnek: évek óta helyet bérel magának például az Integrál Akadémia szervezet, amely nem akkreditált, alternatív, holisztikus pszichológiai képzést nyújt; vagy külön helyszínt foglalnak el az ősmagyar, táltoshitű dobolásra szakosodott vallási szolgáltatók, vagy éppen a jól körülhatárolt, elsősorban spirituális önismereti, pszichológiai csoportok, mint például az utóbbi években egyre dominánsabban jelenlévő Örömvilág Tudatosság Központ. A fesztiválra jelentkező szolgáltatók közt az Everness managementje válogat; a szelekció arányát későbbi alfejezetben szerepeltetjük.

(3) Ettől szintűgy elkülönül a különböző szolgáltatók piactere, amely valóban, egyfajta kirakodóvásárcént üzemel. Ezen a vásáron különféle szolgáltatásokat (pl. reiki kezelés, kristálygyógyítás, masszázsek, spirituális utazás stb.), vagy pedig tárgyakat lehet vásárolni (féldrágakövek, szobrok, ruházat, stb.). A piactér kiegészül az ökotudatosságra figyelő étel-ital-szolgáltatókkal; egyre gyakoribb a vegetáriánus és vegán kínálat, a zero waste technológiával/szemlélettel készülő termékek palettája, a biozöltség és – gyümölcs szortiment.

1. ábra Az Everness fesztivál kínálati szintjei

A kínálati oldal tehát többszintű struktúrát mutat: a fesztivál szervezői kínálják a legnagyobb előadókat, a további helyszíneket pedig bérletre kínálják a vallás piac más szereplői számára. Értelemszerűen a nagyobb szervezetek több pénzt tudnak fizetni a helyszínbérlésért, míg az egyes kisebb, akár egyszemélyes szolgáltatók csak kisebb standot vásárolnak maguknak. Az érdeklődők választanak a programok közül: napközben kipróbálnak kezeléseket, szolgáltatásokat, emellett előadásokon, alkalmanként szertartásokon vesznek részt, illetve zenei koncerteket hallgatnak.

A fesztivál területére napi vagy heti bérlettel lehet bejutni, ez jogosít az előadások, workshopok és a számos ingyenes programon való részvételre. Másfelől azok a szervezetek/szolgáltatók, akik bérleti díjat fizetnek a területért, egyrészt kínálnak fizetős programokat, másfelől – ha a programjaik ingyenesek is – számos hirdetési felületet használnak. A legdominánsabb ezek közül a programfüzetben vagy ahhoz betétként csatolt megvásárolt hirdetési lehetőség, a másik leggyakrabban a helyszínen való kuponok vagy névjegyek osztása.

KUTATÁS

2023-ban az Everness Fesztivál a 10. évfordulóját ünnepelte, ez pedig a kutatásunkban is felvette azt az igényt, hogy átlássuk a kínálati (és keresleti) oldal pontosabb trendjeit, változásait, és mindezt empirikus adatokkal is szemléltessük. A szervezőkkel való együttműködésünk lehetővé tette, hogy, az egyik stábtaggal interjút készítsünk, valamint az elmúlt évek részletes programkínálatát begyűjtsük és elemezzük. Elsőként az interjú, másodikként az elemzés módszereit és eredményeit közöljük.

INTERJÚ (ADATKÖZLŐ, 2023)

A kutatás során a management egyik olyan tagjával készítettünk félstrukturált mélyinterjút, aki az elmúlt években sokféle feladatot végzett (ügyfélszolgálat, marketing, beléptetés, számlázás, stb.), így rétegzetten látja a rendezvénysorozat sokféleségét az előkészületektől az esemény befejezéséig bezárólag. A beszélgetés révén egyrészt az előzetes feltevéseinket is tudtuk ellenőrizni, másrészt pedig lényegesen árnyaltabb képet kaphattunk a fesztivál kínálati oldaláról.

A fesztivál víziója

A fesztivál céljának meghatározásában el kell különítenünk a fesztivál mint vállalkozás, illetve a fesztivál mint tartalom ágenseket. Az üzleti cél egyfelől természetesen az anyagi rentabilitás, hiszen a rendezvény mögött gazdasági vállalkozás áll, azaz a stáb egész évben főállású szervezői feladatokat lát el (sales, marketing, programszervezés, ügyfélszolgálat, stb.). A tartalmi célok esetében a fesztivál célja a stáb privát céljaival együtt változik, és azon túlmenően, hogy a mottó a „tudatosság, feltöltődés, közösség” hármását emeli fókuszba, a fesztivál víziója a különböző tudatossághoz, önfejlesztéshez vezető utak és módszerek minél szélesebb spektrumát tűzi ki célul.

Az adatközlőnk szerint mivel a fesztivál célja egy edukációs tér kialakítása is, ezért az utóbbi években a környezettudatosság egyre markánsabb megjelenéséhez már szakértők is

bevonásra kerülnek, a résztvevők felé irányított kommunikációban pedig minimum szinten a szelektív hulladékgyűjtést, a többször használatos pohár, tányér és evőeszközök használatát (és elmosogatását) várják el.

A fesztivál egészének víziója végeredményben egy olyan jobb és élhetőbb világra irányul, amelyben *„az emberek felelősséget vállalnak a tetteikért, releváns önismerettel rendelkeznek, és felismerik azt, hogy van másik út a folyamatos fogyasztáson túl”*. Ennek érdekében a programszervezésben és marketingben megnyilvánul az az elgondolás, amely szerint a világ előremozdításához a változást *„mindenkinek magánál kell elkezdeni”*, a fesztiválon pedig *„ennek a változásnak van meg a tere”*.

A szervezői oldalról tehát nem kizárólag az egy hetes együttléten van a hangsúly, a nem titkolt cél éppen az, hogy mind a programok, módszerek és eszközök tekintetében a résztvevők érezzék azt, hogy a rendezvény alapvető értékeit és módszereit az év további szakaszában is tudják gyakorolni életvitelszerűen.

Vallási, ezoterikus, spirituális

Ami az „ezoterikus” jelző eltűnését illeti, az adatközlőnk egyrészt visszaigazolta az elképzeléseinket (tágabb célközönség), és hozzátette azt is, hogy sok év munkája van amögött, hogy az „ezoterikus” kategória helyett inkább az önfejlesztés irányába tereljük a fesztivál központi tartalmát. Ebben az új koncepcióban az egyén felismeri azt, hogy nem rajta kívül álló okokból cselekszik (pl. *„nem egy jósz mondja meg neki, hogy mi történik veled a későbbiekben”*), hanem felelős és tudatos életmódot folytathat, amennyiben dolgozik magán. Ilyen értelemben tehát az „ezoterikus” fogalom, jóllehet kezdetben olyan platformot jelenthetett, amely alkalmas volt összefogni mindent, ami a fizikai világon túlmutató tapasztalatok közé tartozik, a későbbiekben egyrészt pejoratív konnotációjúvá vált (*„mára inkább jelent hiteltelen tartalmakat”*), másrészt a stáb személyes története is egyre inkább a pszichológia és önfejlesztés irányába tart. A rendezvény vallási tematikájú kulcsszavai közül végül a „spirituális” jelző maradt meg, amely egy sokkal nyíltabb, befogadóbb és pozitív jelentéshálót ölel fel a management számára (is).

Interjúalanyunk szerint jelenleg a fesztivál konkrét vallási dimenziói a programkínálat 40 %-át teszik ki (pl. ide tartoznak a beazonosítható vallási tartalmak, mint amilyen pl. a buddhista vagy hindu irányzat a jógán belül, stb.). Ez, bár csökkenő tendenciát mutat a korábbi évekhez képest, ugyanakkor *„a nem látható világ”* tapasztalati mégis átszövik a fesztivál teljes egészét. A fennmaradó 60% a pszichológia, önfejlesztés, tudatosság tartalmi horizontján mozog.

Résztvevők és célcsoport

A fesztivál történetének 10 évében a résztvevők száma, a bérletvásárlás vagy napijegy-vásárlás alapján növekszik, 10 évvel ezelőtt 700 fős nagyságrendben vettek hetijegyet, míg a 2023-as év rendezvényére 1500 fő vásárolt már bérletet, további adalék, hogy az első 500 hetijegy-számot a tavalyi év folyamán 2 hónap alatt, addig az idei évben 6 nap alatt sikerült elérni. Az egyedi látogatók száma (bérletesek és napijegyesek együttesen) folyamatosan növekszik, 2023-ban elmondható, hogy a rendezvény területkapacitása teljesen ki volt használva (4000 fő).

A célcsoport tekintetében a szervezők olyan embereket vártak és várnak, „*akik meg akarják változtatni az életüket*”. Kezdetben konkrét célcsoport híján, inkább „*rácsodálkoztak arra, hogy kik jönnek el*”, a további évek során azonban egyre inkább körvonalazódott, hogy a fesztivál „*a multiba belefáradt embereknek, a vidéken újrakezdőknek szól, akiknek elege van a taposómalomból, és érzik, hogy valami más is van még ezen túl, minthogy hétfőtől péntekig dolgoznak, és befizetik a számláikat*”. Mára az ideális látogató a „*30-50 éves, városi vagy vidéki újrakezdő, magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, jó anyagi körülmények között él, igényes magára és környezetére, vagyis a stabil középosztály és ettől felfelé. Olyan emberek, akiknek fontos a fenntarthatóság, a testmozgás, és a külső-belső harmóniára törekednek.*”

Hálózat

Ami a más fesztiválok hálózatában való elhelyezkedést illeti, a nemzetközi fesztiválpiacból a Wonderlust program hangulata és struktúrája gyakorolt nagy hatást a szervezőkre. Magyarországi viszonylatban 2017-ben indult el a meglehetősen hasonló (vizuális és tartalmi) stílussal rendelkező dunavarsányi Jade Spirit fesztivál, a szervezők szerint azonban nem mutatkozik valós konkurenciának, mert a Jade esetében sem a helyszín, sem pedig az infrastruktúra nem hasonlítható nagyságában az Evernesshez.

Programok

Nagyon érdekes, hogy a fesztiválnak mára komoly, nagyságrendileg 700 fős olyan törzsközönsége van, akik a visszajelzések alapján immár nem a programért jönnek, hanem elsősorban a közösségi élményért. Ezek közt vannak olyan résztvevők, akik korábbi években a fesztiválon ismerkedtek össze, és ugyanitt találkoznak minden évben a későbbiek során. A résztvevők esetében azt lehet mondani, hogy „*olyan áramlásban vannak, amelyben nem annyira az adott előadás/workshop a fontos, még a nagy nevek sem tudják feltétlenül behúzni az embereket, hanem az lesz a lényeges tartalom, amerre épp vezet az útjuk a fesztiválon belül.*” Ezt alátámasztó tapasztalatnak bizonyult, hogy azokon a napokon, amikor a nagyobb előadók felléptek, a hirdetések és elérések ellenére sem volt érzékelhetően nagyobb jegyeladás, mindez pedig a fesztivál közösségi élményszerűségéhez mozdít el.

Szelekció

Arra a kérdésre, hogy milyen szempontok szerint történik a bejelentkező szolgáltatók esetében a szelekció, vagyis mi alapján kerülhetnek be a fesztivál programjába (2. kínálati szint, lásd 1. ábra), azt a választ kaptuk, hogy ennek a folyamatnak „*egyik része intuitív, másik része természetesen utánajárást igényel*”, a „*fő szempont azonban mindig a hitelesség*”. Ehhez pedig hozzáadódnak a vendég-visszajelzések (kommentek), az utánakerdezés, az együttműködés minősége, és nem utolsósorban a szervezők saját élménye is. A százalékos arányok a kínálati szintek között, vagyis a meghívottak és a maguktól jelentkezettek közt:

	Meghívottak (1. szint)	Jelentkezők (2. szint)
Előadók, szolgáltatók	70%	30 %
Zenészek	50%	50%
Intim tér előadói	50%	50%
Workshop partnerek (pl. INTA, body-work, masszázs, stb)	50%	50%

1. táblázat: A kínálati struktúra százalékos megoszlásai az 1. és 2. szint között

A kínálati piac 3. szintje (árusok) esetében az előző év árusainak automatikusan küldésre kerülnek a jelentkezési lapok, így a meghívottak teszik ki a 80%-át, az újonnan jelentkezők a 20%-át a fesztiválnak.

Hogy mi alapján tűnnek fel az új helyszínek vagy halványulnak el a korábbiak, ennek magyarázata sokrétű. Volt olyan tapasztalat, amelyben az együttműködés egyoldalúnak bizonyult, olyan is előfordult, hogy akár ideológiai vagy politikai preferenciák szintjén is jelentkezett egyet nem értés. Mindezen túl azonban a legfontosabb dolog, hogy „a fesztivál sajátossága és abszolút alapértéke maga az állandó változás; léteznek ugyan az alapszabványok, de a stábon belüli személyek saját útjának és fejlődésének hatására maga a fesztivál is organikusan változik.”

PROGRAMTRENDEK

Módszer

Ahogy az korábban említésre került, a fesztivál szervezői rendelkezésünkre bocsátották az elmúlt évek részletes programjait 2017-ig visszamenőleg, így lehetőségünk nyílt nemcsak megfigyelői, hanem módszertani triangulációt is végezni, azaz több különböző módszer segítségével vizsgáltunk egyazon jelenséget, amellyel, hogy többen, egymástól függetlenül is megfigyeltük azt. Az egyes programpontokat először kutatócsoporti munka keretében 3-5 kulcsszóval címkéztük föl, azok jellege alapján. A kulcsszavakat a program tartalma és az előadó profilja határozta meg; így például, a 2021-es előadások közül kettőt említve, Gánti Bence „A pszichológia és a spiritualitás összekapcsolódása” című előadása az integrálsz pszichológia, az önmegvalósítás és a buddhista meditáció címkéket kapta, Orbán Gábor „Chikung” című előadását pedig a teoizmus, a relaxáció és a harcművészet kulcsszavakkal láttuk el. Miután minden év, minden programpontját áttanulmányoztuk, manuális adatredukciós műveletet végeztünk el az így kialakult kvalitatív adatkorpuszon.

A csoportok kialakítása során nem volt célunk, hogy a programpontokat a megfigyeléseinkhez igazítsuk, arra törekedtünk, hogy homogén halmazokat aggregáljunk az átfedések figyelembe vételével. Módszerünk így a statisztika adatredukciós módszerei közül leginkább a faktoranalízishez, még pontosabban a főkomponens – elemzéshez hasonul.

A különböző évek attribútumait külön-külön kezeltük, a célunk pedig az volt, hogy feltárjuk azt, hogy a programok összetétele összecseng-e megfigyeléseinkkel, illetve arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen irányú változáson ment át a fesztivál a kínálati oldal összetételének tekintetében.

ÖNREFLEXIÓ

Itt fontos megjegyezni azt, hogy a programkínálat esetében a szervezők a saját munkadokumentumukat bocsátották a rendelkezésünkre. Ez azért is lényeges, mert az anyag erőssége és a gyengesége is ebből fakad. A korábbi évek programfüzete csak részben, vagy már egyáltalán nem elérhető, így egy sokkal teljesebb gyűjteménnyel dolgozhattunk, mintha csak az internetes találatokat használjuk. Azonban, mivel munkadokumentumról beszélünk, nem minden esetben derült ki belőle egy-egy előadással/foglalkozással kapcsolatban a szűkebb témakör. Az elemzésben három visszatérő probléma merült föl: 1. néhol a munkapéldány az előadó nevét tüntette csak föl, ilyen esetben további kutatómunkával sem mindig lehetett kideríteni, hogy miről volt pontosan szó.⁵ 2. A zenés programok esetében volt olyan év, ahol a programelemeket külön kezelték, így nem mindenre láthattunk rá, ill. bizonyos helyszínek esetében hiányos volt az adatbázis. 3: Többször szerepelt úgynevezett „beszavazós hely” a munkafájlbán, aminek az eredményére és mibenlétére végül nem derült fény.

Az adatredukciós eljárásához felhasznált adatkorpuszunk megbízhatósága így tehát valamelyest korlátozott, azonban a teljes vizsgálat eredményeinek megbízhatóságát a triangulációk javítják.

EREDMÉNYEK

Az elemzés alapjául szolgáló adatbázisból 4 év adatait összegeztük, ezek pedig a következő elemekből álltak össze: 2017-ben 202 programpontot, 2018-ban 267-et, 2019-ben 260-at, 2021-ben 74-et, 2022-ben pedig 438-at különítettünk el.⁶ A szinterek száma a programok számának növekedésével párhuzamosan gyarapodott. A különböző évek attribútumait külön-külön kezeltük, az események címkéit viszont elsősorban nem a tér határozta meg, ahol megjelent.

A kategóriákat, és a csoportok számát „önkényesen”, kutatói tapasztalat és szakirodalmi ismeret alapján hoztuk létre. A *kommunikáció/karrier* csoportba kerültek az üzleti coaching, teljesítményfokozás, és tudatos vezetői készségfejlesztői, valamint ehhez közelálló programok. A *lélek* kategóriába azok tartoznak, amelyek a lelki és pszichológiai fejlődést célozták meg, legyen szó akár női/férfi önismeretről, trauma feldolgozásról, pozitív életszemléletről, vagy akár tudatos jelenlétről. A *spirituális* kategóriába olyanok kerültek, mint a védikus filozófia, életergia áramlás, holdanya, szakralitás, mezopotámiai asztrológia. A *test* kategóriába a mozgásos programokon kívül a testi gyógyulást célzó tevékenységek is bekerültek, így ide sorolódott a tánc, a kineziológia, és a masszázs is. A *gyermek* kategóriában gyerek programok mellett, gyerek-szülő közös programok és szülőknek szóló előadások is kerültek. Az *intimitás* kategória olyan elemeket tartalmaz, mint a párkapcsolati intimitás, a tudatos szexualitást, de ide került például a bdsm is.

A táblázatban vastag betűvel szedtük azokat a program típusokat, amelyek a rendezvény több mint 10%-át tették ki az adott évben, dőlt betűvel pedig azokat jelöltük, amelyek metszet-halmazok. Például látható, hogy a 2021-es évben a programok több mint 30%-át tették ki olyan

⁵ A nem azonosítható elemeket system missingként tüntettük föl.

⁶ A 2020-as rendezvény a covid-19 okozta járványhelyzet következtében elmaradt, a 2021-es év szűkösebb elemszámának oka szintúgy az volt, hogy a covid miatt nem volt biztos, hogy engedélyezik-e a nagyszámú rendezvényeket.

programok, amelyek egyaránt voltak lelki/pszichológiai és spirituális vonatkozásúak, míg 32%-ot, amelyek testi és spirituális vonatkozásúak.

	2017		2018		2019		2021		2022	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
<i>kommunikáció/ karrier + lélek/ pszichológia</i>	3	1,5	4	1,5	2	0,8	5	6,8	4	0,8
lélek/ pszichológia	10	5	13	4,9	28	10,8	6	8,1	26	3,9
lélek/ pszichológia + spiri	15	7,4	19	7,1	19	7,3	23	31,1	39	3,7
spiri	16	7,9	23	8,6	11	4,2	5	6,8	45	8,8
spiri+test	24	11,9	34	12,7	41	15,8	24	32	54	11
test	30	14,9	37	13,9	52	20	-	-	29	5,7
test+lélek/ pszichológia	14	6,9	9	3,4	9	3,5	2	2,7	36	7
test+spiri + lélek/ pszichológia	13	6,4	38	14,2	6	2,3	3	4,1	52	10,1
ősmagyar/ pogány	5	2,5	-	-	5	1,9	-	-	2	0,4
intimitás	2	1,0	5	1,9	4	1,5	1	1,4	62	12,1
gyerek	10	5	12	4,5	12	4,6	-	-	54	10,5
gyerek + test	8	4	15	5,6	8	3,1	-	-	7	1,4
vegán	2	1	9	3,4	3	1,2	-	-	31	6,0
öko	11	5,1	10	3,7	10	3,8	-	-	-	-
táplálkozás egyéb	-	-	18	6,7	28	10,8	-	-	-	-
zene	13	6,4	15	5,6	10	3,8	-	-	50	10
kultúra	9	4,5	6	2,2	10	3,8	-	-	13	3
kézműves	7	3,5	-	-	-	-	-	-	5	1,0
egyéb	10	5,0	-	-	2	0,8	5	6,8	4	0,8
összesen	202	100%	267	100%	260	100%	74	100%	513	100%
system missing	14		22		5		-	-	3	

2. táblázat Témamegoszlások az Evernessen (2017–2023)

ÁTFEDÉSEK

Fontos megemlíteni azonban, hogy a programpontok komponensekké rendezése közben számos további átfedést találtunk, amelyekből az alacsony elemszám miatt nem hoztunk létre külön kategóriát. Ezeket abban a csoportban helyeztük el, amelyekhez inkább tartoztak, s bár nem alakíthatók külön komponensé, érdemes néhány szót ejteni róluk, hogy teljesebb képet kaphassunk a kínálat komplexitásáról.

A *gyermek* kategóriába kerültek például olyan elemek, amik a *test* csoporttal voltak (pl. *TMST fejlesztés*; a *természetgyógyászat* gyerekeknél való alkalmazása; *platóni nevelés*), illetve lelki/pszichológiai kategóriával voltak kapcsolatban (pl. „nőiesség megélése anyaként”; zenei programok gyermekeknek). A *kultúra* csoportba is kerültek spirituális vonatkozással is bíró események (pl. „*az álom/az áldozat/ a mindennapi élet/ a szerelem mágiája*” című könyvfelolvasás), vagy éppen a *test+gyermek* kategóriába került a *várandósok vegán táplálkozásáról* szóló előadás.

A zenei programok jelentős része kerülhetne a spirituális, vagy a *test* kategóriával metszethalmazba, akár a hangszerek (pl. handpan), és a hangzás jellege, akár az ezekhez kapcsolódó tematika miatt (pl. „*a saját hangod gyógyító ereje – énekkör*”, „*táncmeditáció*”, „*hangutazás*”, „*hangterápia*”, „*transztánc*”, „*mantrakoncert*”, „*hangfürdő*”).

A *vegán* kategóriában szintűgy felbukkannak *test* kategóriájú elemek (pl. a „*növényi táplálkozás a sportban*”, „*a testmozgás és a növényi étrend kapcsolata*”), vagy a *lélek* kategória (pl. „*a vegánvá válás és a vegánság pszichológiai oldala*”). Az *intimitáshoz* csoportosítottuk a „*tudatos szex*”-szel és a szexuálpszichológiával foglalkozó előadásokat, a *kommunikáció/karrier* programpontokban pedig igen gyakran felbukkant a tudatosság kérdésköre.

ÁTRENDEZŐDÉS

Itt kiemelendő, hogy egyes komponensek bár eltűnni látszanak az adatokból – mint például az öko, vagy az ősmagyar vallási jelenlét – sokkal inkább beszélhetünk átrendeződésről. Az öko elemek 2022-re a *vegán* blokkba kerültek át, mert a környezettudatossággal foglalkozó előadások is *vegán* felhanggal jelentek meg (pl. „*a hamburger ára*”, vagy „*divat, vagy út a magasabb tudatosság felé*”). Az ősmagyar/pogány komponens esetében pedig arról van szó, hogy egy külön szintéren jelentek meg a fesztivál teljes időtartamát kitöltő programsorozattal, így átkerültek az általunk jelenleg nem elemzett 2. szintjére a kínálati oldalnak.

A táblázatban lilával jelzettek közül, mind a gyermekekkel kapcsolatos, mind pedig az intimitás kérdését reprezentáló események aránya jól látható növekedést mutat. Előbbi tekintetében elmondható, hogy az általunk vizsgált első két évben a gyerekeknek szóló tér (annak ellenére, hogy tartalmazott néhány programelemet) inkább gyermekmegőrzőként funkcionált (ezt a nevet is viselte), a szülőknek szóló előadások egy külön helyen, a szülők sátrában kaptak helyet. 2019-re ez a két helyszín összeolvadt a *Hetedhét gyermekfaluvá*, ahol már olyan programok is felbukkantak, mint az „*otthon születés hatása az életünkre*”, vagy a „*Szabadságra nevelés Tiszta Kommunikációval*”. Ez a tendencia folytatódott 2 év kihagyás után 2022-ben is, de visszatért a *Szülők sátra* helyszín is.

Az *intimitás* kategóriában is erős növekedés látható mind elemszámban, mind az arányok tekintetében. Ehhez a trendhez tartozik az is, hogy két teljesen új színteret hoztak létre

a témacsoport számára egy viszonylag izoláltabb helyen, a nyugodtabb környezet biztosítása érdekében. Így a korábbi években különböző színpadokon felbukkanó intim témákkal már tematikus helyszínen találkozhattak újra a fesztiválozók, szintén 2 év kihagyás után, az *Intimitás faluban*, és azon belül a *Tudatos szex* sátorban.

A zöld színnel jelzett adatokat magában foglaló szintéren egy hármás fázisú átalakulás következett be. 2017-ben a Zöld-s-ég nevet viselő színpadon (1) hangzottak el a témához kapcsolódó előadások többségében, de a kínálat itt még szélesebb spektrumot fedett le (pl. „*kender és iszapkomposzt*”, „*permakultúra és életmód*”, „*védelem és harmónia a kristályok támogatásával*”). A növényi alapú táplálkozás ebben az időszakban a fesztivál egészére vonatkozóan nem volt fókuszban, azonban 2019-ben megjelent a *Manna-íz műhely* (2), ahol már lényegesen nagyobb hangsúly került a vegán étkezésre (*vegán smoothiek, nyersvegán ételkészítés, gluténmentes táplálkozás*; illetve vegán táplálkozási tanácsadótól a belgyógyász szakorvosig találunk meghívott előadókat). Az egyre homogénebb arculat végül 2022-re a VegánVilág nevű platformban öltött testet, amellet, hogy a primer szolgáltatói szektor is egyre inkább a vegán és nyers vegán ételek kínálatának irányába mozdult el.

KÖVETKEZÉSEK

Az általunk megfigyelt három nagyobb témacsoport természetesen nem minden esetben jelent meg vegyitstán, viszont az adatokból látható, hogy már 2017-ben is közel 60%-ot tett ki; még akkor is, ha nem számoljuk azokat a programokat, amelyek kapcsolatban álltak ezen hármás valamelyikével, mégis más komponensbe kerültek.

A témák között mutatkozó átfedések is azt mutatják meg számunkra, hogy a színterek szétválasztása ellenére is a rendezvény programjainak egésze magasfokú homogenitást mutat, valamint azt is igazolja, hogy a „tudatosság ünnepe” szlogen szellemisége ténylegesen jellemzi a kínálati oldal egészét. A programsorozatnak valójában nincsen olyan eleme, amit valamilyen módon a testi/lelki/spirituális tudatosság ne szőné át, legyen szó akár a táplálkozásról, akár a szexualitásról, karrierépítésről, vagy gyermeknevelésről. Az első szinten található kínálat átalakulását tehát leginkább a tematizálódás, a homogénebbé válás jellemzi, annak ellenére, hogy a módszerek tekintetében továbbra is rendkívül heterogén megközelítéseket találunk.

Jól mutatja ez a szakirodalomban is jelenlévő megközelítést, amely szerint a spiritualitás nem is annyira a felbukkanó témák kapcsolódásában vagy hálózatában érhető tetten, hanem sokkal inkább olyan kultikus miliőként vagy lingua franca-ként értelmezhető, amelyben a tagok –bár sokféle világlátásuk van-, mégis tökéletesen értik egymást. Az utóbbi évek kínálatában a „spirituális” jelző egyre inkább mint alapvető bázis jelenik meg, amelynek mentén a fogyasztói attitűdön túlmutató, posztmateriális értékek dominálnak, ezen belül pedig a (pszichikai- és környezet-) tudatos életmód és életvitel, a harmonikusabb világ, valamint az önismeret és önfejlesztés jelentik a főbb megjelenő csomópontokat.

Ami pedig az elméleti megfontolásokat illeti, mivel a management-csoport saját személyiségfejlődése, és témák iránti kíváncsisága szabja meg alapvetően a fesztivál változásait, ilyen értelemben mindez interpretálható úgy is, mint egy szűkebb piaci szereplő kínálatának kereslet-szabályozását. Vagyis a résztvevők számának emelkedése, a jegyvásárlások, a bejelentkező szolgáltatók számának növekedése mind arról tanúskodnak, hogy az Everness mint (vallás)piaci

agens az elmúlt 10 évben jelentős keresletet, és ahhoz kapcsolódó tematikus hálót támasztott a spirituális beállítottságú emberek populációjában. Mind a megfigyeléseink, mind pedig az elemzéseink ezt a következtetést támasztják alá.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk első nagyobb részében a vallási identifikáció és vallás piac fogalmát igyekeztünk behatóbban ismertetni, amelynek közgazdaságtani megközelítésében a kereslet-kínálati modell összefüggései, a haszonmaximalizálás és a verseny hatásai kerültek kulcspozícióba. Az elméletcsoport vonatkozásait igyekeztünk a hazai vallási helyzetre is érvényesíteni, majd a második nagyobb részében egy olyan piaci szereplő került bemutatásra, amely a hazai vallási szcénában a „maga módján vallásos” populáció számára nyújt turbulens kínálatot. Ennek magyarázatához kitértünk a bricolage-vallásosság lényegi szakirodalmi értelmezéseire, majd a magyarországi Everness Fesztivál vonatkozásában mutattuk meg a vallás piac kínálati struktúráját, egyrészt a terepmunka megfigyelésinkkel, félstrukturált interjúkészítéssel, valamint az elmúlt évek programkínálatának elemzésével.

Természetesen a vallás közgazdasági modelljeinek értelmezésében nem hagyható figyelmen kívül a keresleti oldal mélyreható vizsgálata sem, ennek bemutatása egyfelől már a hivatkozott korábbi írásainkban fellelhető, de a több éve tartó survey-alapú adatoknak a kifejezetten keresleti oldal-szerű bemutatását egy másik tanulmányban jelentetjük meg.

Befejezésképpen érdemes hangsúlyoznunk azt, hogy a vallás racionálisként történő felfogása távolról sem kívánja „deszakralizálni” magát a vallást. A vallás gazdaságtan teoretikusai és kutatói a vallást mint emberi, társadalmi tevékenységet tartják racionálisnak, és közgazdasági eszköztárral is vizsgálhatónak, azonban a vallási élményről magáról távolról sem állítják ezt. Maga Iannaccone is minduntalan hangsúlyozza, hogy a vizsgálatok során *csakis társadalmi jelenségként tekinthetünk a vallásra, azaz a közgazdaságtani vonatkozások számbavétele semmiképpen nem jelenti azt, hogy a vallás tudományos okokra és okozatokra redukálható volna.*⁷ Ilyen értelemben a gazdasági modellek és megfontolások illeszkednek a vallástudomány azon erőterébe, amely egyrészt a vallási öndefiníciót feltétel nélkül elfogadja és érintetlenül hagyja, másrészt pedig tárgyául nem a vallási szubsztanciát vagy igazságtartalmat vizsgálja, hanem magát az emberi vallásosságot, és annak mechanizmusait.

BIBLIOGRÁFIA

AUPERS, S., – HOUTMAN, D. (2006): Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality. *Journal of Contemporary Religion* vol. 21. no. 2. 201–222. <https://doi.org/10.1080/13537900600655894>

BECKER, G. S. (1976): *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago, University of Chicago Press.

BECKER, G. S. – STIGLER G. J. (1989): “De gustibus non est disputandum”. In *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁷ A kijelentést tartalmazó interjú hanganyaga megtalálható a <http://wamu.org/programs/kn/05/01/27.php> honlapon Letöltés ideje: 2007. 04. 30.

- BERGER, P. L. – LUCKMANN, TH. (1975): *A valóság társadalmi megformálása*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, VI./36.
- Besecke, K. (2001): Speaking of Meaning in Modernity: Reflexive Spirituality as a Cultural Resource. *Sociology of Religion* 62(3), 365–381. <https://doi.org/10.2307/3712355>
- CAMPBELL, C. (1972): The Cult, the Cultic Milieu and Secularisation. In Hill, M. (ed.): *A sociological yearbook of religion in Britain* 5. SCM Press.
- CHAVES, M. – GORSKI P. S. (2001): Religious Pluralism and Religious Participation. *Annual Review of Sociology*. vol 27. 261–279.
- CHIKÁN ATTILA (1978): *Operációkutatás és döntésmélet*. II. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- CSERNE PÉTER (2000): Gary Stanley Becker, a preferenciák és a közgazdaságtan imperializmusa. *Szociológiai Szemle* 10. évf. 1. sz. 113–127.
- FELEKY, GÁBOR (2017): Vallás gazdaságtan In Szilárdi Réka - Szugyiczki Zsuzsanna (szerk.): *Metszet és perspektíva: Tanulmányok az alkalmazott valláskutatás területéről*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék. 66–94.
- FINKE, R. – IANNACONE, L. R. – STARK, R. (1996): Religion, Science and Rationality. Letöltés ideje: 2003. október 19. <http://gunston.doit.gmu.edu/liannacc/ERel/S2Archives/Iannacone - Religion Science and Rationality-D.pdf>
- FINKE, R. – IANNACONE, L. R. – STARK, R. (1997): Deregulating Religion: The Economics of Church and Secta. *Economic Inquiry* vol. 35. no. 2. April. 350–364. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1997.tb01915.x>
- FINKE, R. AND STARK, R. (2000): *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. London, University of California Press.
- FRIGERIO, A. (2000): Teorías Económicas Aplicadas al Estudio de la Religión: ¿Hacia un Nuevo Paradigma?. In *Boletín de Lecturas Sociales y Económicas* (Universidad Católica Argentina) 34. 34–50.
- GLOCK, CH. Y. – STARK, R. (1965): *Religion and Society in Tension*. Chicago, Rand McNally.
- HEGEDŰS RITA (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében* (Ph.D. értekezés). Budapesti Közgazdasági és Államigazgatási Egyetem, Budapest
- HEIDL SÁRA – SZILÁRDI RÉKA (2022): Privát vallásosság, spirituális közösség. Az Everness Fesztivál résztvevőinek vallási/spirituális vizsgálata. *Erdélyi Társadalom* 20. évf. 1. sz. 81–96. <https://doi.org/10.17177/77171.268>
- HAUCK, Z. (2019): A minőség, mint versenyprioritási tényező: egy marketing-termelési interfész. *Marketing & Menedzsment* 47. évf. 2. sz. 3–13.
- IANNACONE, L. R. (1990): Religious Practice: A Human Capital Approach. Letöltés ideje: 2003. október 19. <http://gunston.doit.gmu.edu/liannacc/ERel/S2Archives/Iannacone - Religious Practice Human Capital Approach-D.pdf>
- IANNACONE, L. R. (1992a): Religious Markets and the Economics of Religion. *Social Compass* vol. 39. no. 1. 123–131. <https://doi.org/10.1177/003776892039001012>

- IANNACCONE, L. R. (1992b): Sacrifice and Stigma. Reducing Free-riding in Cults, Communes, and Other Collectives. *Journal of Political Economy* vol. 100. no. 2. 271–291. <https://doi.org/10.1086/261818>
- IANNACCONE, L. R. (1994a): Voodoo Economics. Letöltés ideje: 2003. október 19. Cím: <http://gunston.doit.gmu.edu/liannacc/ERel/S2-Archives/Iannaccone – Voodoo-D.pdf>
- IANNACCONE, L. R. (1994b): Why Strict Churches Are Strong? *American Journal of Sociology* vol. 99. no. 5. March. 1157–1164. <https://doi.org/10.1086/230409>
- IANNACCONE, L. R. (1995): Risk, Rationality, and Religious Portfolios. *Economic Inquiry* 33. no. 2. April, 285–295. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1995.tb01863.x>
- IANNACCONE, L. R. (1997): *Rational Choice*. Framework for the Scientific Study of Religion. Letöltés ideje: 2003. október 19. Cím: <http://gunston.doit.gmu.edu/liannacc/ERel/S2-Archives/Iannaccone – Framework-D.pdf>
- IANNACCONE, L. R. (1998): Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature* vol. 36. no. 3. September 1465–1496.
- KOVÁCS, BENEDEK – LAJTAI, MÁTYÁS (2020): Magyarország vallási viszonyai a népszámlálások és egyéb lakossági adatfelvételek tükrében. *Statisztikai Szemle* 98. évf. 6. sz. 573–598. <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0573>
- LAZEAR, E. P. (2000): Economic Imperialism. In: *Quarterly Journal of Economics*. 115. No. 1., February. 99–146.
- MARCH, J. G. (2000): Bevezetés a döntéshozatalba. Panem Kiadó, Budapest
- MCBRIDE, M. (2005): Religious Pluralism and Religious Participation: A Game Theoretic Analysis. Letöltés ideje: 2007. április 15. Cím: <http://www.economics.uci.edu/docs/2004-05/McBride-08.pdf>
- MÁTÉ-TÓTH, ANDRÁS (2012): Vallási identitásfaktorok. In Balog, Iván – Balogh, Péter – Jancsák, Csaba – Lencsés, Gyula – Lőrinczi, János – Rác, Attila – Vincze, Anikó (szerk.): *A szociológia szemüvegén keresztül*. Tanulmányok Feleky Gábor 60. születésnapjára. Szeged, Belvedere Meridionale. 206–216.
- MÁTÉ-TÓTH, ANDRÁS (2014): *Vallásnézet: A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság – Komp-Press.
- ORTHMAYR IMRE (1997): Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle* 3. sz.. 3–32.
- PATAKI F. (1997): Identitás - személyiség - társadalom. In Lengyel Zs. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- PAPP IMRE (2003): A szolgáltatások formái, csoportjai, típusai. In Papp Ilona (szerk.): *Szolgáltatások a harmadik évezredben*. Budapest, Aula Kiadó Kft.
- POLLACK, DETLEF – ROSTA GERGELY (2017): *Religion and modernity*. An international comparison. Oxford University Press.
- RENNIE, B. S (1999): *The View of the Invisible World*. Ninian Smart's Analysis of the Dimensions of Religion and of Religious Experience. *CSSR Bulletin* vol 28. no.3. Letöltés ideje: 2023. 05.10. www.ignaciodarnaude.com/espiritualismo/The%20View%20of%20the%20Invisible%20World,N.Smart.pdf

- ROSTA GERGELY (2019): Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban? *Magyar Tudomány* 180. évf. 6. sz. 792–803. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.2>
- SAROGLOU, VASSILIS (2006): Religious Bricolage as a Psychological Reality: Limits, Structures and Dynamics. *Social Compass* vol. 53. no. 1. 109–115. <https://doi.org/10.1177/003776860606061>
- SIMON, H. (1982): *Korlátozott racionalitás*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SMART, N. (1968): *Secular education and the logic of religion*. New York, Humanities Press.
- STIGLER, G. J. (1982): *The Economist as Preacher and Other Essays*. Chicago, University of Chicago Press.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN (1998): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest
- SZILÁRDI RÉKA – HEIDL SÁRA (2017): Fesztiválvallás 2.0. In Szilárdi, Réka (szerk.): *Vallásdömping: Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszék. 157–194.
- SZILÁRDI RÉKA – SÁRKÖZY CSONGOR (2017): Ezotéria, New Age, alternatív spiritualitás: vallástudományi áttekintés. In Szilárdi, Réka (szerk.): *Vallásdömping: Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszék. 11–19.
- TER HAAR, G. – BUSUTTIL, J. (eds.) (2005): *Bridge or Barrier. Religion, violence and visions for peace*. Leiden, Brill.
- WHALING, F. (1986): *Christian theology and world religions*. Basingstoke, Marshall Pickering.

BURÁNY JUDIT RITA

burany.nagy@gmail.com

doktorandusz (NKE, Hadtudományi Doktori Iskola)

„mindannyian harcos katonák lettünk.”

„we all became warrior soldiers.”

SZOMBATHELYI FERENC (1943):

A korszerű harcászat és kiképzés.

***Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 6. sz. 433–436.**

DOI 10.14232/belv.2023.4.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Burány Judit Rita (2023): „mindannyian harcos katonák lettünk.” Recenzió. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 146–155.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Vitéz *Szombathelyi Ferenc* a bemutatásra kerülő cikket a *Magyar Honvédség* vezérkari főnökeként¹ írta. Rövidsége ellenére tartalmas, és több területre ráirányítja az olvasó figyelmét. Hű portrét fest szerzője jelleméről, kinek credója így ragadható meg: „*Csak akarni és cselekedni kell, de nem okoskodni.*” (SZOMBATHELYI 1943. 436.)

A recenzió célja egyrészt rávilágítani, hogy néhány évtized alatt mennyit változott a hadtudományi diskurzusok hangvétele és szereplőinek személye – 80 éve többek között én sem vehettem volna ebben részt civil nőként -, másrészt egy kis lépéssel közelebb kerülni az ellentmondásos megítélésű vezérkari főnök, egyben a Horthy-korszak megismeréséhez és megértéséhez.

¹ 1941-1944. között töltötte be a tisztséget

Szombathelyit, aki leghosszabb ideig töltötte be ezt a tisztséget, 1946-ban háborús bűnös-ként végezték ki Péterváradon társaival együtt, holtteste sorsa máig vitatott. (GYÖRKEI 2002, BOKODI-OLÁH 2009, KALÓ 2009, 2010, DOMBRÁDY 2012, PAP 2021) Ezt megelőzően, 1944-től négyszer állították bíróság elé,² mely időszak alatt - átvizsgálva a korabeli sajtót - a következő jelzőket aggatták rá: „lojális”³, „háborús bűnös”, „háborús főbűnös”, „legsötétebb hóhér”, „sokezer magyar hóhéra”, „kegyetlen gyilkos”, „népgyilkos”, „a fasiszta szellem megtestesítője”, „Horthy feudális katonai klikkjének tagja”, „alárendeljeit kegyetlenségre utasító”, „a keleti fronton elkövetett súlyos bűncselekmények felelőse”, „nemcsak gyilkolt és gyilkoltatott, hanem a demokratikus emberiség ellen bűnözött” és azok közé tartozott, kiknek „legnagyobb bűnük, hogy szembeállították a magyar népet azokkal, akikkel évezrede együtt éltek a Duna völgyében” (Világosság, Új Szó, Szabadság 1945–1946). A meghurcoltatást a tudatos elfelejtés követte, az 1948-as kiadású Révai Lexikonban már csak egy rövid szócikk emlékezik meg róla, 1947-re datálva halálát: „Vezérezredes, a 2. vh. alatt a Horthy-honvédség vezérkari főnöke. Mint háború bűnöst Jugoszlávia kikérte és Újvidéken kivégezték.” (JUHÁSZ 1948. 507.) 1994-ben végül rehabilitálta a Legfelsőbb Bíróság, mártírhálálnak minősítve az ellene folytatott tisztességtelen eljárást. Tudományos igényű érdeklődéssel csak ezután közelíthettek személyéhez a kutatók, s egyelőre csupán két emléktábla tiszteleg előtte, egy Mosonban, nevelkedésének helyszínén, egy pedig a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán, ahol 2023 májusában átalakító munkálatok kezdődtek meg. (ld. 1. ábra)

1. ábra Vitéz Szombathelyi Ferenc emléktáblái és a legfrissebb, 2012-es róla szóló szakkönyv (saját szerk.)

² Nyilas különleges katonai bíróság, Budapesti Népbíróság, Népbíróságok Országos Tanácsa és újvidéki törvényszék

³ Ironikus értelemben

A korszerű harcászat és kiképzés című publikáció – *Szombathelyi* pozíciója révén – a Magyar Katonai Szemle aktuális lapszámának vezércikkékként jelent meg 1943-ban. Bár nem tagolja fejezetekre a szöveget, csupán bekezdések követik egymást, tartalmilag jól elkülöníthetők az egyes témakörök, melyeket kibont a központi vezérfonálból kiindulva.

A cikk reflektál a megelőző két hónap lapszámainak tartalmára, lényegében összefoglaló recenziót nyújt. *Szombathelyi* név szerint kiemeli azokat az ifjú tiszteket, kiknek közleményeit nagy meglepedettséggel olvasta, ennek okát meg is indokolja az aktuális politikai helyzet hangsúlyozásával. Megtudhatjuk, hogy az említett szövegek a modernnek és hatékonynak számító kiképzést járták körül, hangsúlyozva a sorozott katonák jelentőségét, elutasítva az elitista hozzáállást.

A következő gondolatkört a tisztek attitűdjének szenteli, melynek lényege, hogy a kiképzés módosításával együtt a tisztek mentalitásának is változnia kell. Ezzel kapcsolatban a „harcos” és a „katoná” fogalmát értelmezi újra. Okfejtése nyomán körvonalazódik a nyugati, modern értelemben vett katoná és a keleti értelemben vett tradicionális harcós (harcművész) karakterének egyesülése.

A következő tartalmi egység *B. Szabó László* főhadnagy „*Harcászat helyett harc*”⁴ című cikkének egyik felvetését elemzi, melynek célja a „harcászat”, „harc” és „küzdelem” terminusok pontosítása, ezáltal a nevezett írás gondolativének világossá tétele. Szemléltető példaként a bekerítés manőverét hozza fel, egyben visszatekint saját írása nyitó gondolatához, a kiképzéshez is, lépcsőzetesen építve fel mondandóját. A terminusok pontosítása nyomán kirajzolódik *Szombathelyi* precizitása, gyakorlatiassága és szakmai tapasztalata. Példaképpül szolgálhat ma is – nem csak hivatásos katonáknak, de bármely bölcsésznek –, bemutatva a különbséget a szörszálhasogató, mégis öncélú filozofálgatás és a hatékonyság érdekében kezdeményezett egyértelműsítő szándék között. Bár korábban még nem léteztek a kommunikációs tréningek vagy az asszertív kommunikáció fogalma, ő mégis tisztában volt azzal, milyen apróságokon múlik, hogy emberek elbeszéljenek egymás mellett, még ha valójában ugyanazt gondolják is. Tudatában volt annak is, hogy ennek a honvédelem berkein belül milyen következményei vannak. Hangvétele egyszerre méltató és javító szándékú.

Ennél a résznél már egyértelművé válik az olvasó számára, hogy *Szombathelyi* véleménynyilvánítását egy jóval régebbre visszanyúló, egyben egy feltehetően folyamatosan zajló diskurzus előzött meg, melyet csak akkor érthetünk igazán, ha vesszük a fáradtságot, és cikkről cikke visszafejtjük a fonalat a kezdő pontig. *B. Szabó* nevezett közleménye kezdő sorából valóban kiderül, hogy a címadó mondat – „Harcászat helyett harc” – egy korábbi, a *Tiszti Kaszinó*-ban tartott előadáson *Szombathelyi* szájából hangzott el. Sőt! Publikációjában újra és újra visszaköszön axiómaként, olyannyira, hogy felmerül a gyanú, vajon akkor is ennyit ismételné-e, ha nem a vezérkari főnöktől származna... Nem tartom kizártnak, hogy *Szombathelyi* is így ítélte meg, mivel szükségét érzi helyre tenni, ő hogy értette ezt a kijelentését, és ez alapján mennyiben hivatkozik rá helytelenül *B. Szabó* saját érvei alátámasztásaként.

Ezt követően *Kékkői László* hadnagy „*Az utolsó 500 méter*”⁵ című tanulmánya kerül terítékre. Vele szemben jóval szigorúbb, mint *B. Szabó*val, mivel a lelkes, de fiatal tiszt egy szarvashibát követett el: egy modern jelenséget elavult elméleti kontextusból közelített meg,

⁴ B. SZABÓ LÁSZLÓ (1943): *Harcászat helyett harc*. *Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 2. sz. 222–229.

⁵ KÉKKŐI LÁSZLÓ (1943): *Az utolsó 500 méter*. *Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 5. sz. 274–276.

mai szakzsargonnal élve „fotelhuszárkodott”. Szombathelyi éles szemét nem kerüli el az igazság: *Kékkői* kolléga három oldalas írásának első harmada viszonylag ügyesen lepezett szövirág, hogy – mai kifejezéssel élve –, meglegyen a minimálisan elvárt karakterszám. És utána is barokk szerzőket megszegyenítő körmondatokkal örvendezteti meg az olvasót... Szombathelyi kertelés nélkül felhívja a figyelmet az ebből fakadó szakmaiatlanságra és önellentmondásra, a „szökellés” terminus technicusán keresztül megragadva a problémát. Hogy *Kékkői* miért és miben jutott téves következtetésre, azt olyan szemléletes módon helyesbíti, méterre lebontva a távolságokat, ismertetve a korszerű harc jellemzőit, a kézfegyverek és nehézfegyverek, a tűzértség és lövészek szerepét, hogy az olvasó előtt akkor is megelevenedik a folyamat – majd 100 évvel később –, ha még életében nem látott csatateret.

Általánosságban elmondható, hogy a vezérkari főnök élteti, mentorálja a fiatal tisztgenerációt, ezzel együtt szükség esetén le is törli szarvukat, visszaterelve őket a helyes útra, ha megfedkeznenek arról, hogy kellő gyakorlati (harci) tapasztalat híján értelmetlen a harctéri jelenségek ok-okozati összefüggéseinek fejtegetése, kellő alázat és mérlegelés nélkül pedig kifejezetten káros. Egy-egy hibás döntésen műveleti sikerek és emberéletek múlhatnak, egyben morálisan sincs jó hatással a katona jellemére, melyet ugyanolyan fontosnak tart, mint a szellemi képességeket és gyakorlati készségeket. Nem csak a papírnak szánja, hogy „... az alapvelő igazság a katonai mesterségben az, hogy még a rossz cselekvés is jobb, mint a tétlenség, de azért minden eszközzel törekedni kell arra, hogy ne csak általában cselekedjünk, hanem lehetőleg helyesen is tudjunk cselekedni. Ehhez pedig mégis szükség van mérlegelésre, aminek az alapja az iskolázottság” (SZOMBATHELYI 1943. 434.), de ő maga is képviseli a korrall lépést tartó, elemző elmét, előre mutatva a „life long learning” és a „life-wide learning” jelentőségére.

A „life long learning”, azaz az élethosszig tartó tanulás koncepciója hazánkban történelmi okok miatt csak a rendszerváltás után kapott szárnyra, holott már a 20. század elején megjelent. A gazdasági értéket jelentő „pillanatnyi” tudás egyre gyorsabb ütemű átalakulása, elévülése is megjelent az ipari forradalom második hullámával, így újra kellett értelmezni a felnőtt lét alapvető jellemzőit, párhuzamosan azokkal a társadalmi változásokkal, melyek a tanulást és művelődést már nem csak egy kiváltságos réteg számára elérhető luxusként definiálták. (NÉMETH 2001) A gazdasági és politikai változások is ezt a tendenciát támogatták, mint pl. az egyre gyorsuló technikai fejlődés, a távolságok leküzdése, az információáramlás intenzitása vagy az addig elnyomott társadalmi csoportok egyenjogúsági törekvései. A „life-wide learning”, azaz a minden területre kiterjedő tanulás egy előbbihez kapcsolódó fogalom. A tanulás nem csak formális, iskolai rendszerű, de nem formális, iskolán kívüli környezetben is történhet. Napjainkra már ez utóbbi került túlsúlyba, s ennek keretei is egyre szervezettebbekké válnak, mint pl. az egyes szakmákon belüli továbbképzések. Ezt egészíti ki az informális, nem szervezett vagy hétköznapi tanulás, mint pl. a számítástechnikai ismeretek elsajátítása számos szakmához kapcsolódóan. Sőt, mindennapi élethelyzetek, pl. hobbitevékenységek vagy konfliktushelyzetek megoldása során még kötetlenebbül is történhet a tanulás. (CSAPÓ 2008)

Ez a megközelítési mód az első világháború lezárása óta rendre visszaköszön a harctéri tapasztalatok értékelésénél is. Tanulságos fellapozni a modern kori hadtudományi teoretikusok műveit, mint pl. G. *Douhet* (1869–1930), L. A. v. *Eimannsberger* (1878–1945), H. *Guderian* (1888–1954), J. F. C. *Fuller* (1978–1966), B. H. *Liddell Hart* (1895–1970) vagy C. de *Gaulle* (1890–1970). Láthatjuk, hogy B. *Napoleon* (1769–1821), C. v. *Clausevitz* (1780–1831) és

Forinyák Gy. (1837–1906) után – akik egyfajta fordulópontot, köztes felfogást testesítenek meg – a szerzők főképp a haditechnikai eszközök, és ebből fakadóan a harcászat változásának kérdéseit járják körül. Az írások egyre gyakorlatiasabb hangvételűek, egyre konkrétabb problémákra fókuszálnak az általános elvek bemutatása helyett. A nyelvezet mellőzi már az irodalmiságot és a filozófiai magasságokat, a praktikum és az újonnan kialakuló szaknyelv kerül előtérbe. Az írásokban a specializálódás és az ebből fakadó szűkebb keresztmetszetű, de mélyebb problémafeltárás érhető tetten. A hadvezér polihisztor jellege megmarad, de tartalmilag változik. Ahogy *De Gaulle* is rámutat: „Egy 1830 táján élő polgár ugyanolyan életkörülményeket talált maga körül – tehát lakást, ruházatot, világítást, fűtést – mint amilyenek nagyapja idejében voltak. A mai generációk ezt már aligha tudják elképzelni; az ő esetükben napról-napra változnak a házak, ruhák, kocsik, lámpák, híradó készülékek, és gépezetek. Ugyanez érvényes katonai területen is.” (DE GAULLE 1972. 142.)

A Horthy-korszak idején Magyarország még lépést tartott a „life long learning” és a „life-wide learning” nemzetközi jelenségével, olyannyira, hogy a bethleni konszolidációs politika részeként a kultúrfőlény elvében fogalmazták meg azt a törekvést, hogy a nemzetnek tudásban és viselkedéskultúrában kell túltenni a győztes államokon a talpra állás érdekében. *Szombathelyi* maga is egy mosoni cipésmester fiaként látta meg a napvilágot, s mire vezérkari főnöki rangra emelkedett, már a magyarral együtt négy nyelven beszélt, s többek között a Ludovika Akadémia parancsnoki tisztét is magáénak tudhatta. Megtestesítője a korszak változást felismerő, magas beosztású katonájának, aki kimondja, hogy „A harcos kiképzést és a kemény fegyelmet azonban a tiszteknek önmagukra is ki kell terjeszteni. Maguknak is jó harcosoknak kell lenniök, akik szívvel-lélekkel, de kézzel és lábbal is küzdenek, bármely fegyvernemhez tartozzanak is. Ma nincsenek alkalmi fegyvernemek. A korszerű harcászatban a harc mindigre kiterjesztette az uralmát, sőt még a magasabb parancsnokságokra is. Ezért mindnyájan harcos katonák lettünk.” (SZOMBATHELYI 1943. 434.) Azt sem felejtí el megemlíteni, hogy a modern harcászati követelmények előre vetítik a hibrid hadviselés alternatíváját, épp ezért képesnek kell lenni elszakadni a sémáktól, és meglátni a gépezetet mozgató elveket: „Éppen ezáltal leszünk korszerűek, hogy nem sémák, sablonok és jelszavak után szaladgálunk, amibe — sajnos — annyira beleéltük magunkat, hogy most csak nehezen tudunk felszabadulni és a dolgok lényegébe hatolni.” (SZOMBATHELYI 1943. 434.) Személy szerint ebben a gondolatban egy társadalomkritikai áthallást is felfedezni vélek kora totalitárius rendszerei ellen.

A vezérkari főnök meglátásai időtállóak, számos előremutató irányt vázolt fel egy szűk évszázaddal ezelőtt, melyekkel ma is csak egyetérteni tudnak hadtudósok és katonák, melyekre ma is követendő példaként tekinthetnek. Sőt! A jelen élethelyzet számunkra, civilek számára is elgondolkodtató, hiszen épp egy világvjárvánnyal és migrációs kihívásokkal tetézett gazdasági válságot élünk át, karöltve egy szomszédos országban zajló, beláthatatlan kimenetelű háborúval, melyben a támadó fél álláspontja szerint nincs is háború. A vezérkari főnök által elvárt rugalmasság több mint indokolt, hiszen napjainkban egyfelől csökkent a konfliktusok tér- és időbeli kirobbanásának, valamint jellegének előrejelezhetősége,⁶ másfelől a Covid-járvány kitörésével a civil lakosság is olyan veszélyhelyzeti intézkedéseket tapasztalt meg, melyre sok évtizede nem volt példa. A magyar állampolgárok többsége – beleértve a politikusokat is - először került

⁶ 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról. 51. pont.

ilyen élethelyzetbe. A különleges jogrend⁷ bevezetése és a katonaság polgári szintereken való megjelenése értetlenséget, félelmet, felháborodást, ellenérzéseket váltott ki a lakosságból, az ezzel kapcsolatos jogi változások követése a közigazgatás és honvédelem szakembereitől is folyamatos hírmonitorozást és elemzést követel meg.

Az állampolgárok ellenérzése érthető, mivel a kivételes hatalom gyakorlásával kapcsolatos rendelkezések magától az Alaptörvénytől engednek eltérést: felfüggeszthetők vagy korlátozhatók az alkotmányosság, ezen belül az alapvető jogok egyes klasszikus alapelvei és érvényesíthetők az egyes alkotmányos védelmi kötelezettségek. (LAKATOS 2023. 32.) Mindez egy olyan államban, ahol a katonasághoz és általában a karhatalmi szervekhez kapcsolódóan nincsenek jó történelmi tapasztalatai a lakosságnak, kiemelt kihívásokat támaszt. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az Alaptörvény vonatkozó részei többször módosításra kerültek az elmúlt évtizedekben,⁸ a 2016. évtől már hat különleges jogrendi időszakot tartalmazott,⁹ eltérő hatalmi centrumokhoz¹⁰ kötve a kivételes hatalom gyakorlásának jogát. Végül az Országgyűlés 2020. december 22-én elfogadta Magyarország Alaptörvényének újabb módosítását, melyet eredetileg 2023. július 1-i dátummal léptetett hatályba, azonban a nemzetközi biztonsági kihívások gyors ütemű változása miatt az Országgyűlés „előrehozta” annak hatályosságát 2022. 11. 01-vel. Ennek értelmében

⁷ A különleges jogrend definíció szerinti jelentése aktuálisan, hogy „a normál (béke-) időszaki jogrendtől eltérő, az alapvető jogok felfüggeszthetőségével, egyes alapvető kötelezettségek bevezethetőségével, az államhatalmi szervek jog- és hatáskörének, illetékességének megváltoztathatóságával együtt járó, a rendeleti kormányzást lehetővé tevő jogalkotási és jogalkalmazási időszak (hadiállapot, szükségállapot, veszélyhelyzet)”. (LAKATOS 2019/2023. 234.) A magyar jogrendszerben a „különleges jogrend” kifejezés alatt az ország szuverenitását, alkotmányos rendjét, illetőleg az állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát veszélyeztető körülmények létrejöttét, a minősített országgyűlési döntéssel kihirdetett állapot idejét kell érteni. (LAKATOS 2019/2023. 271.) A különleges jogrendi időszakok közös jellemzője, hogy:

- az állam életét, rendes működését
- az állampolgárok élet- és vagyonbiztonságát
- belső vagy külső eredetű
- társadalmi (háború, polgárháború, terrorcselekmény),
- természeti (árvíz, szélsőséges időjárás)
- technikai (ipari katasztrófa)

jellegű erőhatás megjelenése veszélyeztető és ennek elhárítására, illetve bekövetkezése esetén következményeinek felszámolására – az Alaptörvény felhatalmazása alapján – a különleges jogrend eszközei vehetők igénybe. Ilyen esetben kivételes hatalom („rendeleti kormányzás”) gyakorolható. (LAKATOS 2023. 52.)

⁸ A módosítás nyomán az 1989. október 23-ival kialakított alkotmányos szabályozás – a különleges jogrendet érintően három, az 1993-as módosítás már négy, a 2005. január 1-vel hatályba lépett alkotmány-módosítás már öt különleges jogrendi időszakot tartalmazott.

⁹ 1. Veszélyhelyzet (ha szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, háborús helyzet vagy humanitárius katasztrófa, továbbá az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség következett be, valamint ezek következményeinek az elhárítása érdekében tett lépések), 2. Terror-veszélyhelyzet (terror-támadás jelentős és közvetlen veszélye vagy terrortámadás megvalósulása), 3. Szükségállapot (a törvényes rend megdöntésére, vagy a hatalom kizárólagos megszerzésére irányuló fegyveres cselekményeket, továbbá az élet- és vagyonbiztonságot tömeges méretekben veszélyeztető, fegyveresen vagy felfegyverkezve elkövetett súlyos erőszakos cselekmények), 4. Váratlan támadás (ha külső fegyveres csoportok váratlanul betörték Magyarország területére, és szükségessé vált ezen támadás elhárítása, Magyarország területének a honi és szövetséges légvédelmi és repülő készülségi erőivel való oltalmazása és a törvényes rend, az élet- és vagyonbiztonság, a közrend és közbiztonság védelme érdekében – szükség esetén a köztársasági elnök által jóváhagyott fegyveres védelmi terv szerint – a szükségállapot vagy a rendkívüli állapot kihirdetésére vonatkozó döntésig a támadással arányos és arra felkészített erőkkel való azonnali intézkedés), 5. Megelőző védelmi helyzet (külső fegyveres támadás veszélye vagy szövetségi kötelezettség teljesítése), 6. Rendkívüli állapot (hadiállapot vagy idegen hatalom fegyveres támadásának közvetlen veszélye/ háborús veszély)

¹⁰ Honvédelmi Tanács, köztársasági elnök, Kormány

a különleges jogrend intézményrendszere (időszakainak megnevezése, tartalma) gyökeresen megváltozott hat helyett három esetkörre, mint hadiállapot, szükségállapot és veszélyhelyzet. Az alaptörvény-módosítás a korszerűsítés és a rendszerszintű megújítás mellett számos ponton többletgaranciákat épített be a védelmi és biztonsági funkciók ellátásának szervezeti, működési és szabályozási keretei tekintetében is. (LAKATOS 2023. 50-51., 53.) A hadiállapot¹¹ a klasszikusan katonai védelemmel, a szükségállapot¹² a belső rendvédelemmel, a veszélyhelyzet a katasztrófavédelemmel kapcsolatos katonai feladatok vonatkozásában érinti a honvédelmi igazgatás szerveit. A veszélyhelyzet, melyet volt szerencsénk megtapasztalni a közelmúltban, a szükségállapothoz hasonlóan 30 napra hirdethető ki egyhuzamban, és olyan esetekben áll fenn, mint egy szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, háborús helyzet vagy humanitárius katasztrófa, ill. az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető súlyos esemény - különösen elemi csapás vagy ipari szerencsétlenség, valamint ezek következményeinek az elhárítása. E vázlatpont lényegében mindegyik korábbi hat eshetőségből merítkezik. Bár már a 2022-es módosításkor is egyértelmű volt az orosz-ukrán konfliktus hatása, a jelenlegi (azaz a tanulmány ezen kiegészítése írásának napján, 2023.12.15-én) hatályos törvény alapján a hadiállapot kibővült a kollektív védelemre irányuló szövetségi kötelezettség teljesítésével.

A pontot feltéve az „i” betűre, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy 2004-ben hiába került felfüggesztésre a sorkatonai kötelezettség teljesítése, az Alaptörvény arról is rendelkezik, hogy a honvédelem ún. össznemzeti ügy. Abban részt kell vennie minden állampolgárnak, állami szervnek, gazdálkodó és más szervezetnek. (LAKATOS 2019/2023. 244.) Ez jelenthet ún. személyes szolgálatot, mint polgári védelmi kötelezettség, hadkötelezettség, honvédelmi munkakötelezettség vagy vagyoni szolgáltatást. A polgári védelmi kötelezettség békeidőben is érinthet bármely 18-65 év közötti Magyarország területén lakhellyel rendelkező magyar állampolgárt, szemben a többi, kizárólag hadiállapotban kötelezhető tevékenységgel. (LAKATOS 2023. 64-65.) Ebben a helyzetben a civil-katonai együttműködés (CIMIC) megvalósítása nem csak a honvédség, de a polgári lakosság érdeke is. Ha nem veszünk tudomást napjaink változásairól, és azt hisszük, hogy manapság a jóléti társadalmakban már nem fenyeget semmilyen veszély, az csupán önámítás. Attól, hogy nem kell pusztá kézzel medvét ölnünk, a világot rendező elvek ugyanúgy munkálkodnak, mint 1000 vagy 100 esztendővel ezelőtt...

Sőt! Számot vetve a jelennel, nem tagadható, hogy bizonyos értelemben kacifántosabb kép bontakozik ki, mint *Szombathelyi* idején. Szembetűnő az is, mennyit változott az eltérő életkörülmények és politikai-társadalmi-gazdasági rendszerek miatt a professzionális katonához vagy professzionális haderőhöz fűzött alapvető elvárás-rendszer, ami merőben elűt a korábbi évszázadoktól, akkor is, ha csak az újkort nézzük! Szemléletes példa, hogy ma már egy potenciális ellenség fő gazdasági erejét felmérve nem feltétlen az ország földrajzi területén található javak, pl. bányák adják, sokkal inkább a kibertérben felhalmozott potenciál. (HARARI 2021) Nem véletlen,

¹¹ A hadiállapot konkrétan a háborús helyzet kinyilvánítását vagy ennek fennálló lehetőségét jelöli, kifejezetten külső támadást vagy ezzel egyenértékű cselekményt, esetleg ezek veszélyét értjük alatta. Tulajdonképpen tartalmazza a korábbi veszélyhelyzet, terror-veszélyhelyzet, váratlan támadás, megelőző védelmi helyzet és rendkívüli állapot egyes elemeit is.

¹² A szükségállapot, mely egyhuzamban 30 napra hirdethető ki, az alkotmányos rend megdöntésére, felforgatására vagy a hatalom kizárólagos megszerzésére irányuló cselekményt, vagy az élet- és vagyonbiztonságot tömeges mértékben veszélyeztető súlyos, jogellenes cselekményt takar. Ebben a vázlatpontban visszaköszönnek a korábbi veszélyhelyzet, szükségállapot és váratlan támadás összetevői.

hogy a modern hadseregek, mint pl. az osztrák *Bundesheer* külön haderőnemként tekintenek a kibererőkre. (<https://www.bundesheer.at/>)

Szombathelyi és kortársai még a hagyományos (háborús) katonai műveletekre fókuszáltak a „szaktudás” alapjainak meghatározásakor, a tudományos élet is eköré szerveződött. Ezzel szemben ma rengeteg katona nem rendelkezik olyan jellegű harctéri tapasztalattal - a civil tömegekről nem is beszélve -, melyet *Szombathelyi* minimumként ítél meg a szakmai kiválósághoz, egyáltalán a hadtudományi diskurzusban való felszólaláshoz, mégis hozzáértő szakemberek, hiszen korunk a válságkezelő és békeidőszaki műveleteket is a szükséges katonai szakismertetek közé sorolja. Ráadásul napjaink honvédelmének működtetéséhez jókora civil alkalmazotti kör is szükséges, magasan és speciálisan képzett szakemberektől a rutinszerű adminisztratív feladatkört betöltőkig.

Hogy segítheti mégis *Szombathelyi* iránymutatása a tisztánlátást!? Hogy ma mit tanácsolna a vezérkari főnök, nem tudhatjuk. Azt viszont tudjuk, mit tanácsolt 80 esztendeje, mikor bemutattott cikkét, mint egy lelkesítő beszédet, az ifjabb tisztgeneráció dicséretével és biztatásával zárja, útravalóul adva még a fegyelemmel kapcsolatos intelmeit, melynek lényege, hogy a belülről fakadó, morális döntés alapján követett fegyelem a legnemesebb, egyben leghatékonyabb. Bizonyára ő is tudta, hogy ez az egyik legnehezebb kihívás az emberi természet számára. Jómagam, húsz év harcművészettel a hátam mögött távol állok a hivatásos katonák tapasztalataitól, még távolabb *Szombathelyi* és kortársai életútjától, de már ez is elég ahhoz, hogy tudjam, nem szerencsés, ha az embert a pillanatnyi érzelmi hullámai vezéreltik. Azt is tapasztaltam, hogy kiteljesedéssel és megszilárdulással vegyes elszigetelődéshez vezet, pláne egy nő számára, ha a mindennapi élet eseményeiben következetesen nem vesz részt edzés, gyakorlás vagy versenyfelkészülés okán. Így azon a nézetem vagyok, hogy a saját döntés alapján követett fegyelem gondolatában ragadható meg leginkább, mit kívánt *Szombathelyi* kifejezni azzal, hogy „*mindannyian harcos katonák lettünk.*” (SZOMBATHELYI 1943. 434.) Bár e sorok a második világháború nyomasztó hétköznapijai alatt születtek, a ma kihívásaiban is ez a gondolat adhat kapaszkodót és segíthet az alkalmazkodáshoz.

Ne feledjük, e sorok írója volt az az ember, aki előre látta, hogy nem fog működni a németek villámháborús terve, aki hazahozta a német akarattal szembeszegülve a doni katasztrófa után a 2. magyar hadsereg maradékát, és aki kijelentette, hogy nem kell megalázkodni a németekkel szemben, sem hálálkodni nekik! (KALÓ 2009.) Azon a nézetem vagyok, hogy *Szombathelyi* még mindig több gyakorlati és morális tapasztalattal bírt a nem rég életbeléptetett különleges jogrend mindhárom esetkörében, mint ma, 80 évvel később akarki, aki tanácsokat osztogat, mit és hogy tegyünk.

Ha olvasunk e rövid publikáció sorai között, megérthetjük, miért vágják nagy fába fejszéjüket *Szombathelyi* kutatói. Nemcsak azért, mert négy különböző bíróság előtt állt egy-két év leforgása alatt, mert igaztalanul végezték ki minden részleteiben máig sem ismert körülmények között, vagy, mert évtizedeken át rontotta hitelét számos újságcikk és szakkönyv. De azért is, mert hiába érzi a ma embere sajátjának gondolatait, hiába tudja ésszel, hogy igaza volt, de a jóléti társadalomban élve már többségében tehetetlenek lennénk olyan élethelyzetekben, mely számára a mindennapok valósága volt.

A világháborús időkben a hadtudományi lapok több tekintetben is eltérő célt szolgáltak, mint napjainkban.¹³ Egyfelől egy élő, de szűk szakmai kör aktuális kérdéseinek biztosítottak

¹³ Ez nem azt jelenti, hogy más tekintetben nem fedezhető fel folytonosság.

fórumot, laikus érdeklődők nélkül, másrészt ismeretlen volt az „elefántcsont toronyba zárkózó”, elmélkedő kutatói attitűd, hiszen a folyamatos kommunikáció, egyben az operativitás és fejlődés volt a cél, a kor technikai színvonalához viszonyítva gyorsan. Mára ez a hivatásos katonák és más szakemberek elhivatott erőfeszítése ellenére sem mindig valósul meg.

A Horthy-korszakban a nyomtatott sajtó felülete egyenértékű volt a személyes jelenléttel, így hangvétele is ahhoz igazodott, betartva a társasági érintkezés, egyben a honvédség hierarchiája diktálta szabályokat. Itt folytatták a más fórumon megkezdett szakmai beszélgetéseket, ezért sincs bibliográfia az ilyen jellegű tartalmak végén.

Nincs jogunk ítélkezni, hogyan vagy miben lehetne jobb a bemutatott publikáció, amíg nem mélyedünk el az akkori tisztek által folytatott szakmai diskurzusokban, nem látjuk át a köztük lévő kapcsolati hálót, és legalább részben nem teszünk eleget az életvitelünkben *Szombathelyi* elvárásainak. Ő nem nekünk, az utókornak akart írni és bizonyítani, hanem ott és akkor azoknak, akik képesek voltak döntést hozni és tenni valamit Magyarorszáért.

A cikk legfőbb értéke számunkra a felismerés: vitéz *Szombathelyi Ferenc* és a hozzá hasonlók lelkierőt tanúsítottak, képezték magukat, és valóban meg akarták védeni Magyarországot történelmünk egyik válságidőszakában. A modern korban történelmi léptékkal mérve is sokat jelent 100 esztendő, így értelemszerűen más eszközök álltak rendelkezésükre egy másik történelmi időszakban és helyzetben. Az üzenet azonban időtálló. Mi pedig eldönthetjük, hogy – a vezérkari főnök szavaival élve – okoskodunk vagy követjük példájukat.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány megszületéséhez nyújtott segítséget köszönöm témavezetőmnek, Dr. Horváth Csaba (CSc) egyetemi tanárnak, védelmi igazgatási szaktanácsadómnak, Dr. habil. Lakatos László ny. okl. mk. vezérőrnagy (PhD), c. egyetemi tanár, c. főiskolai tanár, egyetemi docensnek és dr. Kiss Gábor Ferenc (PhD) főiskolai docensnek.

SZAKIRODALOM

A Bundesheer weboldala: <https://www.bundesheer.at/>)

SZÁVA PÉTER (szerk.) (1971): *A páncélos háború elméletének képviselői. Eimannsberger, Guderian*. Szemelvények a burzsoá teoretikusok műveiből. 2. Budapest, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.

SZÁVA PÉTER (szerk.) (1972): *A páncélos háború elméletének képviselői. Liddel Hart, Fuller, De Gaulle*. Szemelvények a burzsoá teoretikusok műveiből. 3. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.

BOKODI-OLÁH GERGELY (2009): *Egy vezérkari főnök, két év alatt, négy bíróság előtt*. Budapest, Magánkiadás.

B. SZABÓ LÁSZLÓ (1943): *Harcászat helyett harc. Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 2. sz. 222–229.

CLAUSEVITZ, CARL VON (1917): *A háborúról*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T.

CSAPÓ BENŐ (2008): A tanulás és tanítás tudományos megalapozása. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest, Ecostat. 217–233. http://econ.core.hu/file/download/letoltes/zoldkonyv_magyar.pdf

DOMBRÁDY LÓRÁND (2012): *Szombathelyi Ferenc vezérezredes*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

SZÁVA PÉTER (szerk.) (1971): *A páncélos háború elméletének képviselői. Douhet, Giulio*. Szemelvények a burzsoá teoretikusok műveiből. 1. Budapest, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. 1971.

FORINYÁK GYULA (1872): *Hadászat*. Pest, Ráth Mór kiadása.

GUDERIAN, HEINZ (1999): *Riadó! Páncélosok! A páncélos fegyvernem fejlődése, harcászata és hadműveleti lehetőségei*. Budapest, Kossuth Kiadó.

GYÖRKEI JENŐ (2002): *Idegen bírák előtt*. Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Budapest, Zrínyi Kiadó.

JUHÁSZ VILMOS (szerk.) (1948): *Révai Lexikon I-II*. Budapest, Révai Irodalmi Intézet.

KALÓ JÓZSEF (2009): Szombathelyi Ferenc memoranduma. *Hadtörténelmi Közlemények* 122. évf. 3. sz. 747–762.

KALÓ JÓZSEF (2010): *Szombathelyi Ferenc a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar élén*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem – Történelem és néprajz doktori iskola.

KÉKKŐI LÁSZLÓ (1943): Az utolsó 500 méter. *Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 5. sz. 274–276.

KOCSIS BERNÁT (szerk.) (1985): *Válogatás a burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

LAKATOS LÁSZLÓ (2019/2023): *A honvédelem rendszere – Honvédelmi igazgatás*. In Hausner Gábor (szerk.) (2019): *Honvédelmi alapismeretek*. Egyetemi jegyzet. Budapest, Nemzeti Közszerződési Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztviselői Kar. 230–281.

LAKATOS LÁSZLÓ (2023): *Katasztrófavédelem szervezése 1. egyetemi előadás jegyzete*. Az előadás elhangzott: Nemzeti Közszerződési Egyetem, Katasztrófavédelmi Intézet, 2023.10.24.

Nemzeti Újság, Magyar Élet, Miskolci Magyar Jövő, Magyar Katonai Szemle 1942–1943. évi számai

NÉMETH BALÁZS (2001): A lifelong-learning koncepció történeti gyökerei. *Tudásmenedzsment* 2. évf. 1. sz. 41–45.

PAP LÁZÁR (2021): A vezérezredes rejtélyes halála. <https://kronika.hu/cikk/a-vezerezredes-rejtelyes-halala/> Letöltés: 2023. 10. 10.

SZOMBATHELYI FERENC (1943): A korszerű harcászat és kiképzés. *Magyar Katonai Szemle* 13. évf. 6. sz. 433–436.

Világosság, Új Szó, Szabadság 1945-1946. évi számai

NÓGRÁDI-KEREKES, MARGIT

gitka007@gmail.com

Art historian, PHD Student (PPKE-BTK)

A magnificent journey around a building type. Review

BRUNNER, ATTILA (2023): *Town Halls in Hungary.*

Budapest, Holnap Kiadó. 300 pages

DOI 10.14232/belv.2023.4.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Nógrádi-Kerekes, Margit (2023): A magnificent journey around a building type. Review. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 156–161.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

The volume about the town halls of Hungary by Attila Brunner, architectural historian, fits perfectly into the not so new architectural portfolio of Holnap Publishing. In addition to the *Masters of Architecture* series, the publisher has also set its sights on publishing a series of niche works, scientific and educational books. By his own admission, the author intends this book to be an informative work since the limitations of its scope and the size of its subject make it impossible to give a complete presentation. However, its professionalism, language and scientific nature make it primarily a reference book. The volume provides a detailed and comprehensive picture of the development, ‘evolution’ and changes in town hall building, describing the most significant stylistic developments and providing ample pictorial material and descriptions of the most striking buildings. The design of the book is also more in the nature of a reference book: it

is in a small format, with a glued paperback binding; only the colour cover and the inside with rich and spectacular images, closely linked to the text, make it more educational. In my opinion, this is yet another – very excellent – example of the opening up of academic publications to the educational visual world of our time. The textbook character is assured by outstanding proof-readers and the fact that the book was produced with the support of the NKA.

The author, Attila Brunner, was born in 1988 and graduated at ELTE in 2014 as an art historian. His origin of Kiskunfélegyháza almost predestined him to research primarily the architectural history of the 19th-20th centuries in the Lowlands of Hungary, but as we can see in this volume, his interests are much broader than that. Despite his young age, this is not his first published work, nor, we hope, his last. The author is a staff member of the Budapest City Archives and a student at the ELTE Doctoral School of Philosophy.

The title of the book is not a captivating one but the author's precise and accurate titling gives a punctual description of the subject. The title may seem almost mundane however it raises a few questions and arouses the reader's curiosity: if it is about buildings in "Hungary", than is it about the territory of present-day Hungary? Or is the author trying to paint a more complete picture and present the town halls of historical Kingdom of Hungary? If it is the latter, the reader's eyes will light up at the sight of courage, as when faced with an extreme athlete attempting the impossible. (I'm not selling any tricks: it is indeed the latter, and the publisher does not do so, either: the blurb makes the question clear).

The book is well-structured and convenient to read and understand, even for the lay reader. Indicators guide the ones who do not wish to delve into the history of the town hall building type, or who do not wish to see the whole chronological sequence of buildings but are only interested in a single person or locality. The diversity of the images makes it impossible not to flick through the volume, even if the postage-stamp-sized photographs do not capture the true monumentality of the buildings and the meticulous, detailed, breathtaking nature of the designs. And it is as if the captions – trickily – would force the reader to read the main text for further information.

After two introductory chapters clarify the concept of the town hall and a brief historical overview, the main body of the book consists of five major chapters. The author has broken down the subject matter into its actual periods. The first covers the 14th century to the Baroque period (1750), the second 1750-1870, the third 1870-1920, the fourth 1920-1950, and the fifth, from 1950 to the present day. The author has deliberately not linked the period to a stylistic period (see the chapter on the town house), but has sought to confine the changes in the history of local government to the boundaries of the period. And within these boundaries, the study of styles and other phenomena has been given a role.

The author begins the book with the clarification of the terms "town" and "town hall". This introductory chapter provides a brief summary of the research history, in addition to the questions. It shows that town hall buildings first came into the limelight because of their quality and thus their desirability for preservation. The author also points out that Classicism was the first period in which secular buildings received this kind of attention, and that it was later scholars of this period who were the first to study building types – although often confusing different functions, e.g. the county house and the town hall. This chapter also reveals some interesting facts about the intricate way in which the Bremen administration chose the size of its town hall,

and which municipalities in Poland were allowed under which legal system to build a tower at the town hall building. In doing so, the author shows that in the past how the nature, size and appearance of a building and the law have often been so closely linked, and continues to point to this link. At the same time, it is noted that the appearance of buildings was often determined by regional fashions. At the end of the chapter, the author returns to the classification of the period, stating that the structure of the volume is determined not by styles but by buildings.

The opening sentence of the second, historical chapter is again a thesis: the city is the basic unit of civilisation (according to *Geddes, Childe, Mumford*). The question is raised whether what is legally a city is also a city geographically and economically, and some of the many types of cities are also highlighted. The first building to serve as a town hall, but not built as such, is mentioned (Cologne, 1135), as is the first one built for this purpose (Broletto, 1215), and the first stylistic features of this type of building are highlighted: the ‘tower’ town halls of 13th and 14th century Italy and the buildings of the German Lowlands of the 15th and 16th centuries, which, in accordance with their judicial function, had courtrooms, prison and council chambers. The building form which came to the fore during the Reformation and which was to dominate later periods is characterised by a floor plan with two courtyards, a *tympanum*-shaped central *risalite* (projecting part of the building) and a lantern-shaped bell tower behind it. The complex functions of the town halls began to be separated in the 18th century, with the executive, legislative and judicial (i.e. magistrates’) powers being given separate buildings. We can learn that the concept of “citizens” with rights was replaced by the more complete concept of “citizen”, and the institutions built at that time also sought to reflect this way of thinking, democracy. These buildings are very often used as tourist attractions, but from the following periods, the office block townhouses of modernism and the later critical regionalism buildings are becoming phenomena. The incompleteness of the chapter is due precisely to the idea that the study of this type of building is by no means complete, because, with its changing functions, it has a future.

The chapters of each period have a similar structure: after a historical introduction, they describe general phenomena and then start to describe the typical buildings of the period. In the book it is mentioned that the first written mention of a town hall is that of Esztergom in 1284, and that the surviving buildings rival those of Kőszeg and Pozsony (today Bratislava, Slovakia). The book reveals that in Hungary the practice of recognising town rights (e.g. the right to hold fairs) dates back to the post-Mongol invasion – but the right was clearly derived from the king. Our most important towns were located in the Transdanubian region, in the *Felvidék* (Highlands) region and *Erdély* (Transylvania), thanks to church and royal connections, and in 15th-century trade and fairs, and the importance of settlements on the main trade routes increased. However, in numerical terms, of the 18–20,000 settlements, 30–60 were true ‘towns’, and around 800–900 had privileges. We can also learn about the concept of town in the *Tripartitum* and the history of the field towns that fell under Turkish occupation. Turning to architectural monuments, it is mainly free royal towns that held them, and the towered design was the unifying feature of the medieval period. When we look at specific buildings, we learn several interesting elements, such as the placement of the measures related to the marketplace, community function, justice near the gateway (e.g. Bratislava), or the significance of the towers and the fire tower (e.g. Sopron or the demolished Győr, which later became a symbol). Sometimes, the town hall was converted from the palace of the town magistrate or nobility (see Nagyszében, today Sibiu,

Romania). It is also revealed that it was not uncommon for inns or shops to be housed in town hall buildings (e.g. Szombathely). In the case of Bártfa (today Bartfa, Slovakia), we are given a detailed description, and in addition to the sonorous motto, we can also note the clock and the knightly statue in the gable (a German example). We also learn about the conversion of several other functional buildings into town halls.¹ Although the author later excuses the lack of these, information is given on several interior decorations (of course, the author fails to examine them all together in his book).

The main topics of discussion in the second period are the re-assertion of the rights of cities within the Habsburg Empire, the changing concept of citizenship that accompanied serf liberations and new nation states. There were many differences in the cities in terms of religion and even nationality (interestingly, in Kecskemét, even in the early 20th century, the custom of electing mayors in rotation between Catholic and Protestant citizens was still in place to maintain unity). The town halls of the first period can be divided into two main types: the new buildings in the main squares, often converted from preceding buildings, or the independently erected buildings around which new squares were organised. They vary widely in style. The second part of the period was mainly characterised by neoclassical buildings, such as the Kiskunság line (Kiskunfélegyháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás), all three single-storey, centrally-located buildings with a tympanum, and several variations of this (Gyöngyös, Kiskunhalas, etc). In addition, there was also the southern provincial town-house character (often with a tower) of the more monumental buildings, e.g. Pancsova (today Pančevo, Serbia), Szabadka (today Subotica, Serbia), Zombor (today Sombor, Serbia), which perhaps had a stronger urban significance than the Kiskunság line. In later years, the Romantic style (the town halls of Makó and Versec, today Vršac, Serbia) and the historicist neo-styles also appear (numerous other examples).

Described as the heyday of town-hall architecture, the period between 1870–1920 was a time of urbanisation and modernisation. This is the period when Budapest was unified in 1873, a period when a stable and new structure was created through the reforms of the county, with mayors working towards unification. In general, the buildings of the period are characterised by the same structure and organisation of space. Often multifunctional buildings were created, e.g. in Kiskunhalas a hotel and a theatre were also housed in the town hall. We also gain an international perspective on the formal similarities of the buildings of the period, which suggests that the French and German traditions are close to our Hungarian buildings. The towns of the period were characterised by a certain competition, which was noticeable and mainly reflected in the decorations. The chapter also includes a selection of building dedication speeches, which amply illustrate the ambition of the designers to make civic strength, a connection to the landscape, modernity and national style the most important aspects of their design. The statement that the series of Art Nouveau townhouses in Hungary is unique in Europe (or perhaps Galicia has similar dimensions) may at first be met with scepticism, but by the end of the chapter I am sure that not a shred of doubt will remain. Through the diversity of form, the myriad buildings presented provide an impressive array. A few general observations are made at the beginning of the chapter, including the importance of working with local contractors, the use of symbols, e.g. a tower as an architectural element to reinforce the town hall character or a rizalite with a

¹ Ákos Moravánszky's opinion is slightly different about town hall functions, see: Ákos MORAVÁNSZKY (1998): *Versengő látomások*. Vince Kiadó. Budapest. 71.

driveway reminiscent of a castle was also used on several occasions. The author has divided the buildings of this period into three waves: firstly, the early 1870s-80s, secondly, the period of 1890–1905/06, and thirdly, the interval of 1906–1914. The first period was marked by the emergence of tendering, and neo-Renaissance buildings were the main feature of this period. The second era was characterised by monumentality, with varied roof designs and neo-Baroque massing, interspersed with Art Nouveau elements after the turn of the century. The third wave, in addition to examining the connection between the tulip motif on the town hall of Szabadka and its political content, focuses on the main works of the architectural duo *Marcell Komor* and *Dezső Jakab*. The author also discusses the relative ‘failure’ of the Group ‘*Fiatalok*’ in the field of town hall architecture and presents a number of their very interesting designs which were not executed.² At the end of the main chapter, the protracted building of Budapest’s town hall is given a separate sub-chapter, and the buildings of the present districts are also mentioned in a short list. At the end of this chapter, a considerable number of village halls are also discussed.

The fourth era, called the end of the urban wave, often consisted of the realisation of pre-World War I plans, mostly in the neoclassical or baroque style, or even the nationalistic Lechner style. The emergence of the new concept of the city, in philosophical, urban planning and economic terms, was a major stimulus for architects of the period. The first town planning law was passed, and architects formulated a number of plans, often utopian, including town houses, many times based on overseas or Scandinavian models. In reality, however, often castle-like, representative buildings were built. There are examples of late Art Nouveau town halls from this period in Debrecen, Budafok and Csongrád, and another characteristic line is the series of castle-like buildings decorated with neo-Baroque massing and *Art Deco* elements (zigzag lines), such as the town halls of Komárom and Kenderes. The latter was not by chance, as Kenderes was *Miklós Horthy*’s home village, and this was the style what the governor preferred and supported.³ At the end of the section, the author discusses the general phenomenon of a group of architects who were dissatisfied with the ‘modernity’ of the buildings of the period, because they were less able to reflect a Western sense of modernity, which was only present in the design competitions (with a significant Northern European influence).

The final chapter, in a historical introduction to the years of Communist dictatorship, states that local government as such has ceased, and so has construction. The concept of the council house replaced the town halls, and the architecture of the period was mainly about the erection of party-state buildings for representational purposes. A new concept of the city, new principles of urban planning emerged, and the idea of becoming a city became easier to grasp, leading to a significant increase in the number of cities, but also to some devaluation. It is mentioned that after the 1990s, many former town hall buildings were given other functions, often due to sustainability problems or being too large (e.g. library, museum), and many new towns established under Communism needed new town halls, sometimes with new functions (e.g. marriage hall, or a room for receiving clients). The architects sought a connection with the earlier meaning-bearing elements: the town hall was intended to have a prominent urban significance. They often used symbolic elements or modern solutions reminiscent of them. The last group of

² For more about the *Fiatalok* and their leader Károly Kós, see among others GERLE, JÁNOS – KOVÁCS, ATTILA –MAKOVÉCZ, IMRE (1990): *A századforduló magyar építésze*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 94–101.

³ See also the opinion of Paár, Szilvia Eszter. In PAÁR, SZILVIA ESZTER (2020): *Wälder Gyula*. Budapest, Holnap Kiadó. 61.

buildings to be mentioned are the modern buildings that emphasise the office building function, such as those in Budaörs or Miskolc.

The epilogue quantifies the excitement of the book: the 320 central buildings of the 250 towns and villages visited. (I have experienced the guidebook-like density of the book myself.) The author makes a very perceptive point about the fact that there is still much to be done in the field of town and town-house research, and clarifies the need to separate the concepts of village and town-house. It was also stated that in today's Hungary there are 346 towns and a total of 3,154 municipalities, not to mention buildings that were previously located outside the borders. This underlines the magnitude of the task, and the reader is almost tempted to take part in the author's further work. (I also agree with this, because I believe that the study of these elements in conjunction with the buildings could lead to new and interesting observations.) Lastly, the author points to the phenomenon that town halls are fortunately almost universally respected and protected, both legally and intellectually.

Overall, the uniqueness of this book lies not only in its synthesis of an astonishing amount of data, but also in the fact that it has embraced the task of examining all relevant periods of history and undertaking interdisciplinary forays into other fields of study. The author's thoroughness, which I have already experienced, impressed me again, and I hope it will encourage other architectural historians to produce comparative volumes of this kind by building types.

SZÁSZ PÉTER

szasz.peter.82@gmail.com
tanár

A törökverő hős változékony alakja a történelemben

The changing face of the Turk-beater hero in History

**MISKOLCZY AMBRUS (2021): *A Hunyadi-per
előtörténete*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.**

DOI 10.14232/belv.2023.4.11
<https://doi.org/10.14232/belv.2023.4.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szász Péter (2023): A törökverő hős változékony alakja a történelemben. *Belvedere Meridionale* vol. 35. no. 4. pp 162–165.

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

Vannak olyan történelmi kérdések, melyek hosszú időn keresztül foglalkoztatták a társadalom szélesebb rétegeit. Ezekre általánosan jellemző, hogy kevés hiteles forrással megvilágítottak, éppen ezért rejtélyesnek számítanak; valamint identitásképző szerepük jelentős. Közöttük is előkelő helyet foglal el Hunyadi János társadalmi és etnikai hátterére vonatkozó kérdés. A kérdésre adott válaszok az évszázadok alatt változó formákban felbukkanó vitát gerjesztettek azok körében, akik közel kerültek hozzá. Ezt a vitát, vagy mondhatjuk perlekedést Czuczor Gergely nevezte először Hunyadi-pernek.

A 2023-ban elhunyt Miskolczy Ambrus erdélyi magyar történész utolsó könyve 2021-ben jelent meg a Kriterion kiadó gondozásában, majd kibővítve a Ráció kiadó adta ki 2022-ben. Miskolczy műveiben gyakran foglalkozott historiográfiai témákkal, valamint a magyar-román együttélés kérdéseivel. Életében utolsóként megjelent kötete is ezen írások sorába illeszkedik. Feltárja a Hunyadi-per alakulását annak kezdetétől fogva. Bemutatja, hogy a történelem folyamán Hunyadi János alakja milyen formákban tűnt föl és milyen értelmezéseket nyert a történeti irodalomban és a szépirodalmi hagyományban. Sorra veszi, hogy a témában megszólalók milyen módon és sikerrel próbálták meg a saját koruk igényei, ízlése, valamint a megszólaló érdekei és társadalmi, etnikai elvárásai mentén formálni azt, nem ritkán a hamisítástól sem visszariadva. De többnyire nem is volt szükség hamisításra, hiszen tág teret enged a fantáziának az a tény, hogy mindössze egyetlen 1409-ben Zsigmond király által kiadott oklevélen alapul mindaz, amit biztosan tudunk az apjáról, a testvéreiről és Hunyadi János eredeti nevééről.

Miskolczy az eredetkérdés kialakulásának gyökeréig, egészen pontosan Aeneas Sylvius kijelentéséig megy vissza, amit pápává választásának évében, mindössze két évvel Hunyadi János halálát követően tett. A neves humanista úgy nyilatkozott, hogy Hunyadi tetteivel nem elsősorban a magyarok dicsőségét növelte, hanem a románokét, akik közül származott. Miskolczy közvetett bizonyítékok alapján azt valószínűsíti, hogy apját közrendűek közül emelte ki Zsigmond király, folytatva Nagy Lajos nemesítési politikáját. Állítása szerint fiának, Mátyásnak az udvarában még köztudott dolognak számított a király etnikai háttere. Habár- és ezt nem említi – a korszakban ez még nem bírt jelentőséggel. A társadalmi háttér viszont annál inkább számított. Éppen ezért Mátyás udvarában megforduló humanisták komoly energiát fektettek abba, hogy előkelő felmenőket találjanak a Hunyadi családnak.

A könyv foglalkozik azokkal a kísérletekkel, amik Hunyadi apjának és nagyapjának az ismert oklevélben említett neveiből próbálják meg meghatározni a későbbi hadvezér születési helyét. Thuróczy János a havasalföldi eredet mellett tette le a garast azzal a magyarázzal kiegészítve, hogy” senkit nem fogad el prófétának a saját hazája.” Kiemelten foglalkozik a szerző a havasalmi eredethez kapcsolódó hollóval, mint a Hunyadi család címer állatával. Ezzel kapcsolatban egy ismert történet változatait veszi sorra. Az elbeszélés szerint, amit először Bonfini írt le, maga Zsigmond király lenne Hunyadi János apja, az anyja pedig egy kitalált alak, bizonyos Morzsina Erzsébet. Miskolczy egyenesen pletykának titulálja ezt. Ám ebben a fikcióban találkozik a gyűrű és a holló. A madár az egyes variációkban hol ellopja a királyi sarj származását bizonyító ékszert, hol megtalálja és visszahozza azt. Miskolczy a holló ábrázolásról megjegyzi, hogy egy olyan vándor motívumról van szó, amely valószínűleg angol eredetű, és feltehetően Tiroton keresztül a Cilleikkel együtt érkezett Magyarországra. De Havasalföld címerében is föltűnik a holló, ezért ezt annak bizonyítékául fogadták el, hogy a Hunyadiak Havasalföldről származnak.

Miskolczy bemutatja, hogy ahogyan időben távolodunk a hús és vér Hunyadi János korától, miként változik az alakja és válik jól használható szimbólummá az újonnan megjelenő ideológiák számára. Foglalkozik azzal is, hogy milyen módon kerül be alakja a népi mítoszok világába és lesz belőle olyan figura, aki a ponyvairodalom hőseként is népszerűsége tesz szert. A török hódoltság idején az eredetkérdés egy időre háttérbe szorult ugyan, ám csak azért, hogy Hunyadi János alakja, mint a régi dicsőség szimbóluma jelenjen meg. A 18. századtól bukkan fel nemzetsírató énekekben és először 1776-ban Veszelszki Antal tollából született kacifántos

című regényének hősként is találkozhattak vele az olvasók. A regény címe *História Melly Magában foglalja Vitéz Hunyadi János Nemzetsége eredetét és a Török ellen viselt hadait; Ugy nem különben Ama Hires, Nagy emlékezetű Fijának Mátyás király, Örök emlékezetre méltó hadakozásait*.

Az ideológiai tovább élés két irányzatának is szimbolikus alakja lett a 18. és a 19. század folyamán. Először a szabadkőművesek felfedezték maguknak Hunyadit, akik a nemzetnek dicsőséget hozó hőst, a társadalmi emancipáció és a nemzeti integráció példaképét látták benne. Ezzel együtt újjá éledt a származás körüli vita. Bessenyei György egyenesen paraszti származásúnak írja le, aki érdemei révén kiemelkedett a paraszti sorból. Miskolczy kitér rá, hogy Bessenyei volt az első, aki a nemzet fogalmába már a jobbságyságot is beleértette és elmélete szerint a nemesek a parasztság soraiból emelkedtek ki egykor és oda vissza is süllyedhetnek. A társadalmi felemelkedés kiváló példáját adta Hunyadi, így válhatott nála a társadalom egyesítő alakjává. Pálóczi Horváth Ádám, mint szabadkőműves magyarnak tekintette a nagy hadvezért, de ő sem a származást, hanem a személyes kiválóság, a királyhoz való hűség és a nagyravágyás nélküli munkálkodást tette meg sikerei okának. Nem az a fő – ahogy írja – ha valaki nagytól, hanem ha nagyak születik.

Pálóczi Horváth mentén tér rá Miskolczy a másik ideológiai irányzat, a nacionalizmus Hunyadi képének fejlődésére. A 19. század során népszerűsége szert tett székely Hunyadi mítoszt egyenesen a dákoromán folytonosság elméletéhez hasonlítja - a közös naivság - ahogy ő fogalmaz, valamint a két történet párhuzamos elemi okán. Ennek első kidolgozója 1770 körül Benkő volt, ám a 19. század húszas éveiben a székely eredet nagy hirdetője Ponori Threwrewk József lett. Vele és nézeteivel hosszabban foglalkozik a könyv. Példákat hoz jó megfigyelő képességére és kiemel néhány frappáns megjegyzést tőle. Olyanokat, mint, hogy „a világ lóiskola, amelyben az ember embert megnyergeli”. Fontosabb viszont, hogy Ponori Threwrewk etnonacionalista szempontból állt a kérdéshez, amennyiben azt állította, hogy azért nem lehet Hunyadi román, mert szerinte a magyarok természet szerint nem házasodnak románokkal. Ez ugyanaz az érvelés, mint amit a dákoromán elméletet vallók alkalmaztak. Könnyen bevethető érv volt az etnikai változatlanóság igazolására. Még ha az érv maga hamis is volt.

A nemzeti ébredés velejárója volt, hogy újra reneszánszát kezdte élni a Hunyadi kultusz a nemesség körében. Hunyadi pedig a nemzeti virtus megtestesítőjeként, az önálló ország szimbólumaként tökéletes választás volt. A törökverő hős újra népszerűvé válása a nemesi körökben az alacsony sorból való származás tagadásának felerősödésével is együtt járt.

Érdeemes megfigyelni azt, ahogyan egymás mellett tudott létezni több, egymással ellentétes Hunyadi kép is. Ennek, és a Hunyadi kép változékonyságának jó példája, hogy akár az összmonarchia hőséneke szerepében is el lehetett képzelni. Joseph von Hormayr, aki szimpatizálni kezdett a magyarokkal, és a metternichi birodalmi politikával szemben az egyes lokálpatriotizmusokat próbálta egyeztetni a birodalom iránti lojalitással. Balladát írt, amiben Hunyadi megváltóként jelent meg. Nála a Monarchia hősi panteonjában előkelő helyet foglalt el Hunyadi.

A könyv horizontja nem terjed túl a 19. század második felén. Nem foglalkozik a 20. században és még napjainkban is tovább élő kérdés taglalásával. Ilyen módon Miskolczy hű marad a címben megfogalmazottnak. Vagyis egy előtörténetet ad a „per” könnyebb megértéséhez. De ennél többet is nyújt az egyébként vékony kis kötet. Bemutatja, hogy milyen kulturális átrétegződéseken esett át a történelem egy jelentős személyisége.

Összességében elmondható, hogy a könyvet olvasva a laikus érdeklődő is képet kaphat egy máig kurrens, és átpolitizált történelmi kérdés történetéről. Azért nem nevezem kutatástörténetnek, mert egyrészt Miskolczy sem ilyen módon hivatkozik rá és nem is ilyen módon közelíti meg a témát. Másrészt mert sokkal inkább eszmetörténeti mint tudománytörténeti szempontból érdekes. Ám az érdekességen túl hasznos olvasmánynak is tartom. Segít megérteni a témában tett egyes állítások mögött húzódó motivációt, ezért a téma iránt érdeklődőnek nem igazán abban segít, hogy megtudja mi is az igazság Hunyadi János és a Hunyadi nemzettség származása tekintetében, hanem abban, hogy megértsék, minden korban voltak olyanok, akik megpróbálták a legendás hős alakját felhasználni a maguk érdeke vagy éppen ízlése szerint.

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Pászka Imre

**EGYÜTTHATÁS
— REPREZENTÁCIÓK
II.**

**A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN**

(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK)

Belvedere
Szeged 2020